

Міністерство внутрішніх справ України
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ ЦАРЬОВ

**ПІДГОТОВКА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ
МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ
У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

Дніпропетровськ – 2016

УДК 37.013.42:[378:351.74] (043.3)

ББК

С

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 26 березня 2016 року)*

Рецензенти:

Волкова Н. П. - доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.

Безпалова О. І. - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Харківського національного університету внутрішніх справ.

Царьов О. Д.

С Підготовка до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України : монографія / О. Д. Царьов. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2016. – 231 с.

ISBN

УДК 37.013.42:[378:351.74] (043.3)

ББК

У монографії висвітлено теоретичні й практичні результати дослідження проблеми підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Визначено сутність і особливості підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, обґрунтовано структуру готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників, охарактеризовано сучасний стан готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Обґрунтовано й експериментально перевірено ефективність визначених і впроваджених педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Виділено критерії та показники професійної адаптації майбутніх правоохоронців, охарактеризовано рівні професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

ISBN

© О. Д. Царьов, 2016.

© ДДУВС, 2016.

ЗМІСТ

ЗМІСТ.....	3
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ.....	10
1.1. Визначення поняття „професійна адаптація” в педагогічній теорії.....	10
1.2. Сутність підготовки до професійної адаптації майбутніх фахівців у процесі навчання у вищому навчальному закладі.....	41
1.3. Обґрунтування структури готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів системи МВС України.....	55
1.4. Критерії ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.....	74
Висновки до розділу 1.....	86
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ.....	91
2.1. Сучасний стан готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.....	91
2.2. Характеристика педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.....	111
2.3. Зміст та етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.....	134
Висновки до розділу 2.....	147

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ.....	151
3.1. Упровадження педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.....	151
3.2. Підвищення ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.....	170
3.3. Рекомендації щодо оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.....	188
Висновки до розділу 3.....	199
ВИСНОВКИ.....	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204

ПЕРЕДМОВА

Розбудова України як демократичної держави висуває перед вищими навчальними закладами системи МВС України принципово нові й важливі завдання. Від рівня підготовки майбутніх правоохоронців залежить майбутнє не лише держави, а й кожного члена суспільства. Щороку органи й підрозділи внутрішніх справ поповнюють молоді працівники, які приходять на зміну старшому поколінню правоохоронців. Нерідко їхня адаптація до умов професійної діяльності відбувається важко, про що свідчить висока кількість звільнених на першому році служби, порушення дисципліни й законності, недостатня результативність роботи молодих працівників. Тому одним із найважливіших напрямів роботи вищих навчальних закладів системи МВС України є підготовка майбутніх правоохоронців до професійної адаптації як умови їх професійної надійності, здатності успішно й ефективно, з дотриманням вимог чинного законодавства та службової дисципліни виконувати свої функціональні обов'язки як у звичних, так і в екстремальних умовах професійної діяльності.

Концептуальні положення щодо сучасної професійної підготовки майбутніх правоохоронців визначені Конституцією України, законами України „Про освіту” (1996), „Про вищу освіту” (2014), Державною національною програмою „Освіта (Україна XXI століття)” (1993), Національною доктриною розвитку освіти України (2001), Болонською декларацією Євросоюзу (1999); постановою КМ України „Про заходи щодо оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів” від 26.05.2005 (№ 381), Програмою реформування системи освіти МВС України (наказ МВС України від 15 березня 2006 р. № 263), Угодою про асоціацію між Євросоюзом і Україною (Брюссель, 2012) та ін.

Разом з тим у підготовці до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України існує низка *суперечностей*, зокрема між:

- високими вимогами суспільства до результативної професійної діяльності майбутніх правоохоронців і низьким рівнем їхньої особистісної готовності й відповідальності за наслідки професійних дій;
- необхідністю впровадження сучасних педагогічних технологій щодо підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців та недостатньою підготовкою викладачів вищих навчальних закладів МВС України до їх реалізації;
- чітким визначенням статуту, що регламентує зміст професійної діяльності майбутніх правоохоронців, і недостатньою готовністю до роботи в непередбачуваних ситуаціях, які спонукають правоохоронців до прийняття високопрофесійних рішень;
- необхідністю розвитку адаптаційного потенціалу у майбутнього правоохоронця, формування у нього професійно важливих знань, мотивації до професійної діяльності, особистісних якостей та відсутністю необхідних педагогічних умов для їх прояву та стимулювання у навчальному процесі.

Необхідність вирішення цих суперечностей підсилює актуальність обраної теми дослідження.

У дослідженнях останніх років розглянуто різні аспекти професійної підготовки у вищих навчальних закладах МВС України: проблеми психологічного супроводу навчальної діяльності курсантів (В. Барко, Т. Бичкова та ін.), формування професійно значущих якостей майбутніх правоохоронців (О. Конуп, О. Косаревська, І. Марчук, В. Монастирський, М. Шерман та ін.); формування професійної компетентності та професійних умінь (Т. Трегубенко, С. Усков та ін.), актуальні проблеми виховання курсантів (В. Ортинський, В. Ряшко та ін.).

Окремі аспекти професійної підготовки майбутніх правоохоронців до професійної діяльності розглянуто також у дисертаційних роботах докторського рівня: підготовка майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками (О. Федоренко), теоретичні та методичні засади формування соціально-професійної зрілості курсантів вищих навчальних закладів МВС України (Г. Яворська), та кандидатських дисертаціях: формування комунікативних якостей особистості майбутнього фахівця податкової міліції у вищому навчальному закладі (С. Богдан), підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС України до роботи в міжнародних правоохоронних організаціях (Л. Дягілева), формування комунікативних умінь у курсантів вищих закладів освіти МВС (М. Ісаєнко), формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України (О. Косаревська), педагогічні умови формування професійної культури працівників органів внутрішніх справ (І. Михайліченко) та ін.

Вивчення особливостей адаптації в освітньому середовищі вищого навчального закладу є предметом дослідження у працях Л. Зданевич (у педагогічному училищі), О. Литовченко (у позашкільних навчальних закладах), А. Каплі (у вищих навчальних закладах МНС), В. Рютіна (у Збройних Силах України), Ю. Чернецької (в інтернатах) та ін. Проблеми професійної адаптації у вищих навчальних закладах висвітлено в працях О. Галуса, О. Гури, О. Удалової, М. Шика та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких ідеться про різні аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців, проблема підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України та розробка педагогічних умов ефективності цього процесу ще не були предметом окремого наукового дослідження.

Разом з тим адаптація багато в чому залежить від особливостей того середовища, з яким взаємодіє суб'єкт. З цих позицій підготовка до професійної

адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах набуває особливого значення.

Пропонована читачеві праця репрезентує обґрунтування педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах системи МВС України:

- 1) стан дослідження обраної проблеми в педагогічній теорії та практичній діяльності вищих навчальних закладів системи МВС України.
- 2) структуру готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів системи МВС України.
- 3) критерії готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.
- 4) методичні рекомендації щодо підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення та висновки щодо: сучасної філософії освіти (В. Андрющенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Огнев'юк); теоретико-методологічного обґрунтування неперервної професійної освіти і прогнозування її розвитку (С. Гончаренко, А. Лігоцький, В. Курило, С. Сисоєва); розробки та впровадження сучасних педагогічних технологій у професійну підготовку фахівців (О. Пехота, С. Сисоєва); сучасні положення щодо організації навчального процесу у вищих навчальних закладах (С. Савченко, С. Харченко, Л. Хоружа, Н. Чернуха); фундаментальні ідеї особистісно орієнтованого (Г. Балл, І. Бех, М. Чобітько), середовищного (Б. Ельконін, Ю. Мануйлов) підходів; сучасної військової педагогіки (В. Ягупов, О. Діденко); наукові підходи до розв'язання проблеми вдосконалення професійної підготовки майбутніх правоохоронців (М. Ануфрієв, О. Бандурка, Я. Кондратьєв, Н. Матюхіна, А. Папкін, В. Пліско, О. Столяренко, Г. Яворська) та формування готовності до професійної діяльності (М. Дьяченко, Л. Кандибович, О. Кучерявий, К. Платонов).

У монографії *вперше* розроблено і обґрунтовано структуру готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів МВС України (мотиваційний, когнітивний, процесуально-діяльнісний,

особистісний компоненти); педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України (оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності; формування мотивації до професійної діяльності; цілеспрямоване управління навчально-пізнавальною діяльністю щодо формування готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців; індивідуалізація навчального процесу); визначено критерії готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців; *уточнено* теоретичний зміст поняття „підготовка до професійної адаптації”; *удосконалено* зміст освітньо-професійних програм підготовки майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України; *подальшого розвитку набули* методи й форми організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки Державного галузевого стандарту спеціальності „Правоохоронна діяльність”, програм теоретичної та практичної підготовки працівників органів внутрішніх справ, для науково-методичного забезпечення професійної підготовки майбутніх працівників поліції вищих навчальних закладів МВС України.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

1.1. Визначення сутності поняття „професійна адаптація” в педагогічній теорії

В умовах постійних соціально-економічних та суспільних змін у сучасному українському суспільстві відбуваються численні соціальні кризи й реформи. З огляду на це проблема адаптації особистості стає пріоритетною для багатьох наукових досліджень останніх років. Хоча питання адаптації не нове, але за умов швидкого зростання ритму й темпу життя, що спричинює підвищення вимог до людини як члена суспільства загалом і як творчої, активної особистості зокрема, дослідження механізмів, форм адаптації набуває актуальності. На важливості цієї проблеми наголошено в Законі України „Про освіту”. Вона є суттєвою і для освітніх установ, які змушені реагувати на сучасні соціальні зміни, оскільки працюють з молодим поколінням, найбільш відкритим для всього нового. Освітні процеси мають бути спрямовані на забезпечення гармонійного розвитку молодої людини як активного суб’єкта життєдіяльності з певним соціальним досвідом комфортного існування в соціумі. При цьому варто враховувати, що життєдіяльність людини в соціумі об’єктивно зумовлено перебігом загальнолюдських і конкретно-історичних процесів, досягненням цілей, визначених не лише суспільством, субкультурою, локальними групами, до яких належить людина, а й нею самою як особистістю з власними метою та інтересами. Ці завдання набувають особливої актуальності, коли йдеться про молодих людей, професія яких – захищати законність і права громадян.

Саме тому професійна адаптація майбутніх правоохоронців до діяльності органів внутрішніх справ є однією з важливих характеристик майбутнього

професійного становлення та набуття професійного успіху. Актуальність, своєчасність і складність проблеми професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України вимагають поглибленого аналізу сучасних теоретико-концептуальних підходів, що існують у вітчизняній і зарубіжній педагогіці та психології.

Для забезпечення успішності процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців необхідно здійснити системний аналіз педагогічних умов професійної адаптації та на підставі цього визначити методи й прийоми педагогічної роботи з його оптимізації. Викладене вище є основою для проведення експериментального дослідження з метою подальшого вивчення проблеми.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження проблеми професійної адаптації є результати дослідження суміжних наук: біології, психології, соціології, філософії та ін. Тому розкривати суть професійної адаптації як педагогічної проблеми необхідно через призму наявних доробків авторів, які здійснюють наукові пошуки в цьому напрямі.

Розв'язання завдань, визначених у монографічному дослідженні, потребує теоретико-методологічного обґрунтування поняття „професійна адаптація”, оскільки для проблеми адаптації людини характерна багатоаспектність підходів і різноманіття акцентів дослідження. Для ефективного вивчення проблеми професійної адаптації було розглянуто історію виникнення терміна „адаптація” взагалі.

Термін „адаптація” (від лат. „adaption”) у дослівному перекладі означає „пристосування”. Сама здатність до пристосування є загальною властивістю живої матерії, основою існування та взаємозв'язку життєвих процесів. Адаптація забезпечує рівновагу між взаємодією організму на середовище та зворотною взаємодією середовища на організм. Уперше використав термін „адаптація” Ч. Дарвін, коли розглядав еволюцію видів під дією природного відбору, поєднавши процеси адаптації особин і розвиток біологічного виду.

Завдяки дослідженням Ж. Бюффона, Ч. Дарвіна, Ж. Ламарка проблема адаптації здобула теоретичну й емпіричну базу, розширивши межі вживання та застосування терміна „адаптація”.

Звернімося, перш за все, до генези поняття „адаптація” з різних поглядів. Початковим етапом донаукового вивчення адаптації були роботи в галузі біології й медицини, і це обґрунтовано, адже в цих науках доволі рано зародилися спроби дослідження взаємозв'язку організму з навколишнім середовищем. У загальнобіологічному трактуванні адаптація є процесом і системою механізмів, що забезпечують пристосування живого організму до умов середовища, які постійно змінюються. І це закономірно, оскільки перш ніж стати особистістю, людина насамперед підпорядкована біологічним процесам. Біологічна й фізіологічна природа є фундаментом психічної та соціальної діяльності, яка безпосередньо відповідає за взаємодію індивіда із зовнішнім середовищем.

Поняття „адаптація” трактують у наукових дослідженнях доволі широко: від простого пристосування живого організму (живої матерії) до середовища взагалі до складної соціальної й професійної адаптації людини, яка є, перш за все, процесом взаємодії конкретного суб'єкта (особистості, групи, колективу) з навколишнім середовищем, де під середовищем розуміють взаємозв'язану систему різних сфер: природну, економічну, соціальну, етичну. Під впливом суспільного розвитку поняття адаптації наповнилося широким соціальним змістом, що сприяло дослідженню його як категорії, що інтегрує в собі всі відтінки адаптаційних процесів, виокремленню її елементів як складного структурно-системного явища.

У широкому розумінні „адаптацію” трактують як пристосування організму до умов середовища, яке охоплює взаємний вплив і взаємну залежність організму та місце існування. Разом з тим, існує й вузьке розуміння „адаптації” як пристосування організму до умов середовища. Тут немає

активної діяльності підсистеми, яка би змінювала й використовувала навколишні умови.

Біологічний підхід до пояснення адаптації організму людини ґрунтується на тому, що адаптацію розглядають як біологічний процес, який охоплює всі важливі форми життєдіяльності живих систем, починаючи від тієї, що просто подразнює складноорганізовані реакції у вигляді безумовних і умовних рефлексів. Тракткування поняття адаптації як „приспосування” застосовують у медицині й фізіології для пристосування будови та функцій організму, його органів, клітин до умов мінливого середовища [173]. Зауважимо, з позицій біології й фізіології розроблено два основні контексти поняття адаптації: 1) адаптація – це механізм еволюції біологічного вигляду, співтовариства; 2) адаптація – це механізм пристосування окремих індивідів до дії зовнішнього середовища. Біологічний процес адаптації досліджували вітчизняні фізіологи І. Павлов, І. Сеченов, А. Ухтомський. Своє учення про рефлекс І. Павлов розвинув у структуроване вчення про пристосування тварин і людини на основі безумовних і умовних рефлексів, підсумувавши його другою сигнальною системою як одним із механізмів соціальної адаптації. І. Сеченов відзначав, що взаємодія організму та середовища є необхідною умовою виникнення й розвитку адаптації. „Завжди й скрізь життя, – писав він, – складається з кооперації двох чинників – конкретної, але змінної організації та взаємодії ззовні” [198].

Подальше вивчення медико-біологічного й фізіологічного аспектів адаптації виявило, що існує кілька варіантів адаптаційних механізмів, оскільки адаптація відбувається відповідно до конкретних особливостей для кожного рівня живої матерії й природно для кожного рівня є відповідні адаптаційні механізми. „Зокрема, до таких адаптаційних механізмів на клітинному рівні, – відзначає Т. Дичев, – належать різні біохімічні процеси; на органічному рівні – загальний адаптаційний синдром, стан неспецифічної підвищеної опірності; на популяційному рівні – реакції поведінки (міграції, внутрішньовидові та

міжвидові взаємини, розмноження, мінливість, спадковість)” [59]. В. Казначеев називає кілька варіантів адаптаційних механізмів: а) стан „фізіологічної” адаптації – звичайне існування організму в змінних умовах середовища при оптимальному режимі всіх функціональних систем; б) стан напруженої адаптації, коли виникає необхідність перебудови, змін наявних параметрів діяльності, що завжди вимагає деякого напруження в роботі зацікавлених функціональних систем; в) стан патологічної адаптації, який настає у випадку перевищення резервних можливостей організму, коли його взаємодію із середовищем зумовлено роботою функціональних систем, значно відмінних від оптимуму [79].

За концепцією Ф. Меєрсона, на рівні з генетичною адаптацією, що стала основою еволюції всіх сучасних видів тварин, досягнення якої закріплюються генетично, існує адаптація, набута в ході розвитку індивідуального життя. Така адаптація виробляється в процесі взаємодії з навколишнім середовищем і супроводжується сильними структурними змінами самого організму. Набуті в ході життя зміни не передаються у спадок, вони нашаровуються на спадкові ознаки організму й у сукупності з ними формують індивідуальну зовнішність – фенотип. Концепція „фенотипічної адаптації” має не тільки вузьке біологічне значення, а й може бути використано для визначення наукових підходів до вивчення процесу соціальної адаптації у взаємодії з біологічною. Під час розвитку й становлення людини виробляється адаптація, заснована не лише на структурних змінах морфофізіологічних систем, але й, перш за все, на перетворенні соціальних стосунків між людьми, у якому б напрямі взаємодії вони не знаходилися [130].

А. Слонім запропонував класифікацію фізіологічних адаптацій залежно від їхнього генезису й біологічної значущості як для життя окремої особини, так і для популяції й виду загалом. Виходячи з наявності в явищах адаптації природжених і закріплених спадково елементів, а також елементів, придбаних протягом індивідуального життя, А. Слонім розподілив усі адаптаційні явища

на три групи. До першої групи він відніс індивідуальні адаптації, що виникають у процесі життя особини: вони значною мірою оборотні й містять утворення як окремих умовних рефлексів, так і складних життєвих стереотипів. До групи індивідуальних адаптацій автор відносить також зміни гормональних стосунків (стрес, неспецифічні явища адаптації) і тканинних процесів. Усі ці зміни в організмі (особливо у випадку порівняно коротких дій) практично неповоротні. Така величезна область явищ зумовлена в основному наявністю поточної інформації та відображає історію розвитку виду організмів в різних умовах існування. До другої групи належать видові, спадково закріплені адаптації. Вони зумовлені генетично фіксованими особливостями нервової системи, гормональними й тканинними регуляціями. Ці адаптації охоплюють окремі системи органів з характерним для кожного типу заміщенням одного органу іншим. Третя група – це адаптації популяцій, що виникають у процесі формування популяції в умовах середовища. В основі популяцій адаптації лежать стійкі зміни функцій унаслідок впливу чинників середовища на материнський організм.

На думку Р. Барояна, який підкреслює важливе значення класифікації фізіологічних адаптацій, запропонованої А. Слонімом, вона хибує деякою схематичністю, відсутністю деталізації адаптації, а з іншого боку, відособленістю фізіологічних адаптацій від інших видів природних адаптацій. У праці Р. Барояна „Труд и здоровье” адаптацію розглянуто як сукупність біохімічних, органічних, психічних змін, викликаних зовнішніми стимулами (стресорами), які протікають як захисні реакції. Особливості протікання адаптивних реакцій зумовлено наявністю аналогічних дій у минулому. Отже, адаптація – тривалий процес реагування на однорідні повторювані подразники [22, с. 56 – 57].

Таким чином, логіка нашого дослідження зумовлює безсумнівне звернення до історичного розвитку поняття „адаптація” з психологічного та педагогічного поглядів.

У педагогічній літературі процес адаптації індивіда визначають як сукупність фізіологічних, психологічних, соціальних реакцій, що лежать в основі пристосування організму, особи та їхніх систем до змін навколишніх умов життя, спрямованих на створення передумов нормального функціонування в незвичних умовах проживання й діяльності [181, с. 142]. Більшість дослідників проблеми адаптації розрізняють активну та пасивну адаптацію. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти із середовищем, впливати на його розвиток та зміни, долати труднощі й перешкоди, удосконалювати суспільні процеси. При пасивній адаптації індивід не прагне до змін навколишньої дійсності, пасивно реагує на наявні норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. Через це під час зустрічі індивіда з об'єктивними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями як результат низької адаптації може формуватися дезадаптація, що виявляється в різних формах девіантної поведінки.

Найчастіше адаптацію визначають [24, с. 32] як пристосування індивіда до групових норм та власне соціальної групи. При цьому визнано, що адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом соціального зворотного зв'язку тощо.

Феномен адаптації був постійним об'єктом уваги радянських філософів, соціологів, психологів, педагогів. Такі вчені, як П. Белкін, В. Верещагін, А. Георгієвський, Н. Іларіонова, А. Сахно, А. Субочева намагалися навіть створити окрему науку – адаптологію. Зазначимо, що експлікація категорій соціалізації, соціальної адаптації радянськими вченими має свою специфіку, що полягає в розгляді цих соціальних явищ у рамках суб'єкт-об'єктного підходу. До 60-х рр. ХХ ст. майже всі вчені розуміли під соціалізацією розвиток людини в дитинстві, підлітковому віці, юності [141].

Вагомий внесок у дослідження механізмів адаптації психіки індивіда до нових умов середовища або виду діяльності здійснив Ж. Піаже [163]. Він розглядав розвиток пізнавальної діяльності дитини у світлі загальних законів розвитку органічного життя. Процес адаптації представлено як рівноважний стан різноспрямованих процесів асиміляції й акомодатії. Асиміляція – процес включення нового об'єкта, нової проблемної ситуації в наявні схеми дій індивіда. Акомодатія є зміною схем відповідно до вимог, нових завдань. Єдність цих процесів приводить до встановлення рівноваги між ними та в стосунках організму із середовищем. Розгляд адаптації в єдності протилежних її напрямів і є тією найважливішою умовою використання цього поняття як категорії, уживаної для пояснення активного функціонування, що зберігає динамічну стабільність систем. Концепція Ж. Піаже становить найбільш успішну спробу трактування психічної діяльності людини як прояву адаптованої активності.

Трактування адаптації Ж. Піаже ефективно застосовують для аналізу діяльності, активності індивідів, розвитку особистості так, як їх розглядають у біології та фізіології. Водночас він відзначає, що „разом із загальними закономірностями адаптації, що виявляються на біологічному, психологічному та соціальному рівнях, необхідно враховувати особливості форм, набутих у процесах різних типів: в обміні речовин, у поведінці живих організмів, у людській діяльності – індивідуальній, груповій, суспільній” [18, с. 93]. Тому поняття „адаптація” й відповідну до неї термінологію вітчизняні психологи використовують для пояснення процесів соціалізації, розвитку особистості.

Отже, у процесі розвитку людина, по-перше, адаптується у сфері „людина – природне середовище”, а вже потім у сфері „людина – соціальне середовище”. Здатність до пристосування – адаптація – загальна властивість живої матерії, що є основою існування та взаємозв'язку життєвих процесів. Адаптація забезпечує рівновагу між взаємодією організму із середовищем і навпаки – між взаємодією середовища з організмом.

Можна сказати, що, адаптуючись, людина підстроюється під зовнішнє середовище й адаптує саме середовище до власних можливостей. У своїй роботі О. Зотова й І. Кряжева пишуть, що „адаптація людини – це пристосування не стільки до фізичних, хімічних, біологічних умов планети, скільки пристосування до його техносфери й ноосфери, оскільки на сучасну людину будь-який чинник зовнішнього середовища діє, лише заломлюючись через усю сукупність виробничих стосунків” [74].

Така здатність людини до впливу соціальних чинників прихована у високих адаптаційних можливостях вищої нервової та психічної діяльності людини, оскільки за ними й закріплено вирішальну роль у переробці соціальної інформації та суб’єктивному віддзеркаленні чинників природного й соціального середовища.

Концепцію психічних рівнів адаптації в 1924 р. розробив А. Лазурський: якщо низький психічний рівень дає „переважно індивідуумів недостатньо пристосованих, середній рівень – пристосованих, то представників вищого рівня можна назвати такими, що пристосовують” [108, с. 63]. Суть прояву соціальної поведінки особистості середнього рівня зумовлено, в основному, процесами акомодатії, особистості вищого рівня – асиміляції; на вищому рівні завжди можна побачити „більш-менш яскраво виражений процес творчості, у якій би галузі він не виявлявся” [108, с. 62].

Розширення застосування терміна „адаптація” як „пристосування до середовища” враховує не лише об’єктивні зміни середовища, але й суб’єктивні, де змінюються уявлення суб’єкта про середовище та власні відносини з середовищем. На біологічному рівні „те, що є для організму його середовищем і те, як це середовище постає для нього, залежить від природи цього організму, тому розгляд взаємодії окремих організмів із зовнішнім середовищем безвідносно до їхньої природи є абсолютно незаконною абстракцією” [113, с. 108].

Психологічний рівень виділяє „системи адаптивних процесів, кожен з яких розгортається в рамках конкретної психічної ситуації. Характерними рисами останньої є не лише її об'єктивний зміст, але й те, як її сприймає суб'єкт” [18, с. 95]. У західній психологічній науці представник біхевіористичного напрямку Дж. Уотсон характеризує поведінку людини як реакцію у відповідь на зовнішній подразник, за допомогою якої індивід пристосовується. Для концепції Дж. Уотсона властивий фізіологічний підхід до проблеми адаптації людини, особливості філогенезу розвитку адаптивних процесів він переносить в умови онтогенезу. Дж. Уотсон класифікує всі адаптивні реакції за двома ознаками – набуті або спадкові, внутрішні (приховані) або зовнішні (навколишні). Основою розмежування рушійної сили адаптації індивіда до змінних умов середовища й нових видів діяльності та ролі освіти в процесі формування здібностей людини Дж. Уотсон визначає зовнішній стимул [223].

А. Ростунов розглядає адаптацію як „сукупність фізіологічних, психологічних і соціальних реакцій, які лежать в основі пристосування організму, особистості, їхніх систем до змін навколишніх умов життя, спрямованих на створення передумов нормального функціонування в незвичних умовах проживання та діяльності” [181, с. 142]. У процесі адаптації беруть участь фізіологічні, ендокринні та інші реакції організму, психічні процеси та властивості особистості, знання й уміння. Як наслідок підвищується стійкість організму до різноманітних чинників зовнішнього середовища, компенсується недостатність звичної поведінки в нових умовах, завершується процес формування професійної придатності спеціаліста.

Т. Норман, ґрунтуючись на біхевіоризмі, у своїй праці з проблеми психологічної адаптації людини визначає адаптацію як „стан життя, коли індивід знаходиться більш-менш у гармонії з індивідуальними, біологічними, соціальними та психологічними потребами й вимогами фізичного оточення” [264].

Ідеї успішності процесу адаптації, які безпосередньо залежатимуть від відповідності виконуваної роботи здібностям і схильностям, особистим якостям висловлює у своєму дослідженні В. Олейніков. Автор вважає, що ефективність адаптації залежатиме від психологічної готовності до трудового процесу, заснованої на попередньому досвіді (попередньому етапі соціалізації особи); ступені сформованості професійно необхідних якостей особистості (акуратність, посидючість, організованість, старанність, мобільність мислення, пам'ять); ступені сформованості деяких моральних якостей особистості (свідомість, почуття обов'язку, дисциплінованість, вимогливість до себе), а також наявність колишнього досвіду спілкування людини в різних колективах [151 – 153].

Адаптація виявляється не лише в пристосуванні організму до нових умов життя й діяльності, але й у способах поведінки, готовності до діяльності, що дозволяють осилити труднощі, оволодіти новою діяльністю. Способи формування придатності для кожного індивідуальні та складаються протягом усього життя, але особливо в процесі навчання, накопичення знань, навичок і вмінь. Процес адаптації, як відзначають М. Дяченко та Л. Кандибович, „реалізується завдяки енергетичній, психологічній та етичній мобілізації людини відповідно до вимог середовища” [65, с. 75], проте можливості такої мобілізації й освоєння нової діяльності в незвичних умовах у різних людей неоднакові. Існують індивідуальні особливості процесу адаптації, відмінності за його глибиною, швидкістю та міцністю. Ці особливості виявляються, крім того, у різних межах адаптаційних можливостей.

Отже, доходимо висновку, що значну роль у процесі адаптації відіграє адаптаційний потенціал людини. Це рівень можливостей особистості ввійти в нові умови соціального середовища, а також у ті, що перебувають у постійних змінах. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто з тими вміннями й навичками пристосування, яких індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Для західних теорій адаптації характерним є те, що в них цей процес розглядають зазвичай у зіставленні індивіда й середовища, при якому суспільне оточення постає як прямиий антагоніст особи, який змушує її до пристосування як умови виживання, або як антагоніст її індивідуальності. Адаптація тут відіграє роль чинника, що приводить у рівновагу стан як окремої особи, так і соціальних систем.

Отже, у нашому дослідженні ми розглядатимемо *адаптацію* як активний усвідомлений процес пристосування особистості до змінних умов життєдіяльності, набуття й вироблення нею адаптивних механізмів, здатних установлювати на певних етапах відносну рівновагу із соціумом. Метою процесу адаптації є адаптована до соціуму особистість, яка не лише реагує на зовнішні зміни, а й бере активну участь у виробленні адаптивних механізмів. Набуття особистістю досвіду пристосування до змінних умов соціуму слугує для неї в майбутньому підґрунтям для подолання нових перешкод. У всіх визначеннях адаптації є і спільне, і специфічне. Підстави, з урахуванням яких відбувається визначення поняття „адаптація” в наукових дослідженнях, охарактеризовано нижче схематично.

Схема 1. Підстави, з урахуванням яких відбувається визначення поняття „адаптація”

Більшість дослідників, розглядаючи підходи до характеристики поняття „адаптація”, виділяють різні її види: *соціальна, соціально-психологічна, професійна, навчальна, побутова*. Усі ці види адаптації складно взаємодіють між собою в процесі діяльності студентів, при цьому не втрачаючи самостійного значення. Надамо їх змістову характеристику.

Для повноти теоретичного аналізу базової дефініції нашого дослідження було необхідно визначити підходи до трактування соціальної адаптації, оскільки професійна адаптація – це соціально зумовлений процес. Сучасні дослідження пропонують погляд на вищий рівень адаптації, як адаптацію у сфері стосунків „людина – соціальне середовище”, тобто соціальну адаптацію. Звичайно ж, вона значно відрізняється від адаптації природної. І це дійсно так, тому що людина, вступаючи в соціальне життя, набуває різноманітного досвіду цього самого соціального життя. Ідучи шляхом „спроб і помилок”, людина формує різні стилі поведінки, які відповідають змінам умов навколишнього середовища та ситуації. І тому, як зауважує І. Милославова, „це часто супроводжується відмовою від раніше створених понять і уявлень, установок, ціннісних орієнтацій, придбанням нових, відповідних змінених умов” [135].

Соціальна адаптація тісно пов’язана з іншими видами адаптації людини – біологічною, фізіологічною, психологічною тощо. Вона може здійснюватися у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їх критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм і цінностей середовища на основі особистої солідарності з ними [67, с. 836].

Уведення додаткового терміна „соціальна адаптація” разом з наявним поняттям „адаптація організму” призводить до виникнення дещо нетотожного сенсу цих понять. Адаптація в цьому розумінні набуває двостороннього характеру: з одного боку, вона передбачає зміну природних і соціальних функцій, необхідних для того, щоб задовольнити вимоги навколишнього

середовища, а з іншого, і середовище змінюється, щоб задовольнити вимоги організму [238].

Найвищим рівнем адаптації людини є адаптація у сфері стосунків „людина – соціальне середовище”, тобто соціальна адаптація. Дійсно, людина, здобуваючи різноманітний соціальний досвід, вступаючи в соціальне життя, постійно стикається з новими обставинами, виробляючи при цьому нові моделі поведінки, найвідповідніші умовам навколишнього середовища й конкретної ситуації, що змінилися. Це часто супроводжується відмовою від раніше ustalених понять і уявлень, установок, ціннісних орієнтацій, придбанням нових, відповідних змінних умов [136].

Отже, соціальна адаптація людини має свої особливості. По-перше, для процесу пристосування характерна активна участь свідомості (для нас це дуже важливий момент, хоча окремі етапи можуть бути й не усвідомлені індивідом). По-друге, щодо людей середовище, у якому протікає адаптація, має принципово інший характер. Природа виявляється твором і дійсністю людини [238]. По-третє, людина не просто пасивно сприймає результати адаптації, але може й в цілеспрямованому стані змінювати їх відповідно до соціальних умов. По-четверте, процес соціальної адаптації відбувається в умовах діяльності груп, колективів.

Процес соціальної адаптації має конкретно-історичний характер, його необхідно розглядати на трьох рівнях: суспільство (макросередовище) – адаптація особистості до особливостей соціально-економічного, політичного, духовного й культурного розвитку суспільства; соціальна група (мікросередовище) – узгодженість інтересів людини й соціальної групи; сам індивід (внутрішньо особистісна адаптація) – прагнення досягти збалансованості внутрішньої позиції та її самооцінки з позиції інших).

Ми усвідомлюємо, що соціальна адаптація не може бути відокремлена від суспільних стосунків і стосунків людини у сфері виробництва, де залежно від різних форм виробничих і суспільних стосунків утворюються різні види

адаптації й відповідно існують різні підходи вивчення проблеми соціальної адаптації. Більшість дослідників [74; 139; 246; 247] наголошують на двох рівнях адаптивності людини. Для першого рівня – у сфері відносин „особистість – природне середовище” – характерні біологічні закономірності, але адаптація відбувається під впливом соціальних умов, які не здійснюють регуляцію між природним середовищем і людським організмом, проте модифікують основні закономірності цієї взаємодії [74, с. 16]. Другий рівень – у сфері відносин „особистість – соціальне середовище” – розкриває ставлення особистості до соціального середовища. Такий результат пристосування можна назвати „соціальною адаптацією”, яку розуміють як продукт взаємодії людини з навколишнім соціальним середовищем, наслідок предметної діяльності, яка перетворює зовнішнє середовище й самого носія діяльності – людину [246, с. 15 – 16].

Отже, *соціальна адаптація* – це процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об’єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна адаптація взаємозалежні. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби „дає старт” соціальній адаптації, остання була би просто неможливою [24].

На характер розвитку соціальної адаптації впливають індивідуальні психічні ознаки особистості (мислення, увага, пам’ять, почуття); характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність); риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи лідарство). Водночас не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну адаптацію людини, оскільки причини, що породжують соціальну адаптацію й визначають її суть, лежать у соціальній сфері.

Процес соціальної адаптації безперервний, зважаючи на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни соціальної дійсності, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різним ступенем інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвідносити з поживленням соціальної діяльності суспільства, і навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшують інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Соціальна адаптація особистості – це атрибутивна властивість суб'єктів соціальної життєдіяльності, що реалізується шляхом інтерпретації внутрішніх і зовнішніх інформаційних моделей соціального буття з погляду їхньої відповідності адаптивним установкам, які не суперечать розумінню навколишньої дійсності та були: а) цілеспрямовано сформовані зовні; б) стихійно засвоєні в процесі соціалізації; в) відкриті самостійно [179, с. 21 – 22].

Будь-яка адаптація, зокрема й соціальна, – це складник процесу соціалізації, який необхідно розглядати в діалектичній єдності двох діяльностей: зовнішньої – матеріально-духовної, спрямованої переважно на зміну умов зовнішнього середовища, та внутрішньої – суб'єктивно-психічної, спрямованої перш за все, на перетворення внутрішнього світу суб'єкта. Тому важливий компонент соціальної адаптації – це узгодженість оцінок, особистих можливостей і прагнень індивіда з цілями, цінностями соціального середовища.

Отже, ми розглядатимемо соціальну адаптацію у двох ракурсах. По-перше, як процес і результат пристосування людини (групи людей) до умов соціального середовища й водночас часткове пристосування самого середовища до людини (групи людей) з метою співіснування. По-друге, як вид взаємодії особистості (соціальної групи) із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги й очікування її учасників [67, с. 837].

Це важливий для розуміння процесу професійної адаптації механізм, що передбачає формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами,

рольову пластичність поведінки, інтеграцію особистості в соціальній (зокрема. студентській) групі, діяльність щодо засвоєння стабільних і змінних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії.

Е. Горбачова виділяє в структурі адаптації два взаємозв'язані компоненти: „власне професійну адаптацію до вимог, які висуває професія (щодо професійної підготовки, професійно важливих якостей, виробничої мобільності) і соціальну адаптацію в межах взаємодії між працівниками в процесі спільної трудової діяльності (до норм і правил професійного колективу – перш за все первинного, його вимог)” [51].

У західній психології соціальну адаптацію розглядають як механізм „психології еджаменту”, напряму, що сформувався на основі спільності предмета дослідження – соціальної адаптації, для вивчення якого використовували теорії, запозичені з соціальної психології Заходу найрізноманітніших напрямків. Найважливішу роль у формуванні „психології еджаменту” відіграли сучасні біхевіоризм і психоаналіз. Теорії К. Халла та Б. Скінера також базуються на поглядах Дж. Уотсона й, незважаючи на деякі модернізації, усе-таки, як і початкова концепція, абсолютизують фізіологічний аспект адаптації людини. Теорія К. Халла, своєю чергою, слугувала теоретичним фундаментом для розвитку особливого напряму американської психології, що вивчає проблеми адаптації, – „психології еджаменту”. Важливою її особливістю було уявлення про вчення як механізм доцільної адаптованої поведінки. Цей підхід дозволив К. Халлу ввести як основу детермінанти поведінки редукацію потреби [263].

Л. Шаффер і Е. Шобен у посібнику із соціальної адаптації відзначають, що для задоволення потреб усі живі організми прагнуть привести свою активність у відповідність до умов змінного навколишнього середовища [265]. Подальше застосування теоретичних основ „психології еджаменту” найбільш розвинене

в працях А. Бандури, який висунув теорію соціального вчення через моделювання [262].

У сучасних педагогічних дослідженнях особливу роль відводять соціальній адаптації як адаптації в навчальній, виробничій і професійній сфері, які в основному відображають основу життєдіяльності людини як соціального феномену. Під соціальною адаптацією розуміють, перш за все, входження людини в соціальне середовище, прийняття соціальних норм, законів колективу, у якому вона вчиться або працює. Використання поняття „соціальна адаптація” пов’язане з періодами розвитку й напрямками дослідження цієї проблеми загалом у країні, наприклад, у таких напрямках, як проблема праці, трудової мобільності, трудових ресурсів, наприклад, у дослідженні В. Шубкіна поняття „адаптація” використано для характеристики таких соціальних явищ, як працевлаштування молоді, її професійне самовизначення, стійкість і закріпленість кадрів [254].

У роботі І. Милославової структуру соціальної адаптації представлено як утворення, що складається з двох взаємозумовлених компонентів – адаптивної ситуації й адаптивної потреби. Для адаптивної ситуації характерна зміна в соціальному середовищі або перехід з одного соціального середовища в інше, чимось для особистості нове. Під адаптивною потребою розуміють „таку, що неминуче виникає, потребу особи наблизити, якоюсь мірою „зрівняти” власні стереотипи поведінки, звички, уявлення у зв’язку зі змінами умов соціального середовища” [136].

Адаптована потреба здійснюється в складній суб’єктивно-об’єктивній формі, тобто у формі пристосовування й пристосування. Підставою розділення форм професійної адаптації є те, що індивід постає як суб’єктом (активна форма), так і об’єктом (пасивна форма) процесу.

Пасивна форма професійної адаптації є об’єктивною формою пристосування людини до різних видів професійної діяльності, активна – суб’єктивною формою пристосовування до тих самих видів професійної

діяльності. Разом з основними формами професійної адаптації (приспосовування та пристосування) існують і проміжні форми: пристосовування з елементами пристосування і пристосування з елементами пристосовування.

С. Артемов про соціальну адаптацію говорить, що це „процес пристосування людини до наявних суспільних стосунків, норм, зразків, традицій суспільства, у якому живе й діє людина” [13].

Близькими до цієї позиції є погляди І. Цимбал, яка відзначає, що соціальна адаптація є закономірним етапом соціалізації особи, а соціалізація, тобто залучення індивіда до досвіду, накопиченого суспільством, і використання індивідом цього досвіду у власній життєдіяльності – процес, що відбувається протягом усього життя людини [244, с. 34].

Семантичний аналіз поняття „соціально-психологічна адаптація” показав, що М. Грушевський, В. Давидов, А. Запорожець, А. Петровський [173; 174] не розділяють понять „соціальна” та „соціально-психологічна адаптація”. Вони розглядають тільки соціальну адаптацію як „постійний процес активного пристосування індивіда до нових умов соціального середовища та результат цього процесу”, залишаючи поза увагою власне соціально-психологічну адаптацію. В інших дослідженнях [9; 13; 134; 191] соціально-психологічну адаптацію описано як різновид адаптації соціальної.

У багатьох дослідженнях процес соціальної адаптації молодій людині розглядають у контексті соціалізації в умовах навчання та професійної підготовки. Так, Д. Андрєєва в роботі „О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе” порівнює терміни „соціалізація” та „адаптація”, розглядаючи термін „соціалізація” як пізніший за походженням [9].

Дослідник проблем соціальної психології Т. Шибутані вважав поняття адаптації ширшим, ніж соціалізація, виокремлюючи останню як форму, частину процесу адаптації: „Хоча соціалізацію часто розглядають як поступове

накопичення навичок, більш плідно вбачати в ній неперервну адаптацію живого організму до його оточення” [253, с. 408]; соціалізація – це процес адаптації до нових умов, що триває все життя [Там само, с. 467]. Цікавим положенням концепції науковця є теза про необхідність розмежування соціальної адаптації особистості й соціальної групи від загальної адаптації до типових проблемних ситуацій.

Адаптація й соціалізація не лише пов’язані між собою, але є невід’ємними частинами єдиного процесу. На думку С. Савченка, „у певні періоди адаптація може „заморожувати” процес соціалізації, виконуючи функцію захисту від незнайомого соціального середовища. Роль адаптації зводиться до визнання за особою „права на помилку”, отримання своєрідного соціального тайм-ауту, під час якого повинна бути сформована нормативна модель поведінки в незнайомому середовищі” [187, с. 25].

Ми базуватимемося на підходах Н. Чернухи, яка відзначає, що соціалізація людини є необхідним складником адаптації індивіда в суспільстві й у конкретному колективі, але разом з тим, адаптація – це один зі шляхів повної соціалізації, оскільки особистість активно включається в систему суспільних стосунків, навчаючись суспільно вироблених способів діяльності. При цьому процес взаємного пристосування або трудової адаптації співробітника й організації буде тим успішнішим, чим більшою мірою норми й цінності колективу стають нормами й цінностями окремого співробітника, чим швидше й краще він приймає, засвоює його соціальні ролі в колективі [246].

Наступним завданням нашого теоретичного аналізу стало визначення підходів до характеристики професійної адаптації як складника соціальної адаптації.

Педагогічна енциклопедія освіти трактує професійну адаптацію як адаптацію людей різних поколінь до самостійної продуктивної трудової діяльності; процес або результат процесу пристосування працівника в

початковий період його роботи на конкретному підприємстві до особливостей робочого місця та організації праці на виробництві [67, с. 12].

Професійна адаптація як один із видів соціальної адаптації має як наочний, так і соціально-психологічний аспекти. Наочний аспект відображає відношення в підсистемі „людина – професія”, а соціально-психологічний – у підсистемі „людина – людина” і „людина – колектив”. Ці взаємопов’язані боки є двома моментами єдиного цілісного процесу адаптації, вони протікають одночасно, доповнюючи й інтенсифікуючи один одного. При цьому кожен аспект адаптації відносно самостійний.

В індустріальному суспільстві в період інформаційно-технологічної революції людина об’єктивно змушена кілька разів за життя змінювати напрям і характер її професійної діяльності та конкретну спеціальність у межах тієї чи тієї професії. Тому професійну адаптацію найчастіше розглядають як адаптацію до самостійної трудової діяльності.

Водночас у багатьох наукових джерелах та в сучасних нормативних документах професійну адаптацію розглядають як один із компонентів професійної орієнтації. У психолого-педагогічній літературі з питань профорієнтації й зокрема з питань професійної адаптації наведено широкий спектр визначення вказаного поняття, що характеризує його суть у різних аспектах, погляди окремих учених на межі його застосування, підходи до пояснення внутрішніх механізмів дії й місце профадаптації в системі професійної орієнтації. Професійна адаптація є завершальним етапом профорієнтації. Її розглядають як комплексну систему заходів, спрямованих на надання допомоги людині в її пристосуванні до психологічних, організаційних, технологічних умов професійної діяльності на конкретному виробництві (у конкретному закладі, установі тощо), з урахуванням його специфіки, що позитивно впливає на професійне становлення особистості [67, с. 12].

На важливості процесу профорієнтації наголошує також В. Синявський, який підкреслює вирішальну роль у процесі адаптації активної орієнтації

особистості, яка припускає зважений професійний вибір з погляду суспільних цілей і передбачає продуману модифікацію умов середовища, вибір оптимального стилю поведінки й діяльності в нових ситуаціях. Активна орієнтація передусь дії й містить три головні моменти: когнітивний (особистість отримує інформацію про умови й вимоги нового середовища); оцінний (на основі отриманої інформації в особистості виробляється відповідне ставлення до середовища); ціннісний (вибір ставлення до середовища, найбільш відповідний потребам особистості й вимогам середовища) [200]. Активна адаптація, на думку автора, настає тоді, коли особистість здатна інтерналізувати нову роль в умовах нового середовища й виробити відповідні для цієї ситуації способи поведінки й діяльності.

Отже, ми розглядатимемо професійну адаптацію як заключний етап процесу професійної орієнтації, що збігається в часовому вимірі з періодом навчання у вищому навчальному закладі. Саме цей підхід буде базовим для нашого дослідження.

Суттєвий внесок у розробку теоретичних засад професійної адаптації зробили у своїх працях В. Брудний [32], М. Будякіна, А. Русалінова [33], А. Свенцицький [190], Н. Ядов [259] та ін. Більшість дослідників професійну адаптацію розуміють як складний, суперечливий, динамічний процес входження людини в систему виробничих і соціальних стосунків, як пристосування новачка до виробництва, умов праці, особливостей конкретної спеціальності, нового соціального оточення.

Спільним у працях педагогів є вивчення професійної адаптації як головного виду, базового складника соціальної адаптації. Тому увагу дослідників було спрямовано здебільшого на визначення й роз'яснення саме професійної адаптації. Для сучасного трактування генези поняття професійна адаптація важливими є ідеї й концепції зарубіжних і радянських учених, таких як:

- Л. Філіпс (для соціально-адаптаційного процесу характерне не лише прийняття особистістю соціальних норм соціуму, але й прояв активності, виявлення власної ініціативи);
- У. Томас, Ф. Знанецький, Л. Хоружа (суспільно-культурний розвиток зумовлено лише творчими особистостями, здатними адаптуватися до змінних умов буття через власну творчу активність, нововведення, винахідливість);
- Ю. Ган, М. Кджанян, І. Милославова, Л. Растова, Л. Виготський, І. Кряжева, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Н. Свиридов (адаптація особистості є активним, складним, суперечливим процесом);
- Т. Дичев, К. Тарасов (соціальній адаптації властиві рівновага й динамізм, які доповнюють одне одного);
- О. Діденко, Г. Насирова, О. Мороз (адаптація передбачає зміну самого адаптанта та зміну ним середовища) та ін.

На підставі аналізу наведених підходів доходимо висновку, що професійну адаптацію разом з іншими різновидами соціальної адаптації розглядають у єдності ціннісно-нормативних, діяльнісних, психофізіологічних та соціально-психологічних аспектів, що взаємопов'язані й постійно взаємодіють.

Вивчаючи проблеми професійної адаптації, М. Будякіна й А. Русалінова виділяють два аспекти професійної адаптації: наочний (професійний) і соціально-психологічний. Під професійною адаптацією розуміють пристосування новачка до характеру, режиму й умов праці за конкретною спеціальністю. Виявляється вона в рівні оволодіння необхідними професійними знаннями, вміннями й навичками, у формуванні деяких професійно значущих якостей особи, необхідних для успішного опанування цією спеціальністю, у розвитку активно-позитивного ставлення до неї. Соціально-психологічний аспект процесу професійної адаптації розглядають як пристосування до групових норм і системи взаємин у конкретній виробничій групі. Виражається вона в пристосуванні новачка до соціального життя

виробничої групи, у формуванні позитивних стосунків з товаришами по роботі й у достатньо високому рівні задоволеності цими стосунками [33, с. 92 – 97].

Різні підходи до визначення суті процесу професійної адаптації молоді як компонента вказаної системи знайшли віддзеркалення в роботах, навчальних посібниках, методичних рекомендаціях і статтях К. Платонова, А. Сазонова, А. Свенцицького, С. Чистякової, В. Симоненко, І. Назімова та інших учених.

Для визначення чинників успішності процесу професійної підготовки молоді важливим є розуміння А. Свенцицьким професійної адаптації особистості не лише як пасивно пристосованої, але і як такої, що „ґрунтується на активно-перетворювальних зв'язках людини з навколишнім середовищем, є нерозривною єдністю тих і тих форм зв'язку” [190, с. 64].

Схожими є погляди С. Чистякової й Н. Захарова, які тдумачать професійну адаптацію як активний процес пристосування людини до нового соціального оточення, умов праці, особливостей конкретної ситуації, професійних і соціально-психологічних вимог, у ході якої здійснюється освоєння професійних знань, умінь, навичок, формування необхідних професійних якостей особистості, розвиток і зміцнення стосунків співпраці в колективі, активне включення в колективну діяльність [248].

Так І. Назімов, говорячи про професійну адаптацію працівника на промисловому підприємстві, визначає її як „активне пристосування до професійних і соціально-психологічних вимог, традицій трудового колективу, у процесі якого здійснюється освоєння новим працівником в оптимальні терміни професійних навичок і вмінь, розвиток і зміцнення стосунків співпраці в колективі, активне його включення в раціоналізаторську й винахідницьку діяльність, підвищення рівня знань за фахом, поглиблення задоволеності працею” [144].

В. Синявський визначає професійну адаптацію як процес пристосування молодого працівника до професійної діяльності, умов праці й побуту, нового колективу (з його звичаями й традиціями) та досягнення в оптимальний час

нормальної продуктивності праці. Автор підкреслює, що процес професійної адаптації забезпечує стійке позитивне ставлення до професійної діяльності та сприяє закріпленню молодих кадрів на підприємстві [190].

К. Платонов під професійною адаптацією має на увазі „адаптацію працівників до умов професійного (соціального та фізичного) середовища” й розглядає професійну адаптацію фахівця як процес, що складається з двох етапів: „Її перший етап здійснюється в процесі професійного навчання (зокрема, на виробничій практиці); другий – під час роботи на виробництві” [164].

Необхідно відзначити, що в зарубіжній літературі питанням професійної адаптації працівників приділяють значну увагу, аналізуючи їх зазвичай в аспекті мотивації трудової діяльності. Так, виходячи з позицій психоаналізу, Дж. Гелбрейт за мотиваційним критерієм виділяє чотири типи професійної адаптації. Для першого типу властиве відчуття страху: людина, побоюючись фізичного покарання, вимушена підкорятися волі й вимогам групи, у складі якої вона працює. В основі другого типу професійної адаптації лежить мотив підпорядкування за гроші (згоду освоювати професію й працювати, за словами Дж. Гелбрейта, „купують за гроші”). Характерною рисою третього типу професійної адаптації є те, що людина усвідомлює суспільну важливість цілей виробничої групи й завдяки цьому з ентузіазмом включається в роботу, розглядаючи оплату праці як одну з умов здійснення цих цілей. Тільки в цьому випадку відбувається процес ідентифікації людини з її працею. Для четвертого типу професійної адаптації визначальне значення має прагнення особи, яка ввійшла до професійної групи, змінити характер і спрямованість її зусиль, тобто перетворити групу за власним образом і подобою [44, с. 176 – 177].

Відома дослідниця проблем неперервної професійної освіти Н. Ничкало визначає такі компоненти: адаптація до загальнокультурних цінностей і норм професійної діяльності; оволодіння професійним технологічними операціями; адаптація до фізичних умов та режиму праці на робочому місці; адаптація до

специфічних культурних норм, цінностей установи, фірми, корпорації; адаптація до специфічних міжособистісних взаємин у первинній робочій групі [149, с. 13].

З урахуванням цього дослідниця визначила чотири основні етапи адаптації особистості до професійної діяльності. Перший етап передбачає формування базового психофізичного, морального та інтелектуального потенціалу, необхідного для ефективної професійної діяльності; профорієнтацію учнів, молоді, допрофесійну підготовку. Другий етап охоплює пошук найприйнятніших робочих місць з урахуванням особистісного потенціалу та кон'юнктури на ринку праці; професійний відбір претендентів. На третьому етапі здійснюється входження в колектив, пристосування до режиму й організації праці, соціально-психологічних взаємин; оволодіння професійними навичками, характерними для конкретного виду професійної діяльності; інтеріоризація основних культурних цінностей і норм організації, закладу, установи. Четвертий етап передбачає горизонтальну й вертикальну мобільність у середині професії: між видами професійних спеціалізацій та професійними установами; входження адаптанта в систему безперервного професійного зростання та професійної творчості.

Н. Свиридов виділяє в структурі феномену адаптації індивіда як одну з підструктур професійну адаптацію й називає такі етапи адаптаційного процесу: професійна адаптація – „оволодіння сукупністю знань, умінь і навичок, необхідних для повного освоєння професії й виконання вимог, які остання висуває до індивіда”; виробнича адаптація – „пристосування індивіда до конкретних умов роботи, організації праці, установлення взаємодії з колегами”; соціально-психологічна адаптація – „входження людини в систему внутрішньогрупових стосунків, пристосування до цих стосунків, вироблення зразків мислення й поведінки, які відображають систему цінностей і норм виробничого колективу, здобування, закріплення й розвиток умінь і навичок особистого вміння” [191].

А. Сазонов виділяє три взаємозв'язані боки професійної адаптації: власне професійна, соціально-психологічна та соціально-економічна. Перша передбачає оволодіння необхідними знаннями, уміннями й навичками, здатністю швидко орієнтуватися в різноманітних виробничих ситуаціях, контролювати й програмувати власні дії. Соціально-психологічна адаптація полягає в пристосуванні молодого фахівця до правил поведінки, що діють у конкретній соціально-професійній групі, ознайомленні з цілями й завданнями колективу, його традиціями, стосунками між керівниками та підлеглими, між суміжними підрозділами, з критеріями оцінки діяльності працівника та ін. Для соціально-економічної адаптації характерні пристосування до виробничих стосунків і колективних форм праці, швидке орієнтуванням в різноманітних виробничих ситуаціях.

У процесі пристосування до трудового колективу автор виділяє три стадії: стадія ознайомлення з новою ситуацією; стадія пристосування до ситуації (молодий фахівець переорієнтовується, визнає головні елементи нової системи цінностей, наприклад, правила внутрішнього розпорядку, але в нього зберігаються як рівноцінні й колишні установки); стадія асиміляції (повне пристосування до трудового колективу, засвоєння його звичаїв) [171, с. 113]. Весь процес професійної адаптації автор поділяє на чотири етапи: підготовка до праці в сім'ї та школі; вибір професії; професійна підготовка; початок самостійної трудової діяльності.

Близькою за змістом є позиція А. Філіпова щодо оцінки ролі професійної адаптації. Дослідник пропонує погляд на адаптацію як на специфічний процес, що може бути реалізованим різними рівнями в структурі соціально-психологічної діяльності індивіда: фізіологічному й діяльнісно-когнітивному. А. Філіпов [234] пов'язує фізіологічний рівень з функціонуванням фізіологічних механізмів, що забезпечують протікання адаптивних процесів, а діяльнісно-когнітивний з освоєнням складно організованого динамічного середовища, у якому протікає діяльність. Автор розглядає особливі середовища

конкретних умов діяльності індивіда на підприємстві, робочому місці та в колективі. Складниками поведінкової діяльнісної адаптації, на думку А. Філіппова, є професійна, соціально-організаційна та соціально-психологічна адаптація. Усі вони взаємопов'язані між собою, але терміни реалізації в них різні: професійна адаптація пов'язана з освоєнням самої трудової діяльності, що забезпечує її наочними й тимчасовими складниками; соціально-організаційна адаптація пов'язана з освоєнням особою адміністративно-правового, соціально-економічного, управлінського й рекреаційно-творчого аспектів діяльності; соціально-психологічна адаптація пов'язана з входженням нового працівника в первинний колектив, з необхідністю отримання індивідом відповідного статусу в ньому й оволодіння відповідним статусом соціальних ролей.

Деякі автори розглядають цю проблему під іншим кутом зору. Так, Є. Таранов пише, що адаптація – це системне явище, зумовлене чотирма складниками: професійно-виробничою, суспільно-політичною, міжособистісною й особистісною адаптаціями [219]. Приводом для такого поділу слугує розгляд автором різних видів діяльності, які реалізовує молодий працівник.

У дисертації В. Синявського [190] автор розглядає два види професійної адаптації – формальну й адекватну. У процесі формальної адаптації відбувається вивчення особистістю нового середовища, засвоєння необхідних знань про особливості навколишнього середовища та людей, про професійні обов'язки й найефективніші шляхи їх виконання, про вимоги, яких необхідно дотримуватися в діяльності й поведінці. Це свого роду зовнішній, пізнавальний бік процесу адаптації індивіда до ситуації, що часто має лише вербальний характер.

Формальна адаптація створює передумови для адекватної, де відбувається переорієнтація, що охоплює не лише пізнавальний бік, але й практичний. Паралельно з вивченням умов нового середовища створюються нові способи

поведінки й діяльності в них. Відбувається конкретизація цілей: установки та форми поведінки, діяльності не розходяться з реальністю. Діяльність відбувається зі свідомим наміром і бажаною метою.

В. Синявський [Там само] підкреслює, що процес професійної адаптації не вичерпується одним тільки моментом фактичного вступу до самостійної трудової діяльності, це – кінцева стадія цього процесу, а його початок має бути віднесений на той час, коли людина вперше розпочинає підготовку до тієї або тієї трудової діяльності. Так, процес професійної адаптації здійснюється поступово, підкоряється визначеній логіці й має відповідну послідовність, що можна відобразити у вигляді системи: загальноосвітня школа – професійний навчальний заклад – підприємство. Автор виділяє такі етапи професійної адаптації: допрофесійна підготовка; професійне навчання; самостійна професійна діяльність на підприємстві.

На ефективність професійної адаптації, її тривалість на кожному етапі життєдіяльності людини впливають різноманітні чинники: культурні цінності, нормативно-правова база, науково-методичне забезпечення, кон'юнктура ринку праці, кадрова політика підприємств. Ці чинники тісно пов'язані з суб'єктами педагогічного процесу професійної адаптації, такими як загальноосвітня школа, професійний навчальний заклад, служби професійної орієнтації, служби зайнятості, трудові колективи, а також з органами регулювання профадаптації (органи державної влади та управління, галузеві служби, регіональні координаційні центри) [150].

На нашу думку, важливо враховувати комплекс впливів усіх елементів зазначеної системи на родину та на особу адаптанта, від активності й рівня підготовленості якого до професійної діяльності, від психологічної готовності до праці в нових умовах залежить ефективність професійної адаптації. А сама людина є активним суб'єктом і головним об'єктом педагогічного процесу професійної адаптації. Для нашого дослідження було важливо визначити роль і місце самої особистості (адаптанта) в процесі професійної адаптації.

Ми усвідомлюємо, що на ефективність професійної адаптації, її тривалість на кожному етапі життєдіяльності особистості впливають соціально-економічні та соціально культурні чинники, зокрема культурні цінності, нормативно-правова база, науково-методичне забезпечення, кон'юнктура ринку праці, кадрова політика тощо. Вони тісно пов'язані із суб'єктами педагогічного процесу професійної адаптації.

Усі компоненти цієї системи впливають на особу адаптанта, від активності й рівня підготовленості якого до професійної діяльності, від його психологічної готовності до праці в нових умовах залежить ефективність професійної адаптації. Сама людина (адаптант) є активним суб'єктом і головним об'єктом педагогічного процесу професійної адаптації.

Кожна з форм професійної адаптації має власний механізм функціонування пасивна форма (приспосовування) – конформні реакції, наслідування, а активна форма (приспосовування) – зараження, навіювання, переконання. Засобами обох форм професійної адаптації є стандарти, стереотипи, еталони, звички, захисні механізми.

Джерелом адаптації слугують потреби, але, визнаючи первинність адаптованої потреби, необхідно співвідносити адаптацію з головною, основною метою діяльності, оскільки в людини процес задоволення потреби – це цілеспрямована діяльність.

Специфіка адаптаційних процесів полягає в тому, що вони є засобом, умовою реалізації мети й лише в цій якості можуть існувати. Потреба в адаптації може існувати й бути усвідомленою, але при цьому вона вторинна щодо потреби, яка викликала необхідність адаптації [49; 117].

Адаптації до нових соціально-економічних і соціокультурних умов життєдіяльності сприяють такі якості людини: самостійність, творча ініціатива, професійна мобільність, висока особистісна відповідальність за результати своєї праці, за власну долю й долю людей, за свій добробут, конкурентоспроможність, психологічна готовність до здобутків і можливих

поразок; прагнення до постійного самовдосконалення, самоосвіти, оволодіння новими технологіями, удосконалення професійної майстерності, навчання протягом усієї трудової діяльності; комунікативність, толерантність, нетерпимість до насильства й водночас терпимість і повага до людей, які мають інші погляди та стиль індивідуальної поведінки; повага до інтересів і творчого доробку інших людей, готовність іти на компроміс, добиватися консенсусу під час постійної колективної взаємодії [67, с. 13].

Вивчаючи особливості адаптації людини до трудової діяльності, зокрема проблему виробничої стійкості, І. Кряжева зробила важливий висновок, що „активна особистісна позиція виявляється не в пошуках ліпших умов деінде, а в прагненні створити їх на своєму підприємстві” [75, с. 21]. Знання робітничої професії та позитивне ставлення до неї, на думку Л. Ларіонової, є запорукою сприятливої професійної адаптації [110, с. 14].

Спільним у вивченні науковцями проблеми професійної адаптації є спроби визначити психологічні механізми цього процесу. Так, М. Педаяс вважає такими приведення у відповідність професійних передумов, установок і професійної підготовленості з конкретною професією й можливими ситуаціями, які з цього випливають, з метою досягнення відносної рівноваги між реагуванням фахівця та вимогами професійного середовища [161].

Ураховуючи проаналізовані підходи до поняття „професійна адаптація” у вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній науці, зробимо висновки:

Професійна адаптація – це тривалий процес, що набуває нових ознак залежно від зміни соціально-економічних умов, ускладнення технологічних процесів, вікових, фізіологічних, психологічних особливостей особистості, її попереднього соціального і трудового досвіду, рівня професійної майстерності.

На основі здійсненого теоретичного аналізу в нашій роботі розглядатимемо *професійну адаптацію* як складний і багатофакторний поетапний процес входження випускника вищого навчального закладу МВС

України в професійне середовище та пристосування до його реальних умов і специфіки професійної діяльності.

Отже, аналіз різноманітних підходів до вивчення проблеми професійної адаптації свідчить, що це явище багатоструктурне, його особливості найчастіше зумовлено тим середовищем, де відбувається процес професійної адаптації. Тому на наступному етапі теоретичного аналізу вважаємо за доцільне охарактеризувати сутність підготовки до професійної адаптації майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі.

1.2. Сутність підготовки до професійної адаптації майбутніх фахівців у процесі навчання у вищому навчальному закладі

Оновлення всіх сфер соціального життя України останнім часом значною мірою вплинуло на освіту, оскільки перетворення в розвинену, самостійну й цивілізовану європейську державу неможливе без побудови такої моделі підготовки майбутнього фахівця, яка би забезпечувала надалі цілеспрямоване формування готовності молодого покоління до вирішення завдань соціально-економічного відродження суспільства.

Сьогодні вища освіта є одним із визначальних чинників відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, розвитку правосвідомості та правової культури українського народу. На цьому наголошено в сучасних нормативно-правових документах з проблем освіти, зокрема в Законах України „Про освіту”, „Про Вищу школу”, державній національній програмі „Освіта” („Україна XXI століття”), положеннях Болонської декларації (1999) Євросоюзу, Угодою про асоціацію між Євросоюзом і Україною (Брюссель, 2012), що передбачають створення сприятливих умов для забезпечення загальної доступності й рівних прав у здобутті освіти, утвердження атмосфери творчості

та співробітництва, що сприятиме професійній адаптації майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу.

Сьогодні, як зазначає В. Кремень, вимагає оновлення філософських засад освітнього процесу, нової філософії освіти, у якій студент поставатиме соціокультурною індивідуальністю, що постійно розвиватиметься разом із соціокультурним простором. За цих умов студент є результатом і процесом розвитку соціокультурної системи вищого навчального закладу. Тому головною особливістю сучасного педагогічного мислення є не лише прийняття тих чи тих положень та ідей, а насамперед конструювання на їхній основі цілісних освітніх моделей, які відображають єдину систему суспільних, психолого-педагогічних поглядів і переконань [99, с. 38]. Для нашого дослідження важливо, щоб складником такої моделі стало визначення педагогічних умов, які забезпечують ефективність процесу професійної адаптації майбутніх фахівців.

Професійна адаптація студентів полягає в активному освоєнні професії, її тонкощів, специфіки, необхідних навичок, прийомів, способів прийняття рішень. Складність професійної адаптації залежить від широти діяльності, інтересу до неї, змісту професійної діяльності, впливу професійного середовища, індивідуально-психологічних властивостей людини. Розроблення та втілення нових підходів до професійної адаптації фахівців у вищому навчальному закладі, на жаль, не забезпечить виконання завдань соціального розвитку суспільства й окремого студента. Водночас ми усвідомлюємо, що вишівська освіта виконує особливу, ключову функцію формування особистості, покликанням якої є формування майбутнього фахівця, що на етапі професійної підготовки у вищому навчальному закладі якнайкраще адаптується до умов майбутньої професії [Там само, с. 148].

Головним завданням вишівської освіти при цьому є подолання суперечностей між професійною підготовленістю, соціальними та професійними очікуваннями особистості, реальними вимогами соціуму та конкретними умовами діяльності фахівця, які перебувають у ситуації постійної

зміни, що зумовлено соціальною динамікою та постійним розвитком суспільства.

Висловимо припущення, що вирішення зазначеної проблеми сприятиме ефективному становленню молодих фахівців саме в стінах вищих навчальних закладів, а не на виробництві, оскільки це зумовлено суспільним розвитком і соціально-економічними реаліями становлення молоді держави, зокрема попитом, суспільною динамікою та потребою держави в професійно-спрямованих і соціально-мобільних кадрах. Нині стає зрозуміло, що досягненню оптимальної якості професійної адаптації майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі сприятиме створення системи, яка на рівні конкретного вищого навчального закладу забезпечуватиме узгоджену реалізацію державних, суспільних та особистісних інтересів.

Слушною є думка вчених І. Борзенко, Н. Іванюк, Г. Назаренкової про те, що вища школа повинна формувати особистість, яка в майбутньому стане професіоналом, що цінує професійну терпимість, професійну культуру, а також професійний обов'язок [143, с. 24 – 25].

У сучасних нормативних документах про освіту зазначено, що визначення якості освітніх послуг вищого навчального закладу регламентовано сукупністю положень, які містять: чітку систему вимог до якості освіти та критеріїв їх виконання; модель регулярної внутрішньої експертизи дієвості системи якості, що функціонує у вищому навчальному закладі; технології проектування інноваційних процесів з подальшим закріпленням накопиченого досвіду в системі якості; засоби діагностики якості й ефективності освітньої та управлінської діяльності вищого навчального закладу тощо [221, с. 13]. Разом з тим, на жаль не визначено, що надання якісних освітніх послуг має передбачати забезпечення успішної професійної адаптації майбутнього фахівця в умовах вищого навчального закладу.

І. Бех підкреслює виняткову важливість оволодіння професією в житті кожної людини та стверджує, що, будучи способом самоактуалізації

особистості у соціально схвалюваних видах діяльності, професійна діяльність водночас слугує їй одним із основних способів життєвого самовизначення. Але для того, щоб трудова діяльність посіла належне місце в ієрархії особистих цінностей, – продовжує вчений, – вкрай важливо, щоб з ранніх етапів допрофесійного становлення студенти почали рефлексію їхнього смислового простору, побачили його зв'язки з цілями й завданнями майбутньої професії, а також були включені в спеціально організовану роботу з розвитку їхніх смислових орієнтирів [27, с. 39 – 41].

Ми, розглядаючи студентів вищих навчальних закладів як пріоритетну для свого дослідження соціальну групу молоді, цілком поділяємо твердження Г. Карахонової про те, що „студентство – це одна з найбільш проблемних груп суспільства, яка на собі переносить динамічні внутрішні зміни та постійні ускладнення взаємозв'язків, різнохарактерні взаємини з усіма елементами соціальної структури суспільства” [121, с. 192 – 193].

Ми вважаємо, що молоді люди, які обрали навчання саме у вищому навчальному закладі, – це та еліта молоді, на яку суспільство може покладати надії майбутнього. Це група особистостей, які є гарантом свідомого ставлення до норм законності, права, культури громадської поведінки в суспільстві, у якому вони живуть, та у своєму повсякденному житті, самостійно формуючи себе як майбутнього висококваліфікованого фахівця та громадянина України.

Аналіз сучасних наукових досліджень з проблем професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу (О. Глузман, А. Лігоцький, В. Огнев'юк, О. Пехота, С. Сисоєва, М. Чобітько та ін.) дозволив нам визначити чинники успішності процесу професійної підготовки у вищому навчальному закладі, а саме: відповідність системи підготовки майбутніх фахівців вимогам світового освітнього простору; адаптація змісту фахової підготовки до запитів, потреб суспільства, регіону, громади; своєчасність та актуальність запропонованих програм навчання; орієнтація програми підготовки майбутніх фахівців на їхній особистісний і професійний розвиток;

підвищення ефективності системи ступеневої освіти; якісне науково-методичне забезпечення процесу професійної підготовки студента; використання інноваційних технологій і методик організації навчально-виховного процесу; наявність ефективної системи контролю за якістю підготовки; високий науково-педагогічний рівень викладачів; демократизація педагогічної взаємодії; надання студентам більшої можливості вибору предметів, форм навчання, академічної звітності.

Виходячи з визначення професійної адаптації як складного, багатофакторного, різновидового, взаємопов'язаного, взаємозумовленого, поетапного педагогічного процесу входження в сферу професійної діяльності ми вважаємо, що успіх професійної адаптації суттєво визначатиметься умовами навчального й виховного процесу, зокрема вищого навчального закладу.

Звернімо увагу, сучасні дослідники визначають, що успіх і результативність адаптаційних процесів для майбутнього фахівця в умовах вищого навчального закладу можуть стати відправним вектором професійного становлення та гарантом динаміки професійного самовдосконалення.

Отже, завданням наступного етапу теоретичного аналізу проблеми нашого дослідження є визначення структури професійної адаптації майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах.

Дослідженню аспектів професійної адаптації студентів у вищих навчальних закладах присвячено роботи Г. Александрова [2], Н. Кузьміної [106], А. Реана [176], Б. Рубіна [183], Н. Шафажинської [251] та інших учених.

Більшість дослідників надають важливого значення часовому чиннику настання професійної адаптації, вважаючи це за цінну умову в розгляді процесу профадаптації. Водночас визначення місця й ролі вищого навчального закладу в процесі професійної адаптації в підходах вчених є неоднозначним. Одні висловлюють думку, що процес профадаптації розпочинається безпосередньо на виробництві (у закладі, установі) з початком самостійної трудової діяльності. Інші стверджують, що деякі елементи цього процесу формуються ще в

загальноосвітній школі. Треті (І. Назімов, А. Сейтешев) розділяють процес професійної адаптації на два періоди: довиробничий (адаптація в загальноосвітній школі, вищому навчальному закладі) і виробничий (адаптація на робочому місці, у виробничих умовах) [144; 193].

Разом з тим, автори дійшли згоди щодо того, що навчальні заклади дають первинну професійну підготовку, яка вдосконалюється в процесі трудової діяльності, на виробництві, і підкреслюють, що професійна адаптація молоді може бути ефективною лише в тому випадку, якщо вона здійснюється спільними зусиллями загальноосвітньої школи, професійних навчальних закладів (зокрема вищих) і громадськості [246].

Г. Єфремова, досліджуючи чинники професійної адаптації студентів, зазначає, що особливий інтерес становить саме підготовчий період професійної адаптації особистості, оскільки професійна адаптація студента є психологічною основою його професійної підготовки. Своєю чергою, період професійної підготовки студента є важливим етапом формування й розвитку особистості. Це головний етап професійної освіти особистості, момент її своєрідного професійного „старту”, освоєння нових соціальних функцій і ролей. Це особливий період життя людини, коли створюються мотиви, змінюються ціннісні орієнтації, формується професійне самовизначення та професійна спрямованість особистості. Тобто ефективність професійної адаптації студентів залежить від ставлення особистості до процесу її професійного становлення, від стійкості інтересу до майбутньої професії, від якості педагогічної взаємодії та інтенсивності педагогічного впливу на „внутрішню” сферу студента [69, с. 121 – 124].

Досліджуючи проблему навчальної та соціально-професійної адаптації молоді, Л. Гришанов і В. Цуркан відзначають, що у вищому навчальному закладі адаптація пов'язана з пристосуванням студентів до нових умов, які виходять за межі їхнього звичайного способу життя [52]. На їхню думку, поняття „адаптація студентів” має конкретний характер і означає насамперед

саме пристосування особи, індивідуальних властивостей і якостей до конкретних умов цього вишу. Автори вважають, що адаптація є процесом, з одного боку, безперервним, оскільки він не припиняється ні на один день, а з іншого – коливальним, оскільки протягом одного дня відбувається перемикання в різноманітні сфери: спілкування, діяльність, самосвідомість.

У сфері спілкування автори розглядають адаптацію з боку розширення, маючи на увазі самостійність у виборі мети спілкування, відсутність суворого сімейного контролю та ін. У сфері діяльності адаптація означає, перш за все, засвоєння нових видів навчальної діяльності. Головний результат адаптації – це з'ясування й освоєння основного виду діяльності – творчості в системі навчання вибраної спеціальності. І, звичайно, адаптація передбачає звикання, визнання тих необхідних змін, які, безумовно, відбуваються в процесі засвоєння нового вигляду діяльності та спілкування. Дослідники відзначають, що адаптація до вишівських умов життя, навчання й дозвілля, поза сумнівом, пов'язана з різкою зміною соціального положення особи, хоча й менш суттєвим, ніж у разі пристосування до нових умов праці.

Вікова психологія розглядає період від 16 до 23 років як найбільш рішучий віковий етап, оскільки він є завершальним періодом утворення ціннісно-мотиваційної та психічної сфери особистості. Студентський вік є завершальною стадією перебудови організму підлітка в організм дорослої людини. Студенти-першокурсники деякий час зберігають незграбність підлітків, оскільки ще тривають гормональна перебудова, зростання мозку й організму, що виявляється в підвищеній збудливості та стомлюваності останніх. Переконливою є думка С. Селіверстова, який указує на те, що абітурієнти, які вступили до університету, переживають неприховану радість успіху, почуття гідності та самоствердження й водночас тривогу, схвильованість, пов'язані з очікуванням невідомого й відповідального періоду навчання в університеті [195, с. 13].

Так, Г. Александров під адаптацією студента розуміє процес „такого входження в діяльність в умовах вишу, яке дозволяє досягати оптимальних результатів з позиції цілей підготовки та можливостей особи при стійкому й достатньо високому рівні мотивації та саморегуляції” [2].

Б. Рубін і Ю. Колесніков вважають, що адаптація студентів – це процес „входження особистості” в сукупність ролей і форм діяльності, де підсумком адаптації студента буде „його позитивне ставлення до вибраної професії, поглинання нею, і цей результат фіксується показниками академічної успішності” [183].

К. Сантроян розглядає адаптацію студента у вищому навчальному закладі як комплексний динамічний процес, зумовлений взаємодією суб’єктивних і об’єктивних, соціальних, соціально-психологічних, психофізіологічних і фізіологічних чинників. При цьому адаптація виражається в реакціях організму на нові умови, які виявляються в зрушеннях функціонального стану й у результативності навчальної діяльності [189].

В. Брудний, Ю. Колесніков, Б. Рубін, аналізуючи наявні підходи до вивчення проблеми адаптації студентів, вважають, що її необхідно розглядати як творче пристосування до особливостей вибраної професії за допомогою навчального процесу вищого навчального закладу [39; 183].

Розглядаючи етапи професійної адаптації, відомий дослідник В. Синявський зазначає, що найважливіші завдання професійної адаптації вирішуються саме на етапі професійного навчання, де закладається фундамент для професійного становлення, формуються професійні знання, уміння й навички. Автор зосереджує увагу на значущості виробничої практики в умовах вищого навчального закладу, визначаючи її як початок самостійної трудової діяльності. Саме в цей період упродовж порівняно невеликого проміжку часу можна наочно прослідкувати ефективність процесу входження в професію, позитивні й негативні моменти механізму адаптації молодого фахівця [200].

В. Ащепков розробив багатофакторну структурну модель адаптаційного процесу у вищому навчальному закладі, що містить як фундамент масив адаптаційних труднощів, оскільки, на думку автора, адаптація не може відбуватися без подолання виниклих перед молодим спеціалістом адаптаційних труднощів: „створити та сконструювати зримий образ професійної адаптації як явища, процесу та виконати низку принципово нових узагальнень”, що розкривають „природу механізму, траєкторію, адаптаційні труднощі, рушійну силу феномену” [15].

Дослідник увів до наукового обігу поняття траєкторії адаптаційного процесу як шляху, пройденого молодим фахівцем від першого кроку до стану майстерності. Адаптаційні труднощі автор визначає як тимчасовий психологічний стан дискомфорту, що супроводжує людину в ході навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі й має керовану (педагогічними засобами) тенденцію до поступового зменшення. При цьому рушійною силою професійної адаптації є боротьба з труднощами, що постійно виникають із суперечностей між вимогами вищого навчального закладу та неадекватними можливостями майбутнього фахівця.

М. Дяченко й Л. Кандибович підкреслюють, що найвідповідальнішим періодом у становленні студентського колективу є перший рік навчання, протягом якого відбувається процес адаптації першокурсників до нового вигляду діяльності. У цей час першокурсників хвилюють питання навчання, професійної діяльності, громадської роботи та спілкування. У більшості випадків процес адаптації відбувається безболісно, психологічні конфлікти спостерігаються достатньо рідко. Водночас не можна не враховувати труднощі, які тією чи тією мірою повинні подолати першокурсники. Перебудова, пов'язана з початком навчання у вищому навчальному закладі, – нелегкий, багатоплановий і комплексний процес. Як і формування особистості студента загалом, він залежить від багатьох чинників: соціально-демографічних, підготовленості до освоєння вишівської програми та ін. Стартова фаза важлива

не лише для формування згуртованого колективу, але й для ефективності навчання в майбутньому. У перші місяці навчання студенти не тільки отримують уявлення про їхній вищий навчальний заклад, але й залучаються до норм (індивідуальних і колективних) навчальних та суспільних вимог. У цей період закладаються погляди, що впливають на успіх усього навчання надалі, тому питанням формування й розвитку колективів, зокрема й студентських, необхідно приділяти значну увагу [64; 65].

Д. Урбах особливо виділяє динаміку ділових і міжособистісних стосунків у первинному колективі. Ділові стосунки пов'язують групу студентів через навчальні та суспільні функції й становлять офіційну структуру колективу. Особистісні стосунки ґрунтуються на симпатії й антипатії, стійкому й нестійкому тяжінні членів колективу один до одного. Вони утворюють неофіційну структуру колективу та справляють деякий вплив на формування етичних якостей особи майбутнього фахівця, але визначаються, своєю чергою, діловими стосунками. Оптимальною є така структура колективу, при якій офіційна й неофіційна структура найбільше збігаються. Вивчивши структурні особливості студентських груп, Д. Урбах доходить висновку, що „студенти в добре структурованих колективах мають вищу активність. У них ефективніше формуються етичні та професійні навички” [180]. Дослідник також наголошує, що від ступеня згуртованості первинного колективу залежить професійна спрямованість студентів, яка, будучи позитивною, підсилює навчально-пізнавальну діяльність студентів, що приводить до успішної адаптації студентів до навчальної діяльності у виші. Чим міцніші взаємозв'язок і взаємини студентів з їхніми однолітками, тим більш позитивно забарвлене для них сприйняття їхньої професії.

А. Ростунов відзначає, що „адаптація настає швидше у студентів, особистісні властивості яких цілком відповідають вимогам професійного навчання та діяльності. Отже, студенти зі стійкою професійною спрямованістю й відповідним рівнем підготовленості та здібностей (за умови, що ступінь

розвитку психічних процесів не викликає в них перешкод до навчання) адаптуються до нових для них умов швидше, ніж ті, у кого хоча б один з названих компонентів у структурі особистості не цілком відповідає вимогам” [182, с. 145].

Вивчаючи мотиваційно-потребуючу структуру студентів у період професійного навчання, А. Ростунов представляє процес їхньої адаптації у вигляді послідовного проходження трьох етапів: визначального (I – III семестри), накопичувального (IV – VI семестри), завершального (VII – X семестри).

На першому етапі студент включається в процес професійного навчання, входить у новий колектив, освоює норми нового устрою життя. Прагнення студента здійснити свою мрію та стати висококваліфікованим фахівцем завжди супроводжує потреба якнайкраще освоїти програму із суспільних, фундаментальних і спеціальних дисциплін. Водночас на початкових курсах переважно вивчають загальнонаукові дисципліни, часто не пов’язані з майбутньою професійною діяльністю, тому немало студентів не надають цим дисциплінам належного значення. Нечітке уявлення про майбутню професію, труднощі, що трапилися в процесі засвоєння навчальної програми, різка розбіжність особистих уявлень з реальними труднощами професійного навчання нерідко призводять до розчарування. Це і є причиною спостережуваних у цей період найнижчих за весь період навчання об’єктивних (успішність та активність) і суб’єктивних (задоволеність вибором професії й навчанням у вищому навчальному закладі) показників діяльності студентів. На виникнення труднощів, пов’язаних з переходом до вишівської системи навчання, впливають також підготовленість і рівень розвитку здібностей студентів-першокурсників.

Другий і третій етапи адаптації, на думку А. Ростунова, органічно зливаються з професійним становленням майбутнього фахівця. На другому етапі студент починає вивчати спеціальні дисципліни, які є фундаментом його

майбутньої професії. Для цього періоду адаптації характерне підвищення суб'єктивних показників навчальної діяльності (задоволеність вибором професії й навчанням у вищому навчальному закладі), пов'язане із залученням студентів до елементів діяльності за фахом. Також ефективному професійному розвитку й адаптації на другому етапі навчання сприяє залучення студентів до науково-дослідної роботи, лабораторної роботи зі спеціальних дисциплін і виробничої практики [229, с. 230 – 241].

На третьому етапі, який завершує процес професійного становлення студента, триває процес адаптації до нових завдань навчання. На цьому етапі конкретизуються професійні наміри студентів, формується психологічна готовність до умов майбутньої діяльності й упевненість у власних силах. Завершується третій етап виробничою практикою й дипломним проектуванням. „Отже, – робить висновок А. Ростунов, – адаптація є складним процесом пристосування студентів до умов і завдань вищих навчальних закладів... Найуспішніше протікає цей процес у студентів, особистісні властивості яких цілком відповідають вимогам професійного навчання та діяльності” [181, с. 150].

Цікавою є спроба Л. Грішанова й В. Цуркана визначити особливості процесу професійної адаптації студентів молодших курсів. Такими особливостями, на думку авторів, є: нове ставлення до професії; засвоєння нових навчальних норм, оцінок, способів і прийомів самостійної роботи та інших вимог; пристосування до нового типу колективу, його звичаїв і традицій; навчання новому виду наукової діяльності; пристосування до нових умов побуту в студентських гуртожитках, нових зразків „студентської” культури, нових форм використання вільного часу [52].

Визначаючи психологічні переваги вищого навчального закладу як сенситивної для професійної адаптації зони, А. Ростунов з усієї системи формування загальних і спеціальних адаптаційних здібностей студентів виділяє кілька обов'язкових педагогічних чинників: по-перше, створення атмосфери

захопленості, зацікавленості як передумови адаптації; по-друге, створення на заняттях творчої ситуації, у якій студенти можуть проявити активність, самостійність, здатність до творчості, самовираження; по-третє, створення потреби систематично й наполегливо оволодівати знаннями, виховання любові до майбутньої професії, по-четверте, індивідуальний підхід у процесі навчання й виховання, по-п'яте, формування вольових та етичних якостей [180; 181]. Розглядаючи процес адаптації студента до умов професійного навчання, автор має на увазі, перш за все, психологічну адаптацію, тобто пристосування до умов і завдань навчального закладу на рівні психічних процесів і властивостей, наприклад, підвищення рівня сенсорних і перцептивних, розумових і вольових якостей; а також соціальну, тобто включення в студентський колектив, пристосування до нових соціальних умов діяльності й місця проживання. Меншою мірою дослідженню піддаються біологічна адаптація, яка припускає зміну у функціях організму людини, пов'язаних з акліматизацією в інших кліматичних зонах, і фізіологічна адаптація, зумовлена змінами характеру інтенсивності праці [181, с. 143].

Відомо, що види адаптації виявляються залежно від того, у яких зовнішніх умовах і на якому рівні здійснюється взаємодія людини із середовищем, і можуть виявлятися одночасно, взаємозабезпечуючи один одного. Наприклад, на початку навчання в навчальному закладі у студентів виявляються всі види адаптації. Молоді люди освоюються в нових для них колективах, звикають до нових умов діяльності й устрою життя. Сприятлива соціальна адаптація створює передумови підвищення можливостей пристосування особистості з біологічного, фізіологічного та психологічного боків.

Отже, процес професійної адаптації у вищому навчальному закладі є одним із важливих компонентів загальної системи формування професійної придатності й завершує процес професіоналізації фахівця.

Більшість дослідників висловлюють думку про те, що в процесі навчання у вищому навчальному закладі майбутній фахівець здобуває знання, необхідні

для вирішення професійних завдань, у нього формуються відповідні знання й уміння, виробляються способи компенсації недостатньо розвинених професійно важливих якостей. Крім того, у ході професійного навчання формується професійний світогляд особистості, мотиви професійної діяльності, рівень домагань, самооцінка.

Таким чином, процес професійної підготовки у вищому навчальному закладі ми розглядатимемо як вирішальний етап формування готовності до професійної адаптації, під час якого виробляються такі професійні й особистісні якості, які відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності.

Дослідники проблеми професійної адаптації сходяться в тому, що для всіх типів вищих навчальних закладів є спільні чинники, що зумовлюють успішність процесу професійного становлення майбутнього фахівця, а саме: створення сприятливого життєвого простору студента; ефективність навчального процесу як основного виду діяльності; системна, результативна соціально-виховна робота вищого навчального закладу.

Саме тому *підготовку до професійної адаптації в умовах вищого навчального закладу* ми розглядаємо як процес формування мотивації, професійних знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують успішне входження в професійне середовище та пристосування до реальних умов і специфіки професійної діяльності.

На наступному етапі нашого теоретичного аналізу проблеми дослідження вважаємо за необхідне обґрунтувати структуру готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів системи МВС України.

1.3. Обґрунтування структури готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів системи МВС України

Наступним завданням нашого теоретичного аналізу стало обґрунтування структури готовності до професійної адаптації такого суб'єкта професійної адаптації як правоохоронці-випускники, зокрема майбутні правоохоронці у вищих навчальних закладах.

Нині освіта у вищих навчальних закладах системи МВС є складовою частиною національної системи освіти. Підготовку в навчальних закладах майбутніх правоохоронців, зокрема правоохоронної діяльності здійснюють високопрофесійні педагогічні кадри. Оптимізація системи освіти відбувається відповідно до постанови КМ України „Про заходи щодо оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів” від 26.05.2005 р. (№ 381), що декларує орієнтацію на кращі європейські та вітчизняні освітні традиції, здійснення подальшої інтеграції у цивільну систему вищої освіти [67, с. 108].

Варто взяти до уваги, що майбутнє української міліції – це теперішні курсанти та слухачі вищих навчальних закладів системи МВС України, де особливого значення набуває подальший розвиток та вдосконалення системи їхньої професійної освіти. Тому за останнє десятиріччя здійснено суттєві зусилля для покращення процесу входження майбутнього правоохоронця в систему професійних цінностей, ідеалів, удосконалення його професійних та особистісних якостей.

На виконання цих завдань спрямовані Програма реформування системи освіти МВС України (наказ МВС України від 15 березня 2006 р. № 263), та Концепція розвитку системи освіти МВС України [170].

У цих документах наголошено на необхідності модернізації змісту відомчої освіти, яка повинна відповідати сучасним критеріям і стандартам,

підвищення якості підготовки фахівців, забезпечення спрямування навчально-виховного процесу на формування в курсантів розуміння значущості їхньої майбутньої професії.

З огляду на те, що система правоохоронних органів України є суб'єктом активних прогресивних перетворень, перелік проблемних тем, особливо актуальних в умовах сьогодення, можна доповнити питанням професійної адаптації в системі професіоналізації правоохоронців. Значне омолодження кадрового ресурсу, відсутність оптимальних матеріально-технічних і морально-психологічних умов адаптації молодих фахівців у практичних умовах, недостатньо розвинутий менеджмент у правоохоронній системі, недосконале нормативно-правове забезпечення правоохоронної діяльності, втрата довіри населення до захисників правопорядку негативно впливають на механізм формування правоохоронців-професіоналів.

Особливу увагу в системі освіти у вищих навчальних закладах приділяють вищим навчальним закладам системи МВС України, оскільки від успіху професійної підготовки майбутніх правоохоронців залежить стан правової культури, свідомості, дотримання норм моралі та права всіх громадян. Майбутній правоохоронець має стати моральним еталоном молодої людини, взірцем громадянськості, толерантності та високої духовності.

Для того щоб ефективно виконувати завдання в сучасних умовах, правоохоронець повинен бути кваліфікованим юристом, підготовленим працівником, моральною особистістю. У світі високих технологій у постіндустріальну епоху слідчий, працівник органів дізнання чи оперативних служб повинен бути людиною, яка не поступається злочинним елементам ні інтелектом, ні загальною ерудицією, ні спеціальними знаннями. Тільки в такому разі фахівець зможе ефективно протидіяти злочинності. Відповідно до цього головною метою розвитку галузевої освіти визнано забезпечення високої якості підготовки фахівців для органів внутрішніх справ при оптимальних

витратах на основі попереднього досвіду освітньої системи МВС України, насамперед вищої школи та її науково-педагогічного потенціалу [34, с. 31 – 35].

Специфікою вищих навчальних закладів МВС України є поєднання академічної підготовки юристів за спеціальністю „Правознавство” з професійною підготовкою працівників міліції. Ця специфіка вимагає такої систематичної роботи курсантів протягом усього періоду навчання, яка б сприяла підвищенню якості знань і розвитку творчих здібностей правоохоронців-випускників, формуванню в них потреби й навичок до освіти та самоосвіти впродовж усього життя, прийняттю принципів гуманізації як невід’ємного складника професійної діяльності, закріпленню у свідомості майбутнього правоохоронця образу його покликання, який відповідає основним вимогам до ділових, моральних та особистих якостей працівників органів внутрішніх справ, забезпечуючи, таким чином, належне проходження ознайомчої й навчальної практики, стажування та подальше виконання функціональних обов’язків на відповідних посадах у практичних підрозділах.

Зрозуміло, що виконання таких завдань актуалізує проблему професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах системи МВС України, оскільки вчасна й дієва професійна орієнтація, пристосування до умов майбутньої професійної діяльності молодих людей зможуть стати засобами профілактики професійних вигорань і розчарувань, що трапляються в діяльності правоохоронців-випускників.

Без професійної адаптації неможливе забезпечення професійної надійності персоналу органів внутрішніх справ, яка полягає в здатності працівників упевнено, успішно й ефективно, з дотриманням вимог чинного законодавства та службової дисципліни, виконувати свої функціональні обов’язки як за звичних умов професійної діяльності, так і за екстремальних умов.

Проблеми адаптації військовослужбовців до екстремальних ситуацій і до умов бойової діяльності, адаптації до військової служби, адаптації молодих солдатів у зв’язку з дисциплінованістю, соціально-психологічної адаптації

молодих воїнів і багато інших аспектів названої теми досліджували такі вчені, як А. Барабаншиков [21], В. Давидов [55], О. Діденко [58], Л. Железняк [70], В. Олейніков [151 – 153] та ін.

Початок досліджень проблеми адаптації людини до військової служби поклала праця І. Павлова „Двадцятирічний досвід об’єктивного вивчення вищої нервової діяльності”, опублікована в 1923 р. [159].

Продовжуючи дослідження цієї проблеми, Ю. Фролов вважав основою пристосування бійця до військового життя систему рефлексів, спрямовану на узгодження, урівноваження всього організму як єдиного цілого з умовами зовнішнього середовища [235]. Воєначальник Г. Хаханьян розглядав умовно-рефлекторний апарат як головний пристосований механізм людини, що вступає в конфлікт із соціальним середовищем. Процес адаптації, на його думку, складався з наслідування та звички [239]. Важливою в плані вивчення адаптації новобранців до умов військової служби має робота А. Таланкіна, яка створила підґрунтя для побудови системи виховної роботи з урахуванням усебічного вивчення різних типів поведінки молодих бійців [217].

Теоретичні засади адаптації у військовій діяльності висвітлено в працях М. Дяченка. Автор подав визначення адаптації, дослідив механізми, що беруть участь в адаптивній поведінці, обґрунтував класифікацію видів діяльності, розглянув чинники й передумови адаптації, шляхи прискорення адаптаційних явищ з метою оптимізації діяльності військовослужбовців. Автор відзначає, що у військовій адаптації, поза сумнівом, є специфіка, яка залежить від загальної готовності воїна до виконання дорученої справи й від відповідальності, почуття обов’язку, колективізму та інших громадських мотивів [64; 65].

Чимало досліджень присвячено проблемі адаптації військовослужбовців в аспекті співвідношення особистості й колективу. Так, Ж. Сенокосов розглядає адаптацію із соціально-психологічної позиції, де адаптація є цілісним підходом у встановленні взаємин між особою та колективом на початковому рівні їхньої взаємодії у спільній діяльності. Таке узгодження ціннісних орієнтацій та

пристосувань особистості й колективу є результатом адаптованості особистості, яка вступає в нові умови військового колективу [196].

На наступному етапі роботи вважаємо за доцільне визначити специфіку підготовки до професійної адаптації саме майбутніх правоохоронців в умовах вищих навчальних закладів МВС.

Сучасні нормативно-правові документи дають таке визначення правоохоронця-професіонала: це професійно компетентний працівник правоохоронного органу, який досконало володіє професійно важливими якостями й навичками, здатний оперативно та продуктивно виконувати функціональні обов'язки, може витримувати значне фізичне й психологічне навантаження, систематично працює над усебічним розвитком і самовдосконаленням і має високий рівень правосвідомості та правової культури.

Пропонуючи характеристику системи професіоналізації правоохоронця, О. Дуфенюк визначила такі її елементи: принципи професіоналізації (основні засади, на яких ґрунтується процес професіоналізації правоохоронця, наприклад, принципи гуманізму, законності, об'єктивності, системності, систематичності тощо); об'єкти професіоналізації (особи, які поставили перед собою мету стати правоохоронцями-професіоналами, наприклад, курсанти, особовий склад правоохоронних органів); суб'єкти професіоналізації (особи, які здійснюють цілеспрямований вплив на об'єкти професіоналізації з метою навчання й виховання майбутнього правоохоронця-професіонала, наприклад, викладачі навчальних закладів, наставники, керівники практичних підрозділів) тощо [61, с. 138 – 140].

У процесі професійної адаптації майбутнього правоохоронця всі названі суб'єкти та об'єкти професіоналізації мають бути спрямовані на входження молоді людини в складний світ професійно-навчальних стосунків. Зрозуміло, що зі вступом до навчальних закладів системи МВС для молоді людини суттєво змінюється соціальна ситуація: для неї характерні прийняття та

освоювання нової соціальної ролі курсанта, нові міжособистісні відносини в колективі, нова професійно-пізнавальні діяльність, спрямована на здобуття знань, необхідних для подальшої професійної діяльності [95, с. 191 – 198].

Період навчання у вищому навчальному закладі МВС України варто розглядати як найважливіший етап професійного самовизначення майбутнього правоохоронця. Професійне самовизначення – це процес формування ставлення особистості до себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності, що в перспективі допоможе їй адаптуватися до життя у швидко змінних соціально-економічних умовах. До характеристик професійного самовизначення дослідники відносять такі важливі показники: усвідомленість процесу й результату вибору, суперечливість зовнішніх і внутрішніх чинників, широту, ступінь структурності і стійкості, мотиви професійного вибору, професійно-ціннісні орієнтації, наявність індивідуального життєвого плану.

З аналітичних довідок МВС України відомо, що сьогодні одним із найважливіших питань підготовки майбутніх правоохоронців є проблема їхньої адаптації до специфічних умов навчання, особливо на першому курсі. Відрахування курсантів у перший рік навчання (за порушення нормативно-правових вимог, академічні заборгованості, уживання спиртних напоїв, хуліганство, крадіжки) свідчить, на нашу думку, про відсутність стійкої мотивації, дійсного інтересу до обраної професії, незрілість поглядів, недостатнє уявлення про професію під час вибору, можливо, деструкційну уяву про її зміст. В ієрархії мотивів відрахованих першокурсників не простежується мотивація до навчання, засвоєння професії не посідає провідного, домінантного місця. Безумовно, перш за все, причини цього полягають у специфічності навчання у вищих навчальних закладах МВС України. Учорашнім школярам важко звикнути до суворого розпорядку, виконання безлічі наказів, інструкцій, авторитарного стилю керівництва командирів, неможливості побути на самоті. Різкий контраст між домашніми умовами та умовами жорсткої регламентації,

що передбачено всією системою органів внутрішніх справ, може викликати психоемоційне напруження та стресовий стан.

Відомо, що процес становлення фахівця залежить не лише від досвіду, знань і вмінь людини, а ще й від того, що вона хоче та повинна робити. Професія правоохоронця висуває конкретні вимоги до людини, її здібностей, якостей, психофізіологічних особливостей:

- по-перше, професія правоохоронця має багато екстремальних, стресогенних та травмувальних чинників;
- по-друге, діяльність правоохоронця пов'язана з комунікативною компетенцією, працівник повинен уміти ефективно спілкуватися з громадянами, викликати до себе повагу й позитивне ставлення, оскільки він уособлює собою державу, від якої громадяни очікують захисту;
- по-третє, майбутній правоохоронець повинен мати високий рівень мотиваційної готовності до служби, орієнтуватися на обрану спеціальність, усвідомлювати власний вибір не за ради благ, а з гордості за свою професію;
- по-четверте, негативні явища, з якими стикається правоохоронець у період проходження служби, призводять до таких наслідків, як професійна деформація особистості, психологічне вигорання та розчарування в професії [88, с. 216 – 224].

Професійна діяльність правоохоронця є одним із напружених видів соціальної діяльності й входить до групи професій екстремального профілю. Висока стресонасиченість правоохоронної діяльності зумовлено наявністю в ній таких стрес-агентів, як: соціальна оцінка, невизначеність, повсякденна рутинна, ризик для життя й здоров'я та ін. Тому високий рівень професійної адаптації є одним із головних чинників професійної придатності до правоохоронної діяльності.

Ми зробили спробу визначити ті особливості професійної діяльності правоохоронця, що створюють типові ускладнення на шляху до успішної професійної адаптації:

- робота в непередбачуваних, екстремальних і стресових ситуаціях;
- наявність значної кількості психотравмувальних чинників (зло, несправедливість, людське горе);
- необхідність викликати до себе довіру, спрямовувати різних людей на комунікативну взаємодію, викликати до себе повагу й позитивне ставлення, оскільки правоохоронець уособлює собою державу, від якої громадяни очікують захисту;
- постійна готовність до виконання професійного обов'язку, відсутність нормованого режиму роботи;
- можлива професійна деформація особистості, психологічне вигорання та розчарування в професії тощо.

Оскільки правоохоронна діяльність, для якої характерні екстремальність, надмірна напруженість та важкі умови, є різновидом складної діяльності, то відповідно висуває доволі високі вимоги до особистості фахівця. Свідченням цього є запропонована психологами характеристика різновидів складної діяльності [138, с. 8 – 9].

За цією класифікацією складну (ускладнену) діяльність визначають як таку, що пов'язана з необхідністю швидкого її виконання, включення в звичайну діяльність масштабних складників, незнайомих, незвичайних для суб'єкта. Складну діяльність вважають посиленою для конкретного суб'єкта, який повинен при цьому відповідно організувати себе й мобілізувати власні психологічні та інші ресурси. За цим визначенням нова нестандартна робота, що є постійним елементом правоохоронної діяльності, для співробітника буде складною, оскільки вона містить незнайомі, незвичайні й інколи непередбачувані складники. Здатність мобілізувати власні джерела психологічних ресурсів при цьому є необхідною професійною якістю. Якщо не було відповідної попередньої підготовки на рівні адаптації, то дія буде ще складнішою.

Наступний вид – дуже складна діяльність, тобто така, для якої характерні граничні для конкретного суб'єкта можливості досягнення мети (виконання завдання) за умови максимального використання ним власних ресурсів і за наявності допомоги з боку інших.

Надскладна діяльність – це така, яку майже неможливо виконати з тих чи тих причин, вона передбачає виконання лише за умови обов'язкової доволі серйозної зовнішньої допомоги, що перевищує реальні можливості суб'єкта, який повинен цю діяльність здійснити.

Оскільки до функціоналу правоохоронця можуть входити завдання, які є типовими для всіх трьох типів діяльності, ми вважаємо, що фахівцеві неможливо виконувати правоохоронну діяльність без попередньої адаптації, яка має бути спрямована на вчасне використання ресурсів розумового, емоційно-вольового, психологічного й фізіологічного потенціалу, тому що вимогам та умовам такої складної діяльності навряд чи відповідатимуть його первинні особистісні (психологічні, психофізіологічні) можливості. А оскільки зазначений вид діяльності доволі мінливий, динамічний, то привести вказані можливості у повну відповідність із її вимогами неможливо.

Отже, потрібна така система професійної адаптації майбутніх правоохоронців, яка б сприяла активізації мотивів професійного саморозвитку, удосконаленню системи професійно важливих якостей, формуванню вмінь використовувати ці якості в складних умовах професійної діяльності правоохоронця.

Досліджуючи психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки, Н. Сергієнко довела, що ефективність професійної підготовки курсантів зумовлено взаємозв'язком двох груп чинників – об'єктивних і суб'єктивних. До першої групи належать потужність та інтенсивність дії на них соціально-політичних та економічних змін у суспільстві та впливу викладацько-начальницького складу, а до суб'єктивних чинників слід віднести індивідуально-психологічні

особливості сприйняття цієї дії, які зумовлені як їх природними (біологічними) показниками, так і психологічними умовами їх функціонування у вищих навчальних закладах. Авторка відзначає, що процес професійного становлення фахівців для міліції зумовлено впливом таких можливих негативних чинників, як: зниження показників здоров'я й навчання, погіршення стосунків з оточенням, порушення налагоджених зв'язків, поява проблем, які складно вирішувати [197]. Для нашого дослідження цікавим є висновок Н. Сергієнко про те, що рівень адаптованості майбутніх правоохоронців та їхній емоційний комфорт пов'язані з успішністю в навчанні. При цьому встановлено, що такі індивідуально-особистісні якості, як тривожність, агресивність, конфліктність суттєво впливають на успішність професійної адаптації та загальну успішність у навчально-службовій діяльності курсантів.

Розглядаючи особливості вдосконалення професійної адаптації курсантів вищих навчальних закладів внутрішніх військ МВС Росії, С. Голобородько визначив теоретичні підходи до трактування адаптації майбутніх правоохоронців. Під процесом професійної адаптації майбутніх правоохоронців автор розуміє, по-перше, пристосування їх до умов військового вищого навчального закладу як специфічного професійного середовища, по-друге, освоєння в ході навчально-виховного процесу системи ролей і форм діяльності, що відображає зміст вибраною ними військової професії [49].

Характеризуючи особливості професійної адаптації майбутніх правоохоронців, ми базувалися на моделі формування соціально-професійної зрілості курсантів Г. Яворської, що складається з трьох етапів.

Перший етап збігається з навчанням курсантів на I курсі. Його мета полягає в розвитку майбутніх правоохоронців як суб'єктів професійного самовизначення, досягнення якої забезпечується адаптацією курсантів до умов життя, індивідуальної колективної навчальної діяльності у вищій закритого типу, вимог вищої школи МВС України, усвідомленням і прийняттям норм поведінки й діяльності в статусі курсанта.

На другому етапі (II – III курси) відбувається поступова й послідовна самоідентифікація курсантів як суб'єктів професійної правоохоронної діяльності. На цьому етапі головну увагу має бути приділено оволодінню курсантами нормами й вимогами майбутньої професії, усвідомленню власних можливостей і недоліків стосовно обраної професійної діяльності, осмисленню та створенню програми особистісного зростання.

Третій етап (IV курс) забезпечує самоактуалізацію курсантів як суб'єктів та особистостей у професійній діяльності. Під час стажування курсанти набувають практичного досвіду професійної діяльності працівника органів внутрішніх справ, учаться оцінювати результати власної професійної діяльності, інших працівників міліції, порівнюють рівень власної підготовленості з вимогами професії, планують програми подальшої корекції особистісного та професійного вдосконалення.

Аналізуючи багаторічні спостереження за процесом професійної адаптації студентів, А. Ростунов робить такий висновок: чим швидше людина звикає до нового устрою життя у вищому навчальному закладі, тим швидше формується колектив першокурсників, тим ефективніше протікає процес формування професійно важливих якостей особистості майбутнього фахівця. Ефективніше адаптація проходить у тих студентів, особисті властивості яких найбільше відповідають вимогам професійного навчання й діяльності.

Отже, особистість зі стійкою професійною спрямованістю й відповідним рівнем підготовленості та здібностей (за умови, що ступінь розвитку психічних процесів не викликає перешкод до навчання) адаптується до нових умов успішніше, ніж особистість, у структурі якої хоча б один з указаних компонентів не цілком відповідає вимогам, які ставлять професійна діяльність та навчання.

Зміна звичних умов життя, коли перед майбутнім правоохоронцем стоїть необхідність оволодівати новими нормами поведінки, звикати до нових форм взаємин, сувора дисципліна та режим на перших порах гнітюче діють на його

психіку. Під впливом негативних чинників деякі майбутні правоохоронці залишають навчальний заклад. Найбільших труднощів зазнають майбутні правоохоронці I – II курсів, де кількість відрахованих становить 3 – 5%. До кінця III курсу становище стабілізується (кількість відрахованих – до 1 %).

Деякі труднощі для майбутніх правоохоронців у перших роки навчання викликають особливості навчальної діяльності у вищих навчальних закладах МВС України. По-перше, замість звичайної урочної системи застосовують різні види занять, на яких подають значну за обсягом навчальну інформацію. Цю інформацію необхідно вміти осмислити, узагальнити, застосувати у вирішенні практичних завдань. По-друге, підвищується необхідність в умінні працювати самостійно, оскільки значний обсяг інформації на різних навчальних дисциплінах винесено на самостійне вивчення, що викликає значні труднощі під час підготовки до занять. По-третє, особливості режиму дня майбутніх правоохоронців такі, що, не всі з них укладаються в рамки часу, відведені для самопідготовки. Це пов'язано, перш за все, з тим, що, через їхні психофізіологічні особливості не всі майбутні правоохоронці здатні швидко переключатися з одного виду діяльності на інший.

С. Голобородько [49] розглядає структуру професійної адаптації курсантів вищих навчальних закладів внутрішніх військ МВС Росії. Автор спирається на форми адаптованої потреби, виділяючи в структурі професійної адаптації три види: 1) адаптацію до змісту майбутньої професійної діяльності; 2) адаптацію до умов майбутньої професійної діяльності; 3) адаптацію до норм і ціннісних орієнтацій майбутньої професії.

Спираючись на результати здійсненого аналізу, зазначимо, що професійна адаптація студента проходить кілька етапів, кожен з яких формує важливі для майбутнього фахівця якості, моделі поведінки та взаємодії. Етапи професійної орієнтації, підготовки й вступу до навчального закладу, професійної підготовки у виші, виробничої практики, входження в професійний колектив і набуття

досвіду роботи формують необхідну мотивацію, інтереси, схильності, здібності, громадські й етичні якості, необхідні для успішної роботи фахівця.

Професійну адаптацію майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України в сучасних наукових дослідженнях розглядають як процес формування у майбутніх правоохоронців моделей поведінки та взаємодії, адекватних умовам нового для них навколишнього середовища. Такі моделі формуються на основі активного освоєння вимог вищого навчального закладу, статутних стосунків і навчальної інформації в процесі професійної підготовки та службової діяльності у вищому навчальному закладі.

Поштовхом для нашого подальшого дослідження стала ідея В. Ащепкова [15] про складну архітектуру процесу професійної адаптації у військових. Дослідник розробив структурну модель адаптації, що враховує військову специфіку професійного навчального закладу, та визначив такі види професійної адаптації: військово-соціальна; військово-психологічна; військово-правова; військово-політична та військово-економічна; психофізіологічна; фізіологічна; біологічна; побутова; кліматогеографічна; етнічна. Окрім того, автор виділяє військово-дидактичну та командно-методичну адаптацію – види, які характерні для командного й викладацького складу військових навчальних закладів.

Саме це дослідження дозволило нам визначити, що процес професійної адаптації майбутніх правоохоронців відбувається *за трьома основними напрямками*.

По-перше, майбутні правоохоронці адаптуються до умов освітнього процесу у вищому навчальному закладі МВС України (лекційні форми занять, відсутність поурочної перевірконої системи, організація занять і екзаменів за семестрами).

По-друге, відбувається адаптація до умов статутних стосунків і службової практики у вищому навчальному закладі МВС України (дисциплінарні вимоги,

відповідальність, пов'язана з присягою, форма одягу, несення служби за нарядом, підпорядкування командирам-одноліткам).

По-третє, адаптаційний процес передбачає пристосування майбутніх правоохоронців до вимог майбутньої професійної діяльності в її наочному та етичному змісті.

Перераховані групи умов взаємозв'язані між собою, але їхня значущість, на нашу думку, змінюється на різних етапах входження майбутніх правоохоронців у професію.

Базуючись на підході системного аналізу, Л. Зданевич окреслює концептуальну модель системного дослідження процесу професійної адаптації, у якій соціальний компонент розглянуто разом з іншими підсистемами. Автор окреслює структуру професійної адаптації, визначаючи структури та їхні компоненти. Так, внутрішня структура, на думку автора, містить такі компоненти:

- когнітивний (отримання особистістю інформації про умови й вимоги нового середовища);
- оцінний (вироблення ставлення до середовища на основі отриманої інформації);
- ціннісний (вибір відносин із середовищем);
- поведінковий (розкриває об'єктивний бік відносин і виражається в адекватній поведінці та практичній діяльності в новому середовищі).

Своєю чергою, зовнішню структуру професійної адаптації Л. Зданевич характеризує через види середовищ адаптації, а саме:

- речове (види діяльності, які повинна засвоїти особистість);
- особистісне (склад членів колективу, домінуючі норми й відносини, соціально-психологічний клімат);
- адаптуючий елемент або особистість;
- адаптивна ситуація, яка є початком процесу адаптації;

- адаптивна потреба в інформації про середовище, у засвоєнні необхідних умінь і навичок, у встановленні позитивних зв'язків і відносин;
- рівні соціальної адаптації (уподібнення, пристосування, урівноваження, псевдоадаптація) [74, с. 21 – 26].

Не відкидаючи можливості такого підходу, ми все-таки вважаємо неоднорідними показники середовища та рівневі показники.

У рамках нашого дослідження ми повинні визначити базові компоненти вищого навчального закладу МВС України як ефективного засобу організованого цілеспрямованого впливу середовища на професійну адаптацію майбутніх правоохоронців, навчання яких відбувається через взаємодію з особливому організованим оточенням.

Отже, ми розглядаємо навчальне середовище вищого навчального закладу МВС України як систему чинників, що впливають на характер розвитку особистості курсанта та за наявності сприятливих педагогічних умов забезпечують ефективність її професійної адаптації. У контексті розв'язання завдань нашого дослідження серед таких чинників виділяємо: 1) чинник відповідного комплексу програмних засобів, що сприяють засвоєнню навчального матеріалу; 2) чинник послідовності вивчення циклів дисциплін; 3) чинник поєднання різноманітних методів і форм проведення занять; 4) чинник використання нових освітніх технологій у навчальному процесі; 5) чинник активної взаємодії учасників навчального процесу із соціальним і культурним середовищем (їхній вплив один на одного); 6) чинник організації різних видів практики; 7) чинник взаємодії викладача, офіцерського складу та майбутнього правоохоронця; 8) чинник ненав'язливості навчального середовища (у майбутнього правоохоронця має скластися відчуття, що він самостійно знайшов рішення проблеми) при одночасному контролі навчання й дисципліни; 9) чинник цілеспрямованого набуття власного досвіду відносин у колективі, особистісно та соціально цінного, через моделювання соціального

устрою; 10) чинник просторового оточення організації занять; 11) чинник сприятливого психологічного та соціального клімату.

Відповідно ми визначили три групи особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Кожна з цих груп є переліком вимог, виконання яких вимагає формування певних установок і моделей професійної поведінки, що дозволить майбутнім правоохоронцям швидше включитися в умови професійної праці.

Перша група особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України – це специфічні особливості спеціальності (юридичні, правові). Тобто це ті особливості професійної адаптації, що зумовлені освоєнням (привласненням) нової лексики, понять, розумінням ролі закону й права в житті суспільства загалом і кожного громадянина зокрема. До цієї групи адаптаційних особливостей також належить необхідність жорстко підпорядковувати свою діяльність процесуальним нормам і законам, що має бути розвинена в майбутніх правоохоронців на рівні автоматизму.

Друга група особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України – це особливості соціально-психологічного походження. Їхня дія пов'язана з тим, що майбутнім правоохоронцям доводиться постійно спілкуватися та взаємодіяти з правопорушниками, злочинцями, потерпілими, свідками. Так само, як лікар, правоохоронець постійно стикається з чужим горем, асоціальною поведінкою. У цих умовах необхідно вміти захищати власну психіку й душевну рівновагу від песимізму, цинізму, підозрливості, зарозумілості та інших форм професійної деформації особистості. У вищому навчальному закладі МВС України цьому сприяють знання психології людей, закономірностей розвитку суспільства, а також володіння прийомами педагогічного та соціально-психологічного захисту і релаксації.

Третя група особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України – це особливості морально-етичного характеру. Їхній вплив на пристосування до умов професійної діяльності правоохоронця зумовлено тим, що моральність і етичність майбутніх правоохоронців постійно піддаються тиску. Необхідно дотримуватись етичних норм в умовах владних повноважень і спілкування з асоціальними елементами. Надзвичайно важко залишатися непідкупним, чесним фахівцем своєї справи в умовах, наприклад, низької заробітної платні та пропозицій хабародавця, а також корумпованого оточення. Водночас важко виявляти повагу до особи правопорушника, бути з ним ввічливим і витриманим, особливо в разі зустрічної агресії або хамства.

Здійснений теоретичний аналіз сутності й особливостей процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України дозволив нам узагальнити підходи до характеристики *професійної адаптації майбутнього правоохоронця* як до складного динамічного утворення, що має розгорнені часові характеристики, протікає в умовах вищого навчального закладу МВС України під впливом особливих педагогічних умов; передбачає формування індивідуально-психологічних особливостей майбутніх правоохоронців (мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових та комунікативних) і дозволяє без тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів (при збереженні психічного й фізичного здоров'я) адаптуватися до умов майбутньої правоохоронної діяльності.

Підготовка майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах до майбутньої професійної діяльності – це педагогічний процес, який поєднує їхнє навчання, виховання й розвиток. Кожен із цих процесів у контексті підготовки майбутніх правоохоронців до професійної адаптації виконує чіткі функції.

Так, навчання з погляду формування готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників спрямоване на опанування системи наукових педагогічних, соціальних, психологічних знань, умінь і навичок, формування

педагогічного світогляду. Тому цей процес забезпечує освітню функцію підготовки майбутніх правоохоронців. Виховання готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників полягає у формуванні мотивації професійної діяльності, педагогічних цінностей і відповідного емоційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, а також формування рис і якостей особистості (шляхом відповідної організації навчально-виховного процесу).

Навчання й виховання – основа розвитку особистості майбутніх правоохоронців, що в контексті підготовки до професійної адаптації має забезпечувати вдосконалення та розвиток у них індивідуальних особистісних новоутворень (психологічних, моральних, соціальних тощо), які забезпечують можливість успішного здійснення педагогічної діяльності.

Таким чином, можна стверджувати, що спеціально організовані процеси навчання, виховання й розвитку особистості у вищому навчальному закладі системи МВС України можуть забезпечити готовність до професійної адаптації правоохоронців – випускників вищих навчальних закладів системи МВС України, адже під час навчання, виховання й розвитку курсантів відбувається формування педагогічних, соціальних, правових знань, умінь, навичок, мотивації, рис та якостей особистості, що, у кінцевому підсумку, сприяє готовності до професійної діяльності.

Отже, готовність до правоохоронної діяльності – це інтегральне утворення особистості фахівця, яке є результатом підготовки до конкретного аспекту цієї діяльності та передбачає утворення таких необхідних відносин, установок, професіоналізму, властивостей і якостей особистості, які забезпечують можливість майбутньому правоохоронцеві свідомо й добросовісно, зі знанням справи виконувати свої професійні функції.

Аналізуючи готовність до правоохоронної праці, можна стверджувати, що вона передбачає емоційну стійкість, що забезпечує витримку й самовитримку; професійне мислення, тобто таке мислення, яке дозволяє проникати в

причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати власну діяльність, відшукувати наукове пояснення успіхів і невдач, передбачити результати роботи.

Структура готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників містить такі компоненти:

- мотиваційний (виражає позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії правоохоронця та рівень і цілісність цілепокладання щодо майбутньої професійної діяльності в органах внутрішніх справ);

- когнітивний (уявлення про професію правоохоронця, її переваги та недоліки, про зміст професійної діяльності (об'єкт праці, мета, зміст, засоби тощо), знання про вимоги професії до особистості, способи та шляхи оволодіння нею, уявлення про сенс майбутньої професійної діяльності);

- процесуально-діяльнісний (сукупність компетенцій, які формуються, актуалізуються й активізуються в діяльності в процесі виникнення різноманітних проблем у правоохоронців-випускників);

- особистісний (розвиток процесів самосвідомості (самопізнання, самоаналізу, самооцінки, саморегуляції, саморозвитку), рефлексивних здібностей та професійно значущих якостей особистості).

Ми також визначили три групи особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України: соціально-психологічні, морально-етичні та специфічні особливості спеціальності та надали їхню змістову характеристику.

Отже, визначення та аналіз теоретичних засад підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців дозволили нам наблизитися до здійснення педагогічної оцінки цього процесу у вищих навчальних закладах МВС України.

1.4 Критерії ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців

Здійснення педагогічної оцінки професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України потребувало від нас аналізу таких понять, як: результат процесу професійної адаптації, критерії оцінки результативності процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців, рівні професійної адаптації майбутніх правоохоронців тощо.

Термін „критерій” (від грец. *kriterion* – засіб судження) визначають як мірило для визначення, оцінка предмета, явища; ознака, узята за основу класифікації [166]; стандарт, виходячи з якого можуть приймати рішення, робити оцінки або класифікацію; рівень досягнень, який визначають метою, за ступенем наближення до якої оцінюють прогрес [28].

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях [17; 71; 213 – 215] детально розроблено основи оцінки дієвості соціально-психологічної адаптації у сфері суспільної активності – участь у громадській роботі та задоволеність цією участю, у сфері міжособистісного спілкування – соціометричний статус і задоволеність стосунками з товаришами (майбутніми правоохоронцями), ставлення до об’єднання (велика група – курс), ставлення до колективу (мала група – взвод), задоволеність собою, ставлення до керівника, адекватність взаємодії з іншими учасниками діяльності тощо. Оцінку психофізіологічної адаптації здійснюють через стан здоров’я, настрій, рівень тривожності, ступінь стомлюваності, активність поведінки особистості.

Об’єктивною основою адаптації молодого фахівця О. Бакліцька [17], наприклад, називає продуктивність його праці, а суб’єктивною – задоволеність новачка різними аспектами життєдіяльності в колективі. А. Жмиріков [71] пропонує покласти в основу адаптації вихідні параметри діяльності: ефективність, ступінь реалізації особистого потенціалу, ступінь інтеграції особистості та соціуму, а також емоційне самопочуття індивіда. К. Таранов

[219] як провідний інтегральний критерій адаптованості молодого фахівця виділяє його трудову та суспільно-політичну активність. У дослідженнях М. Будякіної й А. Русалінової [33] для оцінки професійної адаптації використано індекс задоволеності взаєминами в колективі (через оцінку й самооцінку цих взаємин і своєї позиції у взводі). І. Кряжева [101] вважає, що професійна адаптація молодого працівника не вичерпується системою його взаємин у трудовому колективі, а передбачає також і реальне особистісне включення в професійну діяльність. Професійну адаптованість майбутнього правоохоронця розглядаємо як стан соціально-психологічного, соціально-педагогічного включення в діяльність, що супроводжується реалізацією внутрішньоособистісних можливостей у конкретних умовах життєдіяльності й оптимального емоційного самопочуття.

Схожу думку знаходимо в В. Самойлової [188]. Розуміючи адаптацію як „досягнення оптимального співвідношення групових та індивідуальних цінностей, відповідності суспільно регламентованої поведінки внутрішній структурі особистості”, основами такої рівноваги під час вивчення адаптації особистості у сфері праці авторка визначає, з одного боку, рівень ефективності функціонування особистості як працівника й члена колективу, з іншого – рівень задоволеності її різними аспектами й умовами діяльності та спілкування. Вона також відзначає, що досягнення високого рівня адаптованості особистості до середовища не є кінцевою метою їхньої взаємодії, а розглядається як основа для переходу до вищих форм активності особистості (тобто тієї, яка успішно пройшла період адаптації, швидше й ефективніше сформувалася як творчо активний фахівець у сучасному соціумі).

В. Асєєв [14] пропонує використовувати такі показники успішності професійної адаптації: 1) успішність професійної діяльності (виконання й перевиконання встановлених норм вироблення, висока якість роботи); 2) стабільність у процесі праці функціонального стану організму робітника (відсутність різких зрушень у стані психофізіологічних функцій); 3) відсутність

яскраво виражених ознак стомлення під час виконання професійної діяльності; 4) задоволеність роботою; 5) задоволеність колективом і стосунками, що склалися в ньому (психологічним кліматом); 6) прояв професійної активності в трудовій і громадській діяльності. Перші три показники він відносить до об'єктивних критеріїв, наступні три – до суб'єктивних.

Такий підхід, як підкреслює М. Яніцький [261] дозволяє об'єктивно судити про якість адаптаційного процесу, оскільки ефективність адаптації оцінюють з урахуванням її психофізіологічної та соціально-психологічної вартості, яку зумовлено енергетичними й інформаційними витратами. Під ціною адаптаційного процесу в умовах сучасного українського соціуму розуміємо ступінь напруги регуляторних систем, які необхідні для забезпечення адаптованої діяльності майбутнього правоохоронця.

На підставі аналізу складників готовності майбутніх правоохоронців до охорони громадського порядку М. Шерман пропонує критерії сформованості цієї готовності як особистісного утворення. Ними автор вважає обсяг і повноту знань змісту навчальних предметів, ступінь сформованості гностичних, комунікативних, організаторських та конструктивних умінь працівника ОВС, усталеність навичок використання діалогового стилю спілкування з підлеглими, прагнення до постійного аналізу процесу й результатів службової діяльності, особисту професійну та управлінську підготовку керівника підрозділу [252, с. 300 – 306].

Проблема визначення оцінних еталонів та зразків професійної адаптації в діяльності правоохоронних органів є актуальною. Проблематичність полягає у відсутності в цій професії „речового” критерію, який є на промислових підприємствах (якість і норма продукції). Невипадково, що на сьогодні не існує чітких і достатньо надійних критеріїв для оцінки праці правоохоронців, також як і для визначення досягнення рівня їхньої майстерності. Водночас ми маємо можливість спиратися на експериментальні й теоретичні дослідження з питань професійної діяльності співробітників правоохоронних органів.

Базовим для нашого подальшого дослідження став підхід І. Латкової [111], яка досліджувала особливості професійної адаптації співробітників строєвих підрозділів міліції. Дослідниця визначила результатом професійної адаптації співробітників міліції адаптованість як індивідуальну психологічну особливість професіонала. Адаптованість, на її думку, являє собою сукупність властивостей, визначальний темп і ступінь особистої перебудови, необхідної для професійної адаптації.

Отже, професійна адаптованість майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України є результатом процесу професійної адаптації; інтеграційною комплексною властивістю, що відображає здатність майбутнього правоохоронця до адаптації. Професійна адаптованість постає динамічною рівновагою в системі „людина – професійне середовище”, у нашому дослідженні „майбутній правоохоронець – вищий навчальний заклад МВС України”.

Беручи вказане за основу, вважаємо за необхідне доповнити визначення критеріїв вимогами, що відображають специфіку професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Критерії повинні:

- бути розкриті через якісні ознаки – показники;
- відображати динаміку вимірюваної якості в часі й просторі;
- охоплювати специфічні види професійної діяльності особистості.

Базуючись на характеристиці особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців, ми у своєму дослідженні розглянемо основні критерії, за якими змінюватиметься оцінка ефективності професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Ми визначили такі *критерії* готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України: *мотиваційний, когнітивний, процесуально-діяльнісний та особистісний*. Охарактеризуємо їх.

Мотиваційний критерій. На основі теоретичного аналізу стану професійної адаптації майбутніх правоохоронців ми встановили, що недостатня представленість у структурі професійної мотивації майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів МВС України сприятливого типу мотивації на фоні неадаптивного відчуття професійного середовища може призводити до незадоволення значної частини майбутніх правоохоронців обраною справою, аж до бажання змінити спеціалізацію або взагалі залишати службу.

Резервом підвищення ефективності професійної адаптації є педагогічна робота, спрямована на зміцнення позитивної професійної мотивації та стимулювання професійних прагнень майбутніх правоохоронців. Виходячи з аналізу літературних джерел та освітньо-кваліфікаційної характеристики співробітника ОВС, ми визначили такі показники мотиваційного критерію професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- мотивація до праці в правоохоронних органах за фахом;
- професійна спрямованість;
- усвідомлення професійних переваг;
- бажання досягнути професійного успіху.

Процесуально-діяльнісний критерій. Ми розглядатимемо його як критерій академічної успішності. Адаптація до правоохоронної діяльності розвивається й зміцнюється завдяки здобуттю загальних і професійних знань, умінь і навичок. Більшість дослідників проблеми професійної адаптації називають успішність у навчанні показником оцінки та результативності адаптації молодого фахівця в період його професійного навчання. Ми визначили такі показники процесуально-діялісного критерію професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- середній бал успішності;
- рівномірність в успішності;
- інтерес до фахових предметів;

- залучення до позааудиторних форм навчального процесу.

Когнітивний критерій. У практичній професійній діяльності працівника правоохоронних органів вирішальне значення для виконання професійних обов'язків відіграє система сформованих дій, умінь і професійних навичок. Їхню важливість зумовлено тим, що від результативності дій правоохоронця нерідко залежить життя та здоров'я людини, громади, суспільства загалом. Ми розуміємо, що в умовах навчання ми не маємо можливості оцінити діяльнісну готовність правоохоронця; це реально лише в умовах перших років професійної роботи, проте ми вважали за доцільне визначити сформованість окремих показників когнітивного критерію професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- усвідомлення професійних обов'язків;
- самостійність професійних дій;
- дисциплінованість;
- активність.

Особистісний критерій. Темпи та якість реформування органів внутрішніх справ як найважливішого елемента соціальної структури залежать насамперед від рівня професіоналізму людей, які займаються правоохоронною діяльністю. Той факт, що професіоналізм передбачає наявність деякої сукупності знань, умінь і навичок, не викликає сумніву. Але не менше значення має наявність особистісних та ділових якостей, що відповідають специфіці правоохоронної діяльності, і, головне, постійна зацікавленість людини в професійному удосконалюванні [243, с. 263].

Особистісний критерій – це сукупність характерних та етичних показників в професійній діяльності майбутнього правоохоронця. Основними, на нашу думку, є такі показники особистісного критерію професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- відданість професійному обов'язку;
- почуття професійної відповідальності;

- гуманізм;
- справедливість.

Отже, характеристика складників та специфіки процесу підготовки майбутніх правоохоронців до професійної адаптації, критеріїв і показників їхньої професійної адаптації дозволили нам схематично відобразити процес підготовки майбутніх правоохоронців до професійної адаптації у вищих навчальних закладах МВС України (див. рис. 1.1).

Для педагогічної оцінки професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України ми вважали за доцільне використати рівневий підхід. Теоретико-методичний аналіз проблеми дослідження дозволив нам ввести поняття „рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України” та визначити його зміст.

Рівень професійної адаптації є рівнем фактичного пристосування майбутнього правоохоронця до умов і вимог професійної діяльності, його професійного самовідчуття. Тобто, майбутній правоохоронець може знаходитися в межах від професійної дезадаптації до успішної професійної адаптації. Зрозуміло, що ці межі нестійкі й мінливі, оскільки під впливом суб'єктивних та об'єктивних чинників результат адаптації може змінюватися.

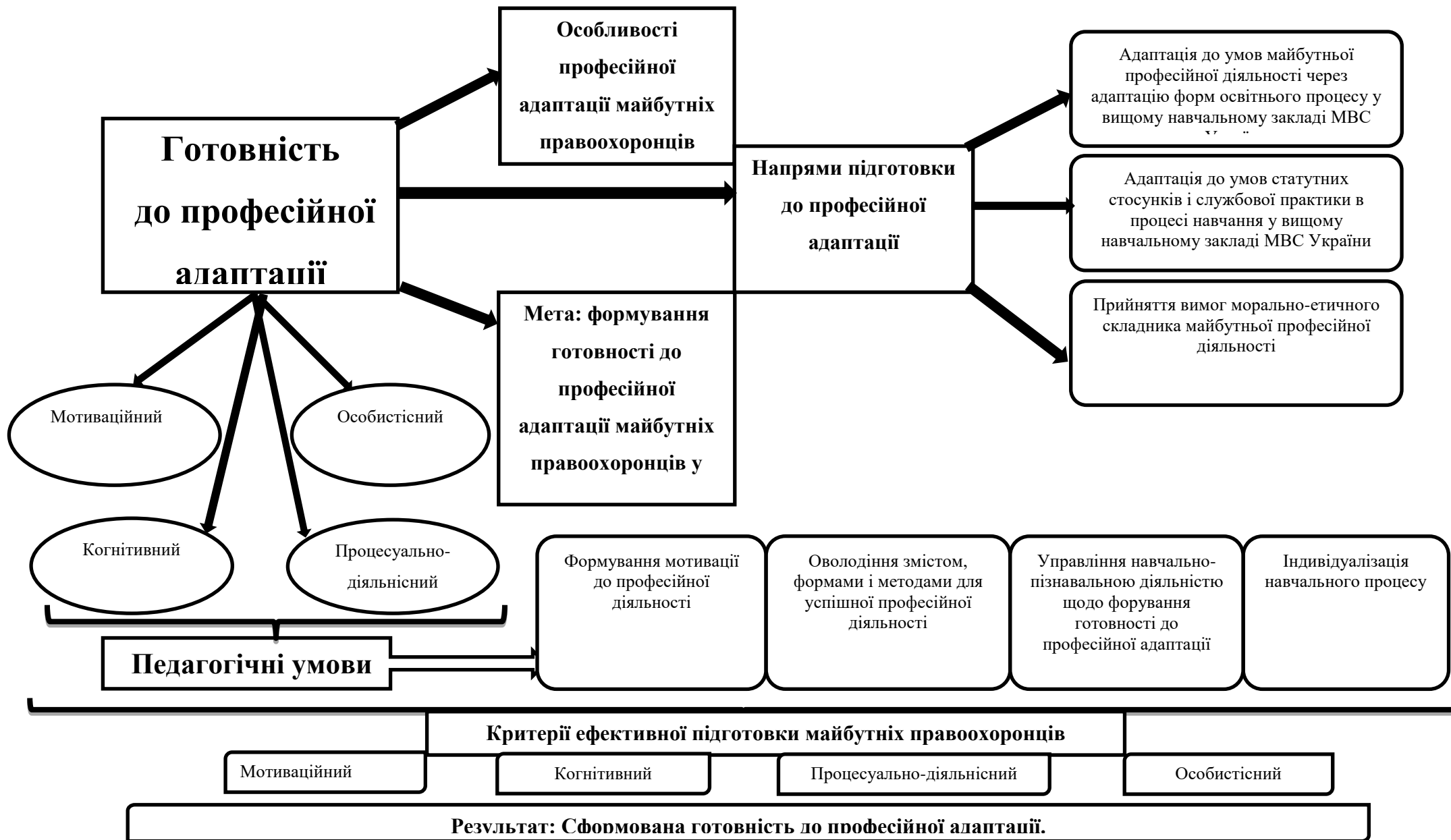

Рис. 1.1. Моделювання процесу формування готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України

З метою обґрунтування власного підходу до характеристики рівнів адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України ми вважали за доцільне звернутися до наявних у психолого-педагогічних дослідженнях характеристик рівнів професійної адаптації.

Оскільки професійна адаптація є складним, багатоструктурним утворенням, її рівнева оцінка передбачає урахування таких властивостей адаптаційного процесу, як прояви діапазону, спрямованості, переключення, темпу, періоду та стійкості адаптації. Дамо їх характеристику:

1. *Діапазон адаптації*, який передбачає виявлення адаптованості майбутнього правоохоронця в усіх проявах майбутньої професійної діяльності (широкий діапазон) або в окремих аспектах (вузький діапазон). Діапазон адаптації може коливатися в межах від вузького до широкого. Маючи на увазі широкий діапазон, можна говорити про ті випадки, коли, наприклад, молодий фахівець-правоохоронець установлює взаємодію в професійній діяльності зі співробітниками інших відділів і служб, бере участь у громадському житті вищого навчального закладу, оволодіває навичками спілкування. Широкий діапазон припускає усвідомлення випускником нової соціальної ролі – правоохоронця. Вузький діапазон передбачає, що випускник вищого навчального закладу МВС України важко адаптується до професійної діяльності, відповідає окремим кваліфікаційним вимогам, складно адаптується в колективі, не може встановити взаємодії з колегами з інших відділів і служб та ін.

2. *Спрямованість адаптації* – те, до чого прагне майбутній правоохоронець у його виховній діяльності. За спрямованістю адаптація може бути позитивною (правильна, позитивна) і негативною (неправильна, негативна). Позитивна настає тоді, коли майбутній правоохоронець прагне глибоко оволодіти професійною та педагогічною майстерністю, пов'язує свої подальші життєві плани з роботою та з виховною діяльністю із засудженими, прагне до просування по службі. Негативна адаптація – коли молодий

співробітник прагне реалізувати вузькогоспичні потреби (отримати житло з подальшим звільненням із служби, відпрацювати встановлений термін тощо).

3. *Переключення адаптації* розглядатимемо як здатність майбутнього правоохоронця переадаптуватися до різних видів діяльності: від навчальної у вищому навчальному закладі до професійної, виховної, установлювати взаємодію з колегами, включатися в комунікативну, діагностичну, профілактичну, аналітичну, організаційну діяльність тощо.

4. *Темп адаптації (швидкість)* розглядатимемо як швидкість переходу майбутнього правоохоронця від одного етапу (періоду адаптації) до іншого. Швидкість адаптації до виховної діяльності тісно пов'язана з широтою знань, умінь і навичок, тобто з досвідом, але на саму адаптацію цей зв'язок в одних випадках може здійснити позитивний вплив, тобто прискорювати її, в інших, навпаки, уповільнювати.

5. *Період адаптації* в практичній діяльності майбутнього правоохоронця прямо залежить від його життєвого досвіду, знань, умінь і навичок виховної діяльності, а також культурного й освітнього рівня. Чим вони вищі й міцніші, тим менш тривалим буде період адаптації до виховної діяльності випускника вищого навчального закладу МВС України. Період адаптації тісно пов'язаний з темпом, має багато спільного з ним.

5. *Стійкість адаптації*, яка характеризує те, чи „прижився” випускник вищого навчального закладу МВС України, чи повною мірою засвоїв свої функціональні обов'язки; наскільки активно бере участь у навчально-виховній діяльності. Стійкість адаптації досягається шляхом формування й виховання в процесі навчання у вищому навчальному закладі та в подальшій професійній діяльності необхідних морально-психологічних якостей (готовності до професійної діяльності, переконаності в соціальній значущості своєї праці, принциповості, відчуття колективізму), ціннісних особистих установок тощо.

Яскравість, постійність і тривалість прояву таких якостей у діяльності майбутнього правоохоронця залежать від низки об'єктивних і суб'єктивних

чинників, серед яких визначаємо такі:

а) первинна установка майбутнього правоохоронця на виконання службових обов'язків, сформована у вищому навчальному закладі;

б) ступінь відповідності отриманих знань, умінь і професійних навичок реальним умовам, у яких майбутній правоохоронець починає свою професійну діяльність;

в) педагогічна й соціально-психологічна підготовленість майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі МВС України.

Нашу увагу привернув рівневий підхід, запропонований А. Ростуновим. Автор виділив чотири рівні профадаптації [181]: 1) ознайомлення; 2) перехід до самостійної діяльності; 3) повна професійна самостійність; 4) професійна майстерність. Модель фахівця А. Ростунова цінна тим, що не лише передбачає результат сьогоденної діяльності, виражений у репрезентативних характеристиках адаптації до професійної діяльності кадрів відповідного профілю, але й містить прогностичні оцінки її розвитку в найближчій перспективі.

Ми також спиралися на рівневий підхід В. Фетісова [233], який спираючись на запропоновану модель А. Ростунова, створив модель профадаптації, структурною основою якої є рівні адаптованості особистості. Представлено такі рівні: готовність до професійного навчання (на етапі навчання в загальноосвітній школі); входження в спеціальність і готовність до професійної діяльності (на етапі навчання в навчальному закладі); ознайомлення й обізнаність, перехід до самостійної діяльності, повна професійна самостійність і професійна майстерність (на етапі професійної діяльності на підприємстві, в організації). Звісно, кожен із представлених рівнів має свої особливості та критерії досягнення.

Нас зацікавило передусім те, як саме автор визначав показники успішності професійної адаптованості в умовах вищого навчального закладу. Як відзначає В. Фетісов, у процесі навчання у вищому навчальному закладі [Там само]

майбутні військові фахівці проходять два рівні адаптованості. Для першого – входження в спеціальність – характерні оволодіння встановленими нормами поведінки, адаптація до особливостей навчання та специфіки навчального закладу. Критерієм досягнення цього рівня є активність і самостійність курсантів у процесі навчання та проходження служби. Рівень адаптованості особистості автор визначає з урахуванням часових (тривалість навчання, професійній діяльності) і якісних показників (оволодіння професійними знаннями, уміння застосовувати їх на практиці, освоєння професійних умінь, ступінь самостійності й активності в діяльності, навички професійного спілкування та ін.). Другий – готовність до професійної діяльності – припускає сформованість у курсантів системи професійних знань, умінь і навичок, чіткого уявлення про зміст майбутньої професійної діяльності, наявність психологічної готовності до самостійної роботи з освоєної професії.

Ми також урахували концепцію психічних рівнів, розроблену в першій чверті ХХ століття відомим вітчизняним психологом А. Лазурським. Підставою поділу на рівні він вибрав здатність людини до адаптації. А. Лазурський уважав, що якщо нижчий психічний рівень дає нам переважно особистостей, недостатньо пристосованих, середній – особистостей, які пристосувалися, то представників вищого рівня можна назвати такими, що пристосовують [108].

Отже, ми під *рівнем* готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України розумітимемо стійкість, яскравість, постійність проявів професійної адаптації, що виявляються в навчально-виховній діяльності майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі.

Аналіз теоретичних підходів дозволив нам виділити три рівні готовності до професійної адаптації майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі та дати їхню змістову характеристику.

Достатній рівень (рівень достатньої адаптованості). Майбутні правоохоронці, що знаходяться на цьому рівні, мають високі адаптаційні

показники пристосованості до умов майбутньої професійної діяльності. Для них характерне позитивне ставлення до професії співробітника органів внутрішніх справ; вони цілком задоволені вибором професії; навчаються з бажанням; мають повні й чіткі уявлення про зміст та умови професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ; цілком готові до подолання труднощів у процесі майбутньої самостійної професійної діяльності; мають високий рівень сформованості професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ.

Середній рівень (рівень ситуативної адаптованості). Майбутнім правоохоронцям, що знаходяться на такому рівні, властива ситуативність адаптаційних процесів, тобто успішність їхньої професійної адаптації залежить від впливу конкретних педагогічних ситуацій (впливу офіцера-вихователя, бажання майбутнього правоохоронця тощо). Для майбутніх правоохоронців з таким рівнем адаптації властиве загалом позитивне ставлення до професії співробітника органів внутрішніх справ, але в них іноді виникають сумніви в правильності вибору професії; бажання навчатися у вищих навчальних закладах МВС України нестійке; вони мають уявлення про зміст та умови професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ; в основному готові до подолання труднощів у процесі майбутньої самостійної професійної діяльності; мають середній рівень сформованості професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ.

Низький рівень (рівень мінімальної адаптованості). Майбутні правоохоронці, що знаходяться на цьому рівні, виявляють мінімальні прояви пристосованості до майбутньої професійної діяльності, дезадаптованість до більшості видів навчально-виховного процесу. Їм притаманні прояви тривожності, конфліктності, невротичні реакції і, зазвичай, низькі академічні результати. Ставлення до професії співробітника органів внутрішніх справ у таких студентів нейтральне; вони виявляють невпевненість в правильності вибору професії або розчарування в ній; навчаються без бажання; мають слабкі,

поверхові уявлення про зміст та умови професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ; не готові до подолання труднощів у процесі майбутньої самостійної професійної діяльності; мають низький рівень сформованості професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ.

Визначення критеріальних засад майбутнього дослідження (критеріїв, показників і рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців) дозволило в наступному підрозділі нашої роботи відобразити результати педагогічної оцінки ефективності досліджуваного процесу в практичній діяльності вищих навчальних закладах МВС України.

Висновки до розділу 1

У розділі обґрунтовано теоретико-методичні засади підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців. З цією метою проаналізовано визначення поняття „професійна адаптація” в педагогічній теорії; розкрито сутність підготовки до професійної адаптації майбутніх фахівців у процесі навчання у вищому навчальному закладі; обґрунтовано структуру готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців-випускників вищих навчальних закладів системи МВС України; подано критерії ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців; здійснено педагогічну оцінку рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС.

Аналіз та систематизація наукових праць з філософії, психології, педагогіки дозволив визначити *адаптацію* як активний усвідомлений процес пристосування особистості до змінних умов життєдіяльності, набуття та вироблення нею адаптивних механізмів, здатних утверджувати на певних етапах відносну рівновагу із соціумом.

Установлено, що більшість дослідників, розглядаючи підходи до характеристики поняття „адаптація”, виділяють різні її види: соціальну, професійну, навчальну, побутову тощо.

Соціальну адаптацію визначено як процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об’єктами, інтеграцію особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища.

Професійну адаптацію охарактеризовано як складник процесу соціальної адаптації та визначено як складний, багатofакторний, різновидовий, взаємопов’язаний та взаємозумовлений, поетапний педагогічний процес входження особистості в сферу професійної діяльності та її пристосування до умов і специфіки професійної діяльності.

Підготовка до професійної адаптації в умовах вищого навчального закладу в розділі розглядається як процес формування мотивації, професійних знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують успішне входження в професійне середовище та пристосування до реальних умов і специфіки професійної діяльності.

Професійну адаптацію в умовах вищого навчального закладу визначено як педагогічний процес входження особистості у сферу професійної діяльності засобами навчально-виховної діяльності вищого навчального закладу.

Результатом підготовки до професійної адаптації є *готовність* до професійної адаптації випускників вищих навчальних закладів МВС України. Обґрунтована структура готовності до професійної адаптації правоохоронців-випускників, яка містить такі компоненти: *мотиваційний* (виражає позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії правоохоронця та рівень і цілісність щодо майбутньої професійної діяльності в органах внутрішніх справ); *когнітивний* (уявлення про професію правоохоронця, її переваги та недоліки, про зміст професійної діяльності

(об'єкт праці, мета, зміст, засоби тощо), знання про вимоги професії до особистості, способи та шляхи оволодіння нею, уявлення про сенс майбутньої професійної діяльності); *процесуально-діяльнісний* (сукупність компетенцій, які формуються, актуалізуються й активізуються в діяльності в процесі виникнення різноманітних проблем у правоохоронців-випускників); *особистісний* (розвиток процесів самосвідомості (самопізнання, самоаналізу, самооцінки, саморегуляції, саморозвитку), рефлексивних здібностей та професійно значущих якостей особистості).

Здійснений теоретичний аналіз сутності та особливостей процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України дозволив визначити підготовку до *професійної адаптації майбутнього правоохоронця* як складний динамічний процес пристосування особистості до умов вищого навчального закладу МВС України, що відбувається під впливом особливих педагогічних умов; передбачає формування мотиваційних, когнітивних, процесуально-діяльнісних та особистісних показників професійної адаптації й дозволяє без тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів (при збереженні психічного й фізичного здоров'я) адаптуватися до умов майбутньої правоохоронної діяльності.

З метою подальшої педагогічної оцінки в розділі визначено критерії готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України: мотиваційний (мотивація до праці в правоохоронних органах за фахом; професійна спрямованість; усвідомлення професійних переваг; бажання досягти професійного успіху), процесуально-діяльнісний (середній бал успішності; рівномірність в успішності; інтерес до фахових предметів; залучення до позааудиторних форм навчального процесу), когнітивний (усвідомлення професійних обов'язків; самостійність професійних дій; дисциплінованість; активність), особистісний (відданість професійному обов'язку; почуття професійної відповідальності; гуманізм; моральна стійкість; справедливість). Подано характеристику цих критеріїв і показників.

У розділі запропоновано поняття „*рівень готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України*”, яке витлумачено як стійкість, яскравість, постійність проявів професійної адаптації, що виявляються в навчально-виховній діяльності майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі.

Виявлено три рівні готовності до професійної адаптації майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі: низький, середній, достатній. Майбутні правоохоронці, що знаходяться на достатньому рівні, мають високі адаптаційні показники пристосованості до умов майбутньої професійної діяльності, що характеризується позитивним ставленням до професії співробітника органів внутрішніх справ, повними й чіткими уявленнями про зміст професійної діяльності, готовністю до подолання труднощів у процесі самостійної професійної діяльності, високим рівнем сформованості професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ. Для майбутніх правоохоронців із середнім рівнем властиве загалом позитивне ставлення до професії співробітника органів внутрішніх справ, але в них іноді виникають сумніви в правильності вибору професії; бажання навчатися у вищих навчальних закладах МВС України нестійке; вони мають уявлення про зміст та умови професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ, готові до подолання труднощів у процесі майбутньої самостійної професійної діяльності. Майбутні правоохоронці, які мають низький рівень, мінімально проявляють пристосованість до майбутньої професійної діяльності, дезадаптовані до більшості видів навчально-виховного процесу, їм притаманні прояви тривожності, конфліктності, невротичні реакції й, зазвичай, низькі академічні результати.

Отже, здійснений у розділі аналіз теоретичних засад підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців дозволив у наступному розділі визначити й охарактеризувати педагогічні умови підготовки до

професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

2.1. Сучасний стан готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців

Визначення критеріїв і рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців та їх характеристика дозволили нам здійснити педагогічну оцінку стану досліджуваного процесу в практичній діяльності вищих навчальних закладів МВС України. З цією метою протягом 2007 – 2011 рр. було проведено педагогічний експеримент з виявлення педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців в умовах профільного вищого навчального закладу.

Констатувальний етап педагогічного експерименту містив два блоки: аналізу змісту навчально-виховного процесу та педагогічної оцінки рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Дослідно-експериментальну роботу було проведено в Луганському державному університеті внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. У дослідженні були задіяні 450 майбутніх правоохоронців I – IV курсів спеціальності 7.060.102 „Правоохоронна діяльність” освітньо-кваліфікаційного рівня „бакалавр”, 25 офіцерів-вихователів, ротних командирів.

На першому етапі було здійснено контент-аналіз змісту професійної підготовки майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, а саме:

- аналіз навчальних планів і навчальних програм фахових дисциплін вищих навчальних закладів МВС України;

- аналіз перспективних планів виховної роботи вищих навчальних закладів МВС України;
- аналіз планів виховної та індивідуальної роботи з курсантами офіцерів-вихователів вищих навчальних закладів МВС України;
- виявлення недоліків у забезпеченні успішності процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України;
- визначення результативності роботи вищих навчальних закладів МВС України з процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Було здійснено контент-аналіз практичного вирішення проблеми професійної адаптації майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки у вищих навчальних закладах МВС України. Цей етап мав на меті виявити питому вагу професійних завдань, структурно-змістових блоків у професійній підготовці майбутніх правоохоронців, що були би спрямовані на розв'язання завдань адаптації курсантів у процесі професійної підготовки.

Здійснюючи аналіз, ми звертали увагу переважно на ті предмети, (тематичні модулі) та форми виховної роботи, які, на нашу думку, безпосередньо впливають на підготовку до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Як наслідок було відмічено такі *недоліки* в роботі вищих навчальних закладів МВС України із забезпечення успішності процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- недостатня кількість тематичних модулів у предметах першого курсу навчання, що створюють уявлення про майбутню спеціальність, сприяють формуванню повноти й реалістичності уявлень майбутніх правоохоронців про особливості майбутньої професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ;

- відсутність у планах виховної та індивідуальної роботи вказівок на показники підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців;
- відсутність в офіцерів-вихователів знань, умінь і навичок здійснювати діагностику професійної адаптації майбутніх правоохоронців;
- невизначеність ефективності процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців як одного з критеріїв успішності роботи офіцера-вихователя.

На цьому етапі було сформовано склад контрольної й експериментальної груп із застосуванням вибіркового методу, який ґрунтувався, по-перше, на взаємозв'язку характеристик і ознак досліджуваних об'єктів, по-друге, на правомірності загальних висновків на підставі досліджень його частини за умови, що за своєю структурою частина є мікромоделлю цілого.

Кількість майбутніх правоохоронців у групах учасників було визначено відповідно до положення про те, що, чим більш статистично однорідна генеральна сукупність, тим меншим може бути обсяг вибірки. При цьому ми враховували, що величина вибіркової сукупності, з одного боку, повинна бути статистично значущою, тобто достатньо великою, з іншого, – вона має дозволяти оперативно обробляти отриману інформацію, тобто бути не дуже громіздкою.

Ураховуючи вимоги до формування вибірки, її обсяг, що забезпечує репрезентативність відомостей, було визначено у 240 осіб – 120 майбутніх правоохоронців в експериментальній групі та 120 – у контрольній. При цьому в складі експериментальної й контрольної груп знайшли своє віддзеркалення ознаки генеральної сукупності: вік, рівень освіти, склад сім'ї, соціальне становище, місце проживання до вступу в навчальний заклад та ін.

З метою визначення результативності роботи вищих навчальних закладів системи МВС України з професійної адаптації майбутніх правоохоронців було вивчено основні чинники, що впливають на успішність підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у початковий період

самостійної професійної діяльності. Ми провели анкетування 58 випускників вищих навчальних закладів МВС України (стаж роботи в органах внутрішніх справ від шести місяців до двох років), за наслідками якого виявили запити практичних працівників до професійної підготовки у вищому навчальному закладі системи МВС України, а також труднощі в початковий період самостійної професійної діяльності в органах внутрішніх справ.

Ефективній підготовці до професійної адаптації молодих правоохоронців у процесі самостійної професійної діяльності в органах внутрішніх справ, на думку 120 опитаних, сприяє:

- обов'язкове призначення досвідченого наставника – 42,7%;
- поступове збільшення обсягу роботи молодого правоохоронця – 28,3%;
- надання самостійності й ініціативи в роботі – 17,1%;
- поглиблене вивчення питань психології злочинного середовища та професійного спілкування – 11,9%.

На другому етапі констатувального експерименту ми здійснили педагогічну оцінку рівня підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Дослідження процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців було проведено поетапно, відповідно до визначених критеріїв і показників.

Для дослідження мотиваційних показників, що впливають на ефективність підготовки до професійної адаптації, було використано такі діагностичні методики: тест „Професійна мотивація” (за А. А. Криловим); опитувальник професійних переваг (адаптація методики „Самоспрямований пошук”, розроблений на базі теорії професійного вибору Дж. Холланда); анкета „Мотивація професійного вибору” (розроблена С. Гріншпун); багаторівневий особистий опитувальник „Адаптованість” (МЛО-АМ) (розроблений А. Маклаковим і С. Чермяніним). Вибір методів було обумовлено особливостями об'єкта й предмета дослідження та поставленими завданнями наукової розвідки.

Аналізуючи результати впливу мотивації на процес професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищому навчальному закладі МВС України, ми виділили чотири види мотивації за фахом:

- 1) мотивація до роботи в правоохоронних органах за фахом;
- 2) мотивація до роботи в правоохоронних органах;
- 3) мотивація до роботи за фахом;
- 4) мотивація до роботи випадкові особи.

Результати обробки результатів діагностик представлено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Сформованість мотивації до обраної професії, %.

Мотивація майбутніх правоохоронців до обраної професії	Майбутні правоохоронці ЕГ	Майбутні правоохоронці КГ
Мотивація до роботи в правоохоронних органах за фахом	27,3	25,8
Мотивація до роботи в правоохоронних органах	18,2	16,8
Мотивація до роботи за фахом	36,4	35,9
Випадкові особи	18,1	21,5

Аналіз матеріалів таблиці засвідчив, що майбутні правоохоронці-першокурсники переважно виявили мотивацію до роботи за фахом (але необов'язково в правоохоронних органах). Таких курсантів виявилось 36,4 % в ЕГ та 35,9% в КГ). Дещо менш вираженою є мотивація до

роботи в правоохоронних органах за фахом (27,3 % ЕГ та 25,8% КГ). Розбіжність між показниками КГ та ЕГ незначна, у межах можливої похибки.

Слід зазначити, що під терміном „випадкова особа” ми розуміємо особу, яка з різних причин обрала професію, що їй не подобається. Основними причинами такого вибору є: відсутність знань про особливості обраної професії; підкорення волі батьків; відсутність коштів для оплати за обраною професією; недостатній обсяг знань, у зв'язку з чим особа не пройшла конкурсний відбір до обраного вищого навчального закладу; близьке розташування вищого навчального закладу до місця проживання.

Серед опитаних майбутніх правоохоронців наявні особи, які хотіли би працювати не за фахом (наприклад, викладачем, бізнесменом, будівельником, візажистом, модельєром, моряком, лікарем, юристом, балетмейстером, футболістом, журналістом, стилістом, кондитером, DJ-ем, дизайнером, хореографом, актором, художником, підприємцем, пожежником). Серед майбутніх правоохоронців таких осіб виявилось 18,1% в КГ та 18,2% в ЕГ.

Дослідження мотивації вибору професії співробітника органів внутрішніх справ показало, що значна частина респондентів розчарувалася у виборі професії, указуючи при цьому такі негативні чинники, як: „величезна відповідальність, велике навантаження”, інші посилалися на низьку заробітну плату й відсутність належного соціального забезпечення співробітників органів внутрішніх справ.

Аналіз результатів опитування щодо переважно сформованого в майбутніх правоохоронців виду мотивації та представленості різних видів мотивації на відносній вершині її ієрархії дає підстави відзначити, що представленість адекватної мотивації, яка найбільш прогностично сприяє професійній адаптації працівника правоохоронних органів, зафіксовано в 11,8% учасників експерименту – майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів МВС України як ЕГ, так і КГ. Компенсаторну мотивацію, відносно сприятлива для

професійного становлення, виявлено в 35,4% респондентів КГ та в 34,9% респондентів ЕГ. Результати опитування представлено в табл. 2.2.

Таблиця 2. 2

Розподіл мотивів вибору професійної діяльності за видом мотивації
(на етапі констатувального експерименту, %)

Види мотивації	КГ %	ЕГ%
Адекватна	11,8	11,8
Ситуативна	21,6	23,6
Конформна	31,7	29,2
Компенсаторна	34,9%	35,4

Фактом, що викликає стурбованість, є переважання ситуативної та конформної мотивації, що не сприяють адекватній підготовці до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, які дали сумарний показник 53,3% для КГ та 52,8 % для ЕГ.

Для визначення рівня сформованості показників мотиваційного критерію нам важливо було визначити ступінь задоволеності курсантів їхнім професійним вибором. Результати опитування майбутніх правоохоронців II курсу (126 респондентів) продемонстрували, що майже дві третини з них не підтверджує свій професійний вибір: або не пішли б узагалі на службу – 16,3%; або швидше ні – 34%; або важко відповісти – 10,4%.

Отримані внаслідок опитування майбутніх правоохоронців II курсу відомості також дозволили відзначити ступінь орієнтації майбутніх

правоохоронців на майбутню професійну діяльність. Результати опитування узагальнено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Ступінь орієнтації майбутніх правоохоронців на професійну діяльність
(на етапі констатувального експерименту, %)

Орієнтація на профдіяльність	%
Продовжу службу	50
Зміню специфіку в рамках служби	22,8
Залишу службу	6,3
Важко відповісти	20,9

Аналіз матеріалів таблиці дозволив засвідчити, що значна кількість майбутніх правоохоронців (27,2%) не бачать себе впевнено в майбутній професійній діяльності. 6,3% взагалі збираються покинути службу, що є доволі загрозливим показником.

Оцінюючи показники когнітивного критерію, ми виходили з того, що тільки комплексне використання діагностичних технік може дати достатньо повну, надійну й важливу інформацію. Тому на цьому етапі було використано методикау Дж. Холланда. Сутність теорії професійного вибору Дж. Холланда полягає в тому, що більшість людей можуть бути віднесені до одного з шести типів: реалістичного (Р), дослідницького (Д), артистичного (А), соціального (С), підприємницького (П) та конвенціонального (К). Кожен тип є ідеалізацією, гіпотетичною конструкцією для опису групи людей, які мають схожі особисті

та професійні ознаки. Це деякий еталон, стандарт, з яким порівнюють реальну особистість. Кожен тип має специфічні психологічні особливості: здібності, інтереси, склад характеру, оточення, якому віддають перевагу. Кожну людину може бути віднесено до якогось із типів або охарактеризовано через комбінацію кількох типологічних особливостей. Типологічні особливості особистості є результатом взаємодії безлічі чинників, культурних та особистих (вплив сім'ї, батьків та інших значущих людей, кваліфікація й досвід попередньої роботи, соціокультурний вплив та ін.). Під впливом цих чинників особистість спочатку віддає перевагу одним і відкидає інші види діяльності та соціальної активності. Потім ці діяльності стають переважаючими інтересами, які ведуть до розвитку конкретних здібностей. І, нарешті, інтереси та здібності формують особисті диспозиції, які визначають те, як людина сприймає навколишній світ, відчуває, думає й діє.

Застосований нами „Опитувальник професійних переваг” складається з трьох субтестів: „Діяльність”, „Здібності” і „Кар'єра”. Респондентам пропонують визначити їхнє ставлення (позитивне або негативне) до видів діяльності, перерахованих у першому субтесті. Аналогічно виконують другий і третій субтести. Підраховують сумарну кількість позитивних відповідей за кожним із шести типів. Три типи, що набрали максимальну кількість балів, утворюють особистий код випробовуваного. Тип, який знаходиться на першому місці коду, найбільш характерний для цієї особистості. За кодом визначають ступінь відповідності особистості випробовуваного та професії, яку він обирає. Причому, чим вищі бали за яким-небудь типом, тим більша відповідність випробовуваного з цим типом і тим сильніше виражені його інтереси в цій галузі.

Так, діяльність співробітника органів внутрішніх справ і відповідне оточення належать до реалістичного типу, отже, особистість Р-типу якнайповніше задовольнятиме вимоги цієї діяльності, успішно

адаптуватиметься, отримуючи від роботи задоволення та працюючи з максимальною ефективністю.

На підставі визначення професійної спрямованості майбутніх правоохоронців „Опитувальник професійних переваг” (120 респондентів – курсантів I курсу) було отримано такі відомості: в експериментальній групі у 81% майбутніх правоохоронців першого року навчання в особистому кодї присутній соціальний тип спрямованості, у 38% – реалістичний і в 23% – дослідницький. Разом з тим, 86% майбутніх правоохоронців мають у кодї підприємницький тип, 52% – артистичний та 19% конвенціональний.

У контрольній групі результати розподілилися так: соціальний тип наявний у кодї в 70% випадків, реалістичний – у 44%, дослідницький – у 35%, артистичний – у 37%, підприємницький – у 51%, конвенціональний – у 29%. Отже, можна узагальнити результати діагностики професійної спрямованості майбутніх правоохоронців і співвіднести з рівнем сформованості професійної адаптації. Як було встановлено, на першому році навчання в майбутніх правоохоронців ЕГ і КГ вищі показники артистичного та підприємницького типів, нижчі – дослідницького, реалістичного та конвенціонального. Результати засвідчили, що найбільш бажаний для майбутньої діяльності правоохоронця реалістичний тип виявився лише в 38% учасників ЕГ та 44% КГ. Показники професійних переваг у майбутніх правоохоронців першого року навчання ЕГ і КГ майже однакові, що свідчить про рівність початкових даних.

За допомогою багаторівневого опитувальника „Адаптивність” (МЛО-АМ), розробленого А. Маклаковим та С. Чермяніним, було оцінено адаптаційні можливості майбутнього правоохоронця з урахуванням їхніх деяких психофізіологічних характеристик, що відображають інтеграційні особливості нервово-психічного та соціального розвитку. Ми використовували цей опитувальник як комплексний для педагогічної оцінки показників когнітивного та особистісного критеріїв. Опитувальник містив 165 питань і мав такі шкали: „достовірність” (Д), „адаптивні здібності” (АЗ), „нервово-психічна стійкість”

(НПС), „комунікативні особливості” (КО), „моральна нормативність” (МН). Опитаними були 244 майбутні правоохоронці III – IV курсів та 58 випускників вищих навчальних закладів МВС.

Серед визначених психофізіологічних характеристик найяскравіші прояви отримали такі показники, як: готовність до самостійної професійної діяльності, оволодіння практичними навичками, самостійність професійних дій, індивідуальний стиль професійної діяльності.

Готовність до самостійної професійної діяльності в органах внутрішніх справ більшість випускників оцінюють як задовільну. Як труднощі, перешкоди в роботі 45% респондентів назвали недостатність практичних умінь і навичок, 40% – розбіжність здобутих знань і умінь з реальними вимогами практичної діяльності органів внутрішніх справ і 15% – недостатність теоретичних знань.

Рівень оволодіння у вищому навчальному закладі МВС України практичними навичками професійної діяльності близько 70% респондентів оцінили як середній, 25% – як низький і лише 4% – як високий. 60% випускників відзначили, що ефективність практики в органах внутрішніх справ низька, 30% опитаних вважають, що необхідно переглянути зміст практики, збільшити її термін. Як ефективну практику оцінили 10% респондентів.

Цілком самостійними у своїй професійній діяльності вважають себе 2% випускників; 90% респондентів звертаються за допомогою до більш досвідчених колег; 8% опитаних відзначили, що рідко проявляють самостійність у роботі.

Індивідуальний стиль професійної діяльності, як свідчать відповіді респондентів, виробився в 3% випускників; 73% опитаних відзначили, що індивідуальний стиль професійної діяльності виробився в них ще не повною мірою; 24% вважають, що такий стиль не виробився в них узагалі.

Задоволені змістом своєї професійної діяльності 78% випускників, 6% не задоволені та 18% не дали певної відповіді. Знову вибрали б цю саму професію 86% опитаних.

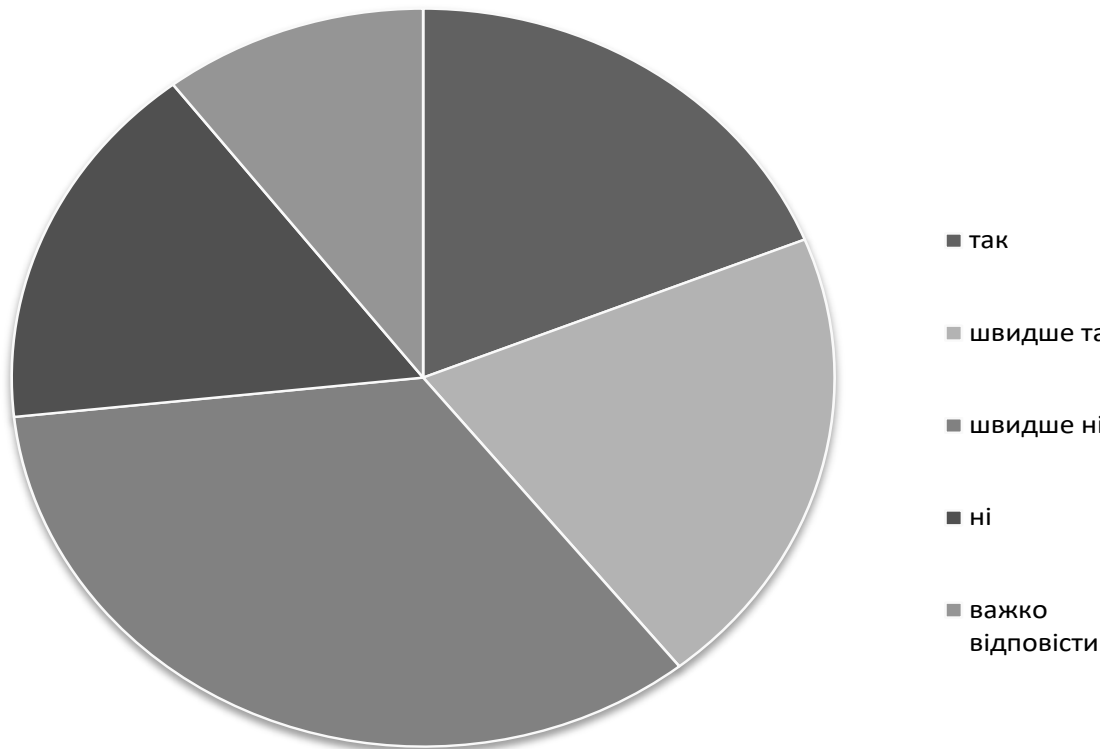
Показники когнітивного критерію ми досліджували переважно за допомогою методу незалежних експертних оцінок. Його сутність полягає в тому, що для вивчення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців добирають групу експертів, які допомагають у дослідженні. Експерти повинні добре знати студента, якості якого досліджують, мають бути зацікавлені в об'єктивності, реальності результатів дослідження. Тому ми залучали до експертних оцінок викладачів фахових дисциплін, офіцерів-вихователів, начальників курсів тощо.

Ураховуючи адекватність самооцінки майбутніх правоохоронців, ми використовували їхню самооцінку як одну з експертних. До початку дослідження для експертів було проведено психолого-педагогічний семінар, під час якого експертів ознайомили з теоретичними та практичними аспектами проведення педагогічної оцінки, технологією заповнення діагностичних карт. Головна вимога до осіб, які виконують доручення експертів, – це особиста зацікавленість і відчуття відповідальності за об'єктивність оцінювання. Тому експерти повинні бути проінформовані про післядію дослідження, про те, де і як буде використано результати їхніх експертних оцінок.

Для роботи з кожною експериментальною групою було створено окрему експертну групу. Мінімальна кількість членів експертної групи – три. Зрозуміло, що чим більше експертів буде залучено до оцінювання, тим об'єктивнішим буде результат. Бажано забезпечити кожного експерта окремими діагностичними картами, щоб він міг здійснювати оцінювання самостійно. Якщо експерти проводитимуть оцінювання спільними зусиллями, то не виключено, що думка одного з них, наприклад, педагога, домінуватиме й принцип незалежності оцінювання буде порушено. Для всіх експертів було запропоновано єдину систему оцінювання, єдині вимоги до умовних позначень. Кожен експерт мав приблизно однаковий термін для проведення дослідження. Ми виконували роль керівника дослідження та координатора узагальнення всіх отриманих діагностичних матеріалів. Виміри було здійснено за допомогою

шкали інтенсивності, усередині якої ми визначали межі коливань, що дозволило надалі говорити про рівні сформованості особистісних якостей. Зразок карти експерта подано в Рис. 1.

Рис. 1. Задоволення професійним вибором

Крім того, було застосовано анкету випускника, запропоновану нами з метою отримання інформації про протікання процесу підготовки до професійної адаптації випускників вищих навчальних закладів МВС України в органах внутрішніх справ.

Анкета випускника

1. Вік _____

2. До вступу до вищого навчального закладу МВС України Ви проживали:

- у місті;
- у селищі міського типу;
- у селі.

3. Укажіть склад Вашої сім'ї: _____
4. Ваше сімейне становище: одружений (а) / неодружений (а)
5. Ваша освіта: _____
6. Чим Ви займалися до вступу до вищого навчального закладу МВС України: _____
7. Чи збіглися Ваші уявлення про вищий навчальний заклад з реальністю?
- так;
 - не зовсім;
 - не збіглися (укажіть, будь ласка, у чому саме) _____
8. Як Ви зараз ставитеся до того, що навчаєтеся у вищому навчальному закладі МВС України?
- подобається навчання;
 - так, подобається, мені цікаво;
 - не подобається;
 - мені все одно де вчитися, аби здобути вищу освіту.
9. Опишіть Ваші враження про прибуття до вищого навчального закладу МВС України. Як Вас зустріли? _____
10. Як Ви оцінюєте умови, які було створено Вам для проживання, навчання, проходження служби (розміщення, харчування):
- гарні (усім забезпечений (а));
 - задовільні;
 - незадовільні (укажіть, у чому саме) _____
11. Чи були (або є зараз) у Вас проблеми в стосунках з однокурсниками, старшокурсниками, курсовими офіцерами, викладачами:
- часто;
 - іноді;
 - рідко;
 - ні;
 - якщо були, то в чому виражалися? _____

12. Що Вам найбільше запам'яталося в день прийняття присяги?

13.Що хвилює Вас сьогодні?

- зміна звичного способу життя, розпорядку дня;
- значні морально-психічні навантаження;
- значні фізичні навантаження;
- велика завантаженість у навчанні та службі;
- інше _____

14. Чи є у Вас сьогодні проблеми зі здоров'ям і самопочуттям?

- ні;
- є, трішки;
- є, дуже виражені.

15.Як, на Вашу думку, вплинула на стан Вашого здоров'я організація навчально-виховного процесу, розпорядку дня у вищому навчальному закладі МВС України?

- позитивно (став (ла) дисциплінований (а), здоров'я зміцніло);
- негативно (здоров'я гірше, частіше хворію);
- практично не вплинула.

16.Який морально-психологічний стан найчастіше властивий Вам з початку навчання у вищому навчальному закладі МВС України (укажіть період навчання: курс молодого бійця, до присяги, I курс, II курс, III курс, IV курс)?

	Рік навчання	Зараз
підйом		
бадьорість		
упевненість		
невпевненість		
знесилення		
пригніченість		
печаль		

невиправдана запальність		
інше (вказіть)		

17. Як Ви акліматизувалися у взводі, на курсі? Напишіть, будь ласка свої враження _____

18. Як Ви почуваетесь у взводі, на курсі?

- спокійно;
- упевнено;
- невпевнено;
- напружено;
- інше.

19. Якою мірою Ви задоволені перерахованими нижче сторонами Вашого навчання та служби у вищому навчальному закладі МВС України? (1 – цілком задоволений(а), 2 – швидше задоволений(а), 3 – важко відповісти, 4 – швидше незадоволений(а), 5 – цілком не задоволений(а)):

- зміст, характер і суспільна значущість діяльності співробітника органів внутрішніх справ _____
- навчальне навантаження _____
- статутна регламентація життя _____
- дисципліна, морально-психологічний клімат _____
- стосунки з курсовими офіцерами _____
- санітарно-побутові умови _____

20. На Вашу думку, якою мірою Ви адаптувалися до навчання та служби у вищому навчальному закладі МВС України?

- цілком;
- частково;
- ще ні;
- інше _____

У такий спосіб було виявлено ступінь впливу об'єктивних чинників підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у процесі навчання у вищому навчальному закладі МВС України, а також у початковий період самостійної професійної діяльності на посаді співробітника органів внутрішніх справ.

Для дослідження показників процесуально-діяльнісного критерію було визначено сформованості підготовки до успішності майбутніх правоохоронців після закінчення I курсу навчання у вищих навчальних закладах МВС України (за шкалою від 1 до 5). В експериментальній групі він виявився 3,8, у контрольній групі – 3,5.

Отже, ми здійснили первинну педагогічну оцінку рівня готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах за окремими показниками мотиваційного, когнітивного, процесуально-діяльнісного та особистісного критеріїв.

Для кількісної оцінки рівня готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України ми ввели поняття „коефіцієнт рівня адаптації” – k та здійснили математичну обробку результатів педагогічного оцінювання. Ми припустили, що:

$$k = \frac{D + \frac{1}{2} C}{Q}$$

Q , де

D – кількість показників достатнього рівня;

C – кількість показників середнього рівня;

Q – загальна кількість показників.

Для визначення k було використано модифікований варіант формули С. Сисоєвої [201, с. 319 – 363].

На кожного майбутнього правоохоронця було заповнено діагностичну карту з урахуванням результатів опитувань, анкетування, незалежного експертного оцінювання, контент-аналізу результатів навчально-виховної діяльності, спостереження тощо.

Було використано коефіцієнтну шкалу для характеристики трьох рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах.

Для зведення отриманих показників у сукупну рівневу оцінку всі результати діагностик було адаптовано до коефіцієнтної шкали, де:

- 0 – 0,33 бала – низький рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців (Н);
- 0,34 – 0,66 бала – середній рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців (С);
- 0,67 – 1 бал – достатній рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців (Д);

Приклад діагностичної карти

Критерії	Показники	Рівні професійної адаптації		
		низький	середній	достатній
Мотиваційний	мотивація до праці в правоохоронних органах за фахом	+		
	професійна спрямованість		+	
	усвідомлення професійних переваг		+	
	бажання досягнути професійного успіху			+
Академічний	середній бал успішності		+	
	рівномірність в успішності		+	
	інтерес до фахових предметів	+		
	залучення до позааудиторних форм навчального процесу		+	
Операційний	усвідомлення професійних обов'язків	+		
	самостійність професійних дій			+
	дисциплінованість		+	
	активність			+

Особистісний	відданість професійному обов'язку		+	
	почуття професійної відповідальності		+	
	гуманізм		+	
	моральна стійкість		+	

На підставі отриманих після обробки результатів та введеної шкали було визначено рівень готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Результати констатувального етапу експериментальної роботи оформлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців
(на етапі констатувального експерименту, %)

	Достатній	Середній	Низький
КГn=120 осіб	6,66	53,34	40,0
ЕГ n= 120 осіб	8,34	56,66	35,0

Відомості, отримані на підставі вивчення випробовуваних з перерахованих вище методик, було оброблено за допомогою інтерактивної системи багатовимірного аналізу експериментальних даних, розробленої Н. Івановим і А. Наследовим [78].

Математичний аналіз отриманих відомостей дозволив нам зробити висновок про те, що на етапі констатувального експерименту показники професійної адаптації майбутніх правоохоронців майже однакові. Це дало підставу говорити про рівні можливості експериментальної та контрольної груп на початку експериментального дослідження.

Складність запланованого нами експерименту полягала в тому, що він проходив за участю дорослих людей і був пов'язаний з активними спробами втручання експериментатора та його помічників у природний хід розвитку їхньої особистості. З урахуванням цього дуже важливо, щоби процес формування професійної адаптації не закінчувався завершенням експерименту, а був постійним, мав творчий характер, розвивав у майбутніх правоохоронців потребу в активній творчій професійній діяльності в умовах нових для них суб'єктивно-об'єктивних стосунків.

Отже, цей етап експериментального дослідження дозволив витримати логіку наукового пізнання, використати широкий арсенал психолого-педагогічних діагностичних методик; активно впливати на хід експерименту, вносячи відповідні корективи; здійснити математичну обробку отриманих результатів; виявити суперечності процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

На констатувальному етапі педагогічного експерименту було виявлено недоліки й суперечності, що підтвердили необхідність педагогічного втручання в процес професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, а саме:

- відсутність системної цілеспрямованої роботи з формування мотивації до майбутньої професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ;
- відсутність єдиного координаційного центру зі створення сприятливих для підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців педагогічних і психологічних умов;

- недостатня індивідуалізація процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців;
- відсутність спрямування змісту навчально-виховного процесу майбутніх правоохоронців (особливо першокурсників) на забезпечення успішності процесу професійної адаптації;
- переважно низький (КГ – 40%; ЕГ – 35%) та середній (КГ – 56,66%; ЕГ – 53,34%) рівні професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Виявлення цих недоліків потребувало формулювання та деталізації педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України та на їхній основі обґрунтування розробки та впровадження експериментальної програми, що буде представлено в наступних підрозділах нашої роботи.

2.2. Характеристика педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України

Сучасні невідворотні процеси реформації діяльності правоохоронних органів, посилення гуманістичної спрямованості в їхній роботі викликають необхідність докорінних змін в організації системи професійної підготовки майбутніх правоохоронців. На сучасному етапі суспільного розвитку країни перед вищими навчальними закладами МВС України гостро стоїть проблема подолання протиріччя між рівнем підготовки кадрів для органів внутрішніх справ і зростанням вимог до їхньої професійно-психологічної готовності працювати в складних соціальних умовах. Нині в системі вищої спеціальної професійної освіти МВС України ведуть активний пошук нових, варіативних та альтернативних освітніх концепцій і підходів, які сприятимуть подоланню виниклого протиріччя, підвищенню якості підготовки фахівців для органів внутрішніх справ [89, с. 179 – 184].

Одним із найефективніших напрямків цього пошуку є дослідження професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Професійна адаптація майбутніх правоохоронців – це складний, тривалий, а деколи й гострий процес. Він зумовлений необхідністю відмови від звичного життя, неминучістю подолання численних і різнопланових адаптаційних проблем і професійних труднощів. Майбутній правоохоронець вищого навчального закладу МВС України вимушений мобілізувати волю, енергію, фізичну силу, стримувати емоції, вести пошук резервів у боротьбі з дискомфортом, стресорами, виробляти й закріплювати способи їх подолання. При цьому відбувається ламання колишніх стереотипів діяльності правоохоронця, формуються нові схильності, переконання, знання, уміння, навички та звички адекватної поведінки.

З огляду на те, що система правоохоронних органів України є суб'єктом активних прогресивних перетворень, перелік проблемних тем, які є особливо актуальними в умовах сьогодення, можна доповнити питанням професіоналізації правоохоронців. Значне омолодження кадрового ресурсу, відсутність оптимальних матеріально-технічних та морально-психологічних умов адаптації молодих фахівців у практичних органах, недостатньо розвинутий менеджмент у правоохоронній системі, недосконале нормативно-правове забезпечення правоохоронної діяльності, втрата довіри населення до захисників правопорядку негативно впливають на механізм формування правоохоронців-професіоналів. Через дефіцит висококваліфікованого персоналу руйнується фундамент результативного та ефективного функціонування правоохоронних органів, уповільнюється впровадження прогресивних реформ, ускладнюється механізм захисту прав і свобод людини, виникає загроза національним інтересам та безпеці [62, с. 1].

У попередніх підрозділах нашої роботи здійснено теоретико-методичний аналіз проблеми професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих

навчальних закладах МВС України та представлено педагогічну оцінку рівнів готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців на констатувальному етапі педагогічного експерименту. Виявлені внаслідок експериментальної роботи недоліки дозволили нам наблизитися до характеристики педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців. З цією метою ми прагнули обґрунтувати термін „педагогічні умови”.

Визначення поняття „умови” в педагогіці пов’язане передусім з педагогічним осмисленням цієї категорії. Доволі широке поняття „умова” використовують у дидактиці для характеристики цілісного педагогічного процесу, окремих його аспектів і складників. На думку В. Андрєєва, педагогічні умови – це результат „цілеспрямованого відбору, конструювання й застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення цілей” [7, с. 12]. Ю. Бабанський визначає педагогічні умови як чинники (обставини), від яких залежить ефективність функціонування педагогічної системи [16, с. 15]. Визначення педагогічних умов як синтезу об’єктивних можливостей змісту освіти, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей, які сприяють розв’язанню поставлених завдань, належить О. Федоровій [232].

Аналіз ролі та характеру прояву окремих умов підвищення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців засвідчує їхню багатогранність: одні спонукають до організації професійної адаптації як навчально-виховного процесу, другі його зумовлюють, треті впливають на окремі змінні, зокрема, на тривалість у часі, темп тощо.

Як додаткову ознаку класифікації педагогічних умов деякі дослідники (Л. Георгінова, А. Лігоцький, П. Магзумов, А. Ростунов) використовують характер зв’язку умови з об’єктом дослідження, що розглядають як підсистему системи педагогічного впливу. Відповідно до цієї ознаки педагогічні умови

поділяють на зовнішні та внутрішні (об'єктивні та суб'єктивні). А. Ростунов, досліджуючи умови, що впливають на процес адаптації, групує їх так:

- умови, пов'язані з особливостями особистості (здібностями, загальною та спеціальною підготовленістю, властивостями пізнавальних процесів, типологічними особливостями вищої нервової діяльності, початковим психічним станом організму);
- умови, пов'язані із засобами та способами ознайомлення майбутніх фахівців з особливостями виконання поставлених завдань, можливими ситуаціями навчальної та трудової діяльності, способами підвищення пізнавальної й соціальної активності, індивідуальної та колективної установок на успішне освоєння майбутньої професії [177, с. 144].

В. Синявський [200] також вважає, що на підготовку до професійної адаптації впливають багато умов об'єктивного та суб'єктивного характеру. До них належать: правильний вибір професії, рівень теоретичної та практичної підготовки, привабливість трудової діяльності, психологічний клімат колективу, рівень заробітної плати, індивідуально-типологічні особливості особистості.

Разом з розглянутими підходами деякі автори на емпіричному рівні на користь дослідження класифікують педагогічні умови за ступенем впливу на об'єкт дослідження, умовно розділяючи їх на головні та другорядні.

М. Дяченко [64], говорячи про умови адаптації військовослужбовців, виділяє серед них внутрішні та зовнішні передумови. Внутрішніми передумовами адаптації є початковий функціональний стан військовослужбовця, вік, загальна та спеціальна підготовка, характер, темперамент, здібності, особливості пізнавальної діяльності. Адаптація залежить, перш за все, від рівня загальної готовності до виконуваних завдань та індивідуальних особливостей особистості. Зовнішні передумови адаптації – безпосередні умови діяльності, складність і ступінь новизни вирішуваних

завдань, незвичність і раптовість змін обстановки, наявність небезпеки, якості особистості військовослужбовців, їхня морально-психологічна підготовка до виконання службових завдань.

Отже, доходимо висновку, що педагогічні умови відображають можливість розгортання професійної адаптації як навчально-виховного процесу. А ті факторні змінні, що впливають на процес професійної адаптації, змінюючи окремі її характеристики, форму, тривалість, інтенсивність тощо, називаємо чинниками професійної адаптації.

Ми розглядатимемо *педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців* як факторні змінні, без яких процес професійної адаптації не може бути здійснено ефективно. Водночас, упровадження в навчально-виховну діяльність вищого навчального закладу МВС України визначених нами педагогічних умов значно підвищить ефективність та інтенсивність досліджуваного процесу. *Умови професійної адаптації* доцільно розглядати як достатні чи недостатні. За відсутності достатніх умов процес професійної адаптації правоохоронців або взагалі не може відбуватися, або ж відбувається в деформованому вигляді.

Ми визначили *чотири базові педагогічні умови*, упровадження яких у практику вищого навчального закладу МВС України забезпечить ефективність процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

1. Оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності.
2. Формування мотивації до професійної діяльності.
3. Управління навчально-пізнавальною діяльністю щодо формування готовності до професійної адаптації.
4. Індивідуалізація навчального процесу.

Деталізуємо їхній зміст.

Першою умовою є *оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності*.

Єдність навчання й виховання, узята в дидактичному аспекті, виявляється в єдності цілей формування особистості й необхідності забезпечити єдність освітньої, розвивальної й виховної функцій навчання. Така єдність є основною варіативною характеристикою навчання як цілісності й забезпечує ефективність процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців. Вона не обов'язково є наявною в навчанні. Щоб її забезпечити, потрібно так спроектувати та здійснити процес навчання, щоб і змістовий, і процесуальний його бік, реалізовані у викладанні й навчанні, виконували функції, зумовлені потребами суспільства. Тобто процес навчання майбутніх правоохоронців має бути побудований так, щоб було реалізовано змістовий і процесуальний його боки.

Результатом реалізації освітньої функції навчання є збільшення засвоюваного курсантами навчального матеріалу за обсягом. Реалізуючи виховну функцію, викладач формує в курсантів особисте ставлення до засвоюваного змісту, до суспільства, до навчальної діяльності та майбутньої професійної діяльності. Реалізація розвивальної функції передбачає ускладнення характеру зв'язків, установлюваних у свідомості людини між елементами засвоюваного нею змісту. Розвиток будь-якого об'єкта загалом передбачає структурне ускладнення наступного стану цього об'єкта порівняно з попереднім його станом і зумовленість першого другим, наявність етапів переходу від нижчих до вищих структурних рівнів [156]. З іншого боку, збільшення обсягу навчального матеріалу призводить до ускладнення зв'язків між елементами матеріалу, призначеного для засвоєння, тому таке збільшення має бути заздалегідь передбачено, закладено в змісті й методах навчання. Така побудова змісту навчання дозволить реалізувати розвивальну функцію.

Освітній аспект підготовки пов'язаний з розширенням обсягу навчального матеріалу, розвивальний – зі структурним ускладненням засвоюваного змісту, виховний – з формуванням ставлення. Кількість навчального матеріалу має переходити в якість, оскільки навченість і вихованість як якості особистості майбутнього правоохоронця формуються на основі певної кількості

засвоєваних елементів соціального досвіду, але цей перехід не стихійний, він має бути заздалегідь передбаченим.

Професійна діяльність майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів системи МВС України передбачає здійснення виховної роботи, яка реалізується через застосування відповідних методів і форм.

Традиційно методи виховання розглядають як способи впливу на певні сфери особистості з метою формування нових (або зміни наявних) якостей і рис вихованця. Але таке розуміння деякою мірою зменшує роль вихованця в цьому процесі. Погоджуючись із Л. Байковою, Л. Гребенкіною, О. Єрьомкіною, Н. Мартишиною, В. Селівановим, В. Сластьоніним та ін., під методами виховання розуміємо способи взаємодії педагогів і вихованців, у процесі яких відбуваються зміни рівня розвитку якостей особистості вихованців [133].

Організований і цілеспрямований процес використання методів для забезпечення ефективності професійної адаптації майбутніх правоохоронців по суті є виховною роботою, яка реалізовується через відповідні заходи. Тобто досягнення поставленої мети виховної роботи можливе в процесі взаємодії працівників ВНЗ системи МВС України (вихователів) та курсантів (вихованців) через застосування методів, прийомів і форм виховання.

Комбінація методів у кожному випадку має бути адекватною поставленій меті, змісту виховання, рівню вихованості особистості, її психологічним характеристикам. Вибір такої сукупності методів виховання залежить від рівня педагогічного професіоналізму майбутніх правоохоронців. Ураховуючи особливості професійної діяльності майбутніх правоохоронців, часто необхідна безпосередня термінова реакція на конкретну ситуацію, розв'язання нагальних завдань. Виділимо такі методи виховання, оволодіння якими дозволить здійснювати взаємодію майбутніх правоохоронців у процесі виховної роботи, яка буде планомірною й організованою з урахуванням поставленої мети, а також у тих професійних ситуаціях, які виникли й потребують термінового розв'язання.

1) методи за характером впливу – переконання, вправи, заохочення й покарання (М. Болдирев, М. Гончаров, Ф. Корольов та ін.). Загальною ознакою об'єднання цих методів є їхня спрямованість і можливість застосування: а) репродуктивно-пояснювальні (роз'яснення, навіювання, наставляння); б) методи привчання та вправ (інструктаж, показ, тренування, доручення); в) проблемно-ситуаційні (постановка моральних завдань, завдання для самостійного продовження, зміна мотиву діяльності, зміна складу колективу та ін.); г) методи стимулювання (заохочення, схвалення, похвала, довіра, оцінка, нагорода, подяка); д) методи гальмування (попередження, суспільна вимога, догана); е) методи керівництва самовихованням (поради щодо вибору особистого ідеалу, рекомендації щодо форм самовиховання й самоконтролю) [127].

2) методи залежно від характеру та умов здійснення діяльності: а) методи зміни діяльності та спілкування – запровадження нових видів діяльності, зміна її змісту або смислу; б) методи зміни ставлення – демонстрація позитивних відносин, рольових функцій, зміна неформальних міжособистісних відносин за допомогою переконання, навіювання, виховних ситуацій та інших методів виховання; в) методи зміни компонентів виховної системи – цілей, уявлення про перспективи та ін. [194].

Отже, метод є способом взаємопов'язаної діяльності (або дій) вихователя й вихованця, який спрямований на досягнення поставленої мети. Методи виховної роботи для забезпечення ефективності професійної адаптації майбутніх правоохоронців також розглядаємо як способи взаємопов'язаної діяльності працівників вищих навчальних закладів системи МВС України з курсантами. Отже, пропонуємо таку класифікацію методів:

1. Методи педагогічної діагностики особистості майбутнього правоохоронця (спостереження, опитування, аналіз ситуації розвитку, збирання інформації, біографічний метод).

2. Методи організації взаємодії (постановка мети й завдань роботи, планування, розробка заходів, прогнозування результату).

3. Власне методи виховної роботи з майбутніми правоохоронцями (переконання, навчання, переключення, перенавчання, підтримування, безпосередній вплив, перспектива, позитивний приклад, аналіз педагогічних ситуацій).

4. Методи контролю результатів роботи (вивчення, аналіз та узагальнення отриманих результатів, контроль якості проведеної роботи).

Щодо *методів* ми виявили, що навчальними програмами підготовки під час прийняття на службу передбачено використання, насамперед, словесних, наочних і практичних методів (бесіди, вправи, рольові ігри). Ми з'ясували, що у вправах із суміжних предметів, закріплюють навички вирішення практичних завдань, які відображають головні питання різних навчальних дисциплін. Серед предметів, які викладають в рамках основного курсу, увагу приділяють соціально-науковим основам адміністративної роботи, а саме: психології, соціології, педагогіці. Показовим є той факт, що із загальної кількості навчальних годин (720) 50 відведено саме психолого-педагогічному аспекту.

Такі методи роботи можуть бути застосовані в різних формах. Говорячи про форми виховної роботи, ми перш за все маємо на увазі вираження змісту виховної роботи через структуру стосунків працівників вищих навчальних закладів системи МВС України (вихователів) з курсантами (вихованцями).

Педагогічна діяльність працівників вищих навчальних закладів системи МВС України реалізовується через здійснення ними різних форм виховної роботи, які виконують такі функції: 1) організаторську – полягає у відображенні логіки дій, взаємодії учасників, наявності узагальнених методик (алгоритмів) організації різних форм виховної роботи, які широко використовують у практиці виховання; 2) регулювальну – дозволяє регламентувати стосунки як між майбутніми правоохоронцями й педагогами, так і між самими вихованцями; 3) інформативну – полягає в тому, що в процесі

реалізації форм виховної роботи не лише повідомляють якусь інформацію, а й актуалізують наявні знання, звертаються до досвіду майбутнього правоохоронця.

Другою умовою є формування мотивації до професійної діяльності. Ефективність професійно орієнтованої адаптації залежить як від зовнішніх умов, так і від суб'єктивних. Суб'єктивний бік становить багатофакторна структура властивостей людини як індивіда, особистості та суб'єкта діяльності, основною з яких є професійна спрямованість. Дослідники, які вивчали проблему діяльності, наголошують на її значущості. У дослідженнях Р. Йеркса, Дж. Додсона було виявлено закономірності, що отримали назву закону Йеркса-Додсона, який установлює залежність ефективності діяльності від сили мотиву [240]: чим вища сила мотивації, тим вищою є результативність діяльності, а отже, ефективніше протікає процес адаптації.

Дж. Аткинсон детально розглянув зв'язок між силою мотивації та якістю досягнень. У своїй роботі він відзначає, що максимальна ефективність відповідає не максимальній, а оптимальній силі мотивації, при цьому для кожної діяльності існують свої недо- й перемотивації, які негативно впливають на ефективність. Сила мотивації й відповідно ефективність діяльності з урахуванням вирішення завдання, за Дж. Аткинсоном, є результатом взаємодії трьох незалежних величин: особистість (мотив), завдання (суб'єктивна вірогідність успіху) та ситуація (привабливість наслідків успіху або невдачі) [129, с. 91].

Роль мотивів і мотивації в становленні й розвитку особистості розглядали Л. Божович, К. Гуревич, Е. Ільїн, В. Ковальов, О. Леонт'єв, П. Сімонов, А. Маслоу. У сучасний період проблему мотивації висвітлено в роботах М. Єнікєєва, О. Столяренка. Назвемо три найвідоміші аспекти дослідження проблем мотивації. Мотивацію розглядають як: 1) комплекс стійких внутрішньоособистісних утворень (мотивів), що спонукують людину до певної

поведінки, діяльності; 2) процес формування мотивів; 3) систему дій щодо активізації мотивів конкретної людини.

Отже, ефективність підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, нарівні з кількісною характеристикою мотивації, зумовлено її якісною (змістовою) характеристикою за принципом зовнішньої та внутрішньої мотивації. Наприклад, якщо для майбутнього правоохоронця його майбутня професійна діяльність в органах внутрішніх справ значуща сама по собі й він отримуватиме від неї задоволення, прагнучиме професійно самореалізуватися саме в ній, то тут присутня внутрішня мотивація. Якщо ж професійна діяльність спонукувана мотивами заробітку, престижу, то йдеться про зовнішню мотивацію. Тому саме наявність сильної внутрішньої мотивації в майбутніх правоохоронців найбільшою мірою зумовлює ефективність їхньої професійної адаптації та їхньої професійної діяльності загалом.

Професійна мотивація майбутнього правоохоронця є доволі складною структурною системою, що, безумовно, визначає її як один із головних складників професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

У формуванні мотивації майбутнього правоохоронця особливого значення набуває розвиток мотиву виконання поставленого завдання. У цьому випадку майбутній правоохоронець не буде діяти згідно з його вузькоособистими інтересами, навпаки, він здатний урахувати інтереси підрозділу, має чітке уявлення про спільне завдання й доволі сильне прагнення його виконати. Таким чином, стан професійної адаптації залежить від мотивів поведінки особистості, її потреб, ставлень до навколишнього світу, до поставлених вимог, до власних можливостей.

Обґрунтовуючи значення професійної мотивації, її розглядають у своїх дослідженнях Б. Ананьєв, Н. Кузьміна, В. Слепов, Г. Хозяїнов. Так, Г. Хозяїнов зазначає: „У професійній спрямованості особистості виражено позитивне ставлення до професії, схильність, інтерес до неї, бажання вдосконалювати

власну підготовку, задовольняти матеріальні й духовні потреби, працюючи в галузі своєї професії. Професійна спрямованість передбачає розуміння та внутрішнє схвалення цілей і завдань професійної діяльності, інтереси, що стосуються її, ідеали, установки, переконання, погляди” [241, с. 14].

Б. Ананьєв, розглядаючи діяльність, говорить про ефективність мотивації: „...вона тісно пов’язана з усім суспільним розвитком особистості, є потужним суб’єктивним чинником продуктивності праці” [5; 6]. Н. Кузьміна характеризує професійну спрямованість особистості як інтерес до професії та схильність нею займатися. В. Слепов під спрямованістю особистості розуміє „цілеспрямованість курсанта, яка визначає лінію його поведінки в житті”, а також зазначає, що за змістом цілей „можна судити про його місце в житті, суспільній цінності в сьогоденні та прогнозувати його майбутнє” [106]. В. Шадріков вважає, що мотивація організовує діяльність і значною мірою впливає на її ефективність: „Мотивація організовує цілісну поведінку, підвищує трудову активність, істотно впливає на формування мети та шляхів її досягнення” [249, с. 48].

Важливе значення для успішної професійно орієнтованої адаптації майбутніх правоохоронців до професії через професійну мотивацію має саме „суб’єктивне” ставлення людини до діяльності та задоволеність нею. „Власні інтереси схильності, ставлення до професійної діяльності – усе це має, як відомо, важливе соціальне та економічне значення, оскільки впливає на формування та структуру кадрів, на процес професійної адаптації й компетентності фахівців, на ефективність праці” [93], тоді як „низька задоволеність професією в більшості випадків стає причиною зміни кадрів, а вона, своєю чергою, призводить до негативних економічних наслідків. Крім того, від задоволеності вибраною професією неабиякою мірою залежить психічне здоров’я людини” [30]. Високий же рівень задоволеності професією підтверджує думку про важливість мотивації професійної діяльності для ефективної професійної адаптації.

За дослідженнями М. Божович і А. Маркової, у структурі мотивації навчальної діяльності майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України наявні три основні групи мотивів:

- мотиви вибору професії;
- мотиви навчальної діяльності;
- мотиви професійної діяльності.

Розвиток мотивації майбутніх правоохоронців у процесі навчання відбувається через послідовну зміну цих домінуючих мотивів. Важливими психологічними детермінантами успішної навчальної діяльності є життєві цілі, цінності курсантів, які тісно пов'язані з їхніми мотивами й, своєю чергою, впливають на мотивацію. Сформованість близьких і неблизьких цілей, спрямованість майбутніх правоохоронців на професійну діяльність в органах внутрішніх справ підвищує інтенсивність, стійкість мотивації навчальної діяльності, сприяє формуванню мотивів професійної діяльності. Під час навчання в майбутніх правоохоронців відбувається зміна життєвих цінностей через засвоєння основних цінностей майбутньої професії, що підвищує формування мотивації навчальної діяльності [125, с. 48].

Здійснений аналіз дозволяє зробити такий висновок: без урахування індивідуального ставлення людини до її професії адаптація буде менш ефективною. Професійна мотивація забезпечує успішність навчання, її зумовлено потребою особистості здобути професію, стати висококваліфікованим фахівцем. Пізнавальна мотивація виробляє потребу здобути нові знання й отримати задоволення від самого процесу пізнання. Прагматичні мотиви спонукають добре засвоїти поточний навчальний матеріал, уникнути покарання за упущення в навчання, здобути цікаву професію. Широкі соціальні мотиви керують потребою принести користь державі й суспільству. Успішність професійної адаптації майбутніх правоохоронців прямо залежить від стійкості сформованих у них мотивів

служби, ступеня усвідомленості суспільної важливості виконуваних ними завдань.

Задоволеність людини може підсилюватися, якщо вона викликана не лише індивідуальним результатом, але й участю в спільній професійній діяльності, соціальним включенням, розділенням задоволення з іншими людьми. Незадоволеність працею виражається в напруженості, фрустрації, регресії, негативізмі, компенсації, захисних реакціях, апатії та швидкій стомлюваності працівника. Такі процеси викликають плинність кадрів, що спочатку є потенційною, а з нагромадженням незадоволеності проявляється явно й характеризує стан виробничої групи. У процесі трудової діяльності людину найбільше задовольняють стосунки з колегами, зокрема визнання її особистості, а також інтерес до праці, розмаїття її умов, оплата й гарантованості. Згодом професійно орієнтована адаптація набуває активного характеру, тому що людина не лише пристосовується до професії, але й пристосовує професію до себе.

Отже, ми визначили зміст та основні напрямки впровадження в практику вищих навчальних закладів МВС України такої педагогічної умови, як формування мотивації до професійної діяльності.

Третьою педагогічною умовою, упровадження якої в практику вищого навчального закладу МВС України підвищить ефективність процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців, є *управління навчально-пізнавальною діяльністю щодо формування готовності до професійної адаптації*.

Якість будь-якої праці значною мірою залежить від того, хто її організовує та здійснює. Можна обрати правильну мету, намітити правильну лінію діяльності, розробити на їх основі гарні плани. Однак усе це може виявитися марним, якщо на ділянках, де вирішується успіх справи, не стоять люди, які правильно розуміють намічені цілі й завдання, якщо не буде працівників, здатних з почуттям високої відповідальності й на високому професійному рівні

перенести ці рішення в площину практичних справ. Від того, кому доручено на практиці виконувати рішення держави, хто здійснює управління органами внутрішніх справ, наскільки високим є рівень їхньої професійної майстерності, значною мірою залежить успішність здійснення заходів, спрямованих на зміцнення правопорядку та законності в країні [157, с. 232; 10, с. 23]. Тому з усією впевненістю можна сказати, що ефективність діяльності органів внутрішніх справ залежить безпосередньо від якісного управлінського персоналу.

Зростання рівня злочинності за останні десятиріччя, зміни, що відбуваються в її структурі, ставлять перед органами внутрішніх справ завдання докорінного перегляду добору, підготовки й розстановки керівного складу органів внутрішніх справ. Та система, яка протягом тривалого часу існувала в органах внутрішніх справ і задовольняла їхні потреби, уже не відповідає сучасним умовам діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ, їхнім завданням і сучасним тенденціям розвитку [54, с. 6].

Актуальні питання управління процесом професійно орієнтованої адаптації в органах внутрішніх справ знайшли відображення в наукових працях вітчизняних вчених: М. Ануфрієва, О. Бандурки, В. Грохольського, О. Діденка, О. Дуфенюк, М. Іншина, А. Лігоцького, Ю. Кравченка, О. Лавриненка, Н. Матюхіної та ін.

Разом з тим, на сьогодні немає спеціальних досліджень, які б вивчали зв'язок між стилем педагогічного керівництва адміністрації й офіцерів вищих навчальних закладів МВС України та результативністю процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Під час підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ важливу роль відіграє керівник як особа, яку наділено владними повноваженнями щодо підпорядкованих йому працівників і яка має право візувати управлінські письмові рішення, що стосуються як зовнішньо-адміністративної, так і внутрішньо-організаційної

діяльності зазначених органів. На відміну від інших категорій працівників, що забезпечують управління, керівники становлять групу посадових осіб, яким делеговано права й обов'язки владного характеру. Саме керівник повинен уміти виробляти стратегію управління, консолідувати зусилля його підлеглих на розв'язання важливих завдань управління, що, своєю чергою, впливає на підготовку та прийняття відповідних управлінських рішень [97].

Незважаючи на широке використання терміна „керівник” як у нормативно-правових актах, так і в науковій літературі, єдиного загальноприйнятого визначення його змісту не існує. У ст. 2 Закону України „Про державну службу” керівників та їхніх заступників визначено як „державних службовців, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій” [168]. Відповідно до ст. 10 Закону України „Про боротьбу з корупцією” керівники – це особи, які очолюють міністерства й відомства, державні підприємства, установи та організації чи їхні структурні підрозділи [167]. Як бачимо, у наведених нормативно-правових актах категорію „керівник” витлумачено по-різному залежно від сфери суспільних відносин, які вони регулюють. Щодо нормативно-правових актів, які безпосередньо регулюють діяльність органів внутрішніх справ, зокрема, Закону України „Про міліцію” [169], Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України [57], Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України та переважної більшості відомчих нормативно-правових актів, то в них як синоніми використовують два терміни – „керівник” і „начальник”.

У науковій літературі, так само як і в нормативно-правових актах, наведено різні дефініції поняття „керівник”. Так, О. Бандурка визначає керівника як „особу, яка наділена правом прийняття рішень і є єдиноначальником у межах наданих йому повноважень” [19, с. 100]; В. Авер'янов – як особу, „покликану здійснювати управління персоналом службовців органу та створювати належні умови для його безперешкодної

діяльності” [56, с. 59]; Н. Армаш – посадових осіб, наділених адміністративною владою стосовно очолюваного ними формально-організованого колективу, які здійснюють внутрішньо-організаційне управління ним [12, с. 35].

Центральною фігурою, яка сприяє успішній професійній адаптації майбутніх правоохоронців, є начальник курсу. Професійна діяльність начальника курсу вищого навчального закладу МВС України – це неперервний процес розв’язання навчально-виховних завдань, спрямованих на розвиток особистості майбутнього правоохоронця. Її ефективність залежить від ціннісних орієнтацій начальника курсу як педагога, а потреби гуманізації освіти зумовлюють творчу, вільну діяльність у вищому навчальному закладі МВС України, спрямовану на прогресивний розвиток майбутніх правоохоронців. Розглянемо роль начальника курсу як особистості, що уособлює для курсантів досвід, надбання старшого покоління. Якщо виходити з того, що діяльність начальника курсу – це діяльність з керівництва засвоєнням змісту освіти та формуванням якостей (властивостей) особистості майбутнього правоохоронця, то основними її функціями є:

- 1) педагогічна адаптація соціального досвіду; перетворення його в навчальний матеріал, доступний для засвоєння;
- 2) організація навчання майбутніх правоохоронців, тобто вибір відповідних методів, прийомів і форм, які сприятимуть здійсненню майбутніми правоохоронцями їхньої діяльності, що забезпечить засвоєння ними змісту освіти [230, с. 201– 202].

Разом із здійсненням управлінської та навчально-виховної функцій начальник курсу реалізовує також дисциплінарні функції – специфічні дії, необхідність яких у кожному конкретному випадку продиктовано службовою дисципліною в підрозділі.

Отже, сучасний начальник курсу вищого навчального закладу МВС України повинен мати належну теоретичну та практичну підготовку, бачення соціально-педагогічних проблем, творчу фантазію; уміти у своїй діяльності

поєднувати педагогічну практику та науку; упроваджувати інновації. Крім того, утвердження незалежності України, орієнтація на ринкову економіку, виникнення приватної форми власності, поява конкуренції суттєво змінили зміст, структуру, форми, методи й засоби навчання, виховання та управління. Таке докорінне реформування освіти вимагає якісної високотехнологічної підготовки керівника курсу [142, с. 5].

Як слушно зазначає О. Бандурка, „діяльність сучасного керівника є багатоплановою. Вона поєднує діяльність з визначення основних цілей організації, а також шляхи їх досягнення, стратегії розвитку: це і вплив на підлеглих, і виконання певних функцій, як стосовно підлеглих та організації загалом, так і щодо інших органів” [19, с. 100].

Основні завдання педагогічного керівництва начальника курсу процесом професійної адаптації майбутніх правоохоронців зводяться до трьох основних напрямків:

- 1) професіоналізація майбутніх правоохоронців, сприяння набуттю професійних знань, умінь і навичок;
- 2) виховання в курсантів тих якостей характеру, що забезпечуватимуть успішність професійної адаптації (дисциплінованості, стійкості, працелюбності, оптимізму тощо);
- 3) створення сприятливого соціально-психологічного клімату, атмосфери довіри й доброзичливості в колективі.

Начальник курсу вищого навчального закладу МВС України здійснює різні види діяльності: педагогічну, науково-дослідну, професійну (за основною спеціальністю), господарську, управлінську та громадську. Серед них можна виділити два види творчої діяльності: наукового працівника та педагога. Саме поєднання цих двох видів творчої діяльності З. Єсарєва вважає найпродуктивнішим для вищої школи [68].

Аналізуючи умови підвищення рівня процесу професійно орієнтованої адаптації майбутніх правоохоронців, що впливають на формування самого

процесу підготовки до професійної адаптації, серед негативних майбутніх правоохоронці називають труднощі в спілкуванні з курсовими офіцерами, конфліктні ситуації, коли курсові офіцери допускають нетактовне ставлення до майбутніх правоохоронців. Помилки, що найчастіше трапляються в офіцерів: нешанобливе ставлення до майбутніх правоохоронців; спокуса бути незаперечним авторитетом у всіх питаннях; ігнорування думки колективу; невміння й небажання правильно будувати свої службові й неслужбові стосунки; відсутність педагогічного такту. Майбутні правоохоронці говорили про те, що їм важко сперечатися й відстоювати власну думку, оскільки „начальник завжди правий”. Підтвердженням тому слугують улюблені в деяких „вихователів” такі авторитарні прийоми, як „вибух з негайним покаранням”, „демонстрація сили та влади”, „загроза подальшою дією”.

Уникнути таких помилок керівництво курсу (начальник курсу, заступник начальника курсу, командири взводів) може, утримуючись від непродуманих, імпульсивних, передчасних рішень і дій. Навіть в екстремальній ситуації не можна забувати про стримуючий контроль над собою, власними емоціями, необхідність проявляти витримку та самовладання.

Узагальнюючи матеріали щодо ролі начальника курсу вищого навчального закладу МВС України як керівника процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців, вважаємо за доречне окреслити сукупність загальних вимог до нього з позиції компетентнісного підходу. Роль начальника курсу в управлінні адаптаційним процесом майбутніх правоохоронців вагома, від стилю його керівництва процесом професійної адаптації майбутніх правоохоронців у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу МВС України залежить ефективність формування майбутнього правоохорончих органів України.

Четвертою педагогічною умовою, яку ми визначили, є індивідуалізація навчального процесу.

Індивідуалізацію навчального процесу майбутніх правоохоронців ми розглядатимемо як процес сприяння індивідуальному особистісному та психофізіологічному пристосуванню майбутнього правоохоронця до умов майбутньої професійної діяльності в умовах вищого навчального закладу.

Індивідуальна робота з майбутніми правоохоронцями має бути спрямована на подолання психологічних труднощів, пов'язаних з: невідповідністю уявлення про майбутню професію та реальністю, яка їх оточує; невідповідністю особистісних якостей та вимог, які диктує службова необхідність; нерозвиненістю необхідних здібностей до професійної діяльності; відсутністю необхідних професійних знань, умінь і навичок; невмінням будувати стосунки, долати труднощі, пов'язані зі зміною звичних умов життя й побуту, та ін.

Відомо, що психофізіологічні особливості майбутнього правоохоронця, що визначають рівень професійної адаптації, залежать від темпераменту, типу особистості, стану здоров'я та інших психофізіологічних характеристик. Їхніми показниками є: необхідність або важливість певних психофізіологічних властивостей нервової системи для успішного оволодіння професією майбутнього правоохоронця; ступінь інформованості майбутніх правоохоронців про особливості психофізіологічних якостей, необхідних для оволодіння професією працівника органів внутрішніх справ; рівень сформованості в майбутніх правоохоронців тих або тих психофізіологічних властивостей; вікові особливості майбутніх правоохоронців.

Саме тому важливим складником індивідуалізації процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців є формування такого особистісного утворення, як психологічна готовність до оволодіння професією майбутнього правоохоронця. Психологічна готовність до оволодіння професією майбутнього правоохоронця передбачає: уявлення про зміст та умови професійної діяльності майбутнього правоохоронця; оцінку негативних і позитивних аспектів майбутньої професії; готовність до подолання труднощів у процесі майбутньої

професійної діяльності; наявність особистісних якостей, що якнайповніше забезпечують успішність процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

Психологічна готовність передбачає, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок; з іншого – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійну пам'ять, мислення, увагу, педагогічну спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечать успішне виконання професійних функцій. Формування психологічної готовності означає створення системи таких мотивів, стосунків, установок, знань, навичок, умінь, які, актуалізуючись, забезпечують особистості можливість успішно адаптуватися до умов навчання та діяльності й виконувати поставлені перед нею завдання. Це цілісний прояв світоглядного, етичного, професійного, емоційного, вольового, естетичного, фізіологічного аспектів фахівця [180].

Наступним складником індивідуалізації процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців є виховання професійних рис особистості.

Уважаємо за доцільне розглянути підходи до цього поняття в психолого-педагогічній літературі. Базовим для вивчення є термін „риси особистості”. Його ми розглядатимемо, за визначенням В. Киричок, як існування кінцевого набору базових якостей особистості, за ступенем прояву яких визначають індивідуальні, особистісні відмінності, вибудовується так званий „профіль особистості” [67, с. 777]. Риси особистості об'єднують групи ознак за спільною інформацією, є їхніми інтегральними характеристиками. Обов'язковими особливостями якостей особистості є ступінь їх вираження в різних людей, транс-ситуативність (виявлення рис індивіда в будь-якій ситуації) та потенційна вимірюваність.

Л. Бурлачук [35] визначає, що риси особистості – це узагальнені диспозиції, готовність діяти відповідним чином. Вони внутрішньо взаємодіють між собою та ситуацією, не виділяючи окремі вчинки, але при цьому виявляють

відносно стійкий тип поведінки, внутрішню диспозиційну послідовність.

Риси особистості є характеристиками різних понять: „властивості темпераменту” (В. Мерлін), „властивості нервової системи” (Б. Теплов) [220]. Для нашого дослідження більш влучним є підхід Б. Ананьєва [5] до розгляду рис особистості як рис характеру майбутнього правоохоронця.

Моральні якості майбутнього правоохоронця формує вся наша дійсність зі всіма її перевагами й недоліками, ставлення суспільства до правоохоронних органів, професійного обов’язку, ставлення до навчально-виховного процесу.

Актуальність формування й розвитку особистісних якостей майбутніх правоохоронців для підвищення успішності процесу їхньої професійної адаптації у вищих навчальних закладах МВС України стрімко зростає. Це зумовлено:

- збільшенням фізичного, морального й психологічного навантаження на співробітників, що значно посилюється впливом на них з боку протиправних елементів;
- недостатньою соціально-правовою захищеністю особового складу й необхідністю юридичної та матеріальної допомоги, моральної та психологічної підтримки;
- деформованою моральністю, низькою культурою частини співробітників, що негативно впливають на стан службової діяльності й, насамперед, законності та дисциплінованості;
- необхідністю підвищення авторитету (престижу) правоохоронних органів у суспільстві, формування об’єктивної громадської думки про їхню діяльність;
- активністю різноманітних політичних партій, громадських рухів і об’єднань, що прагнуть поширити їхній вплив на співробітників правоохоронних органів;
- істотним послабленням уваги до проблем виховання співробітників у попередній період (за останнє десятиліття) [172, с. 417].

Опитування випускників вищих навчальних закладів МВС України, що мають стаж роботи до двох років, та курсантів IV курсів (кількість респондентів – 182 особи) дозволило визначити, що до пріоритетних особистісних якостей майбутнього правоохоронця, які сприятимуть його професійній адаптації, респонденти віднесли: відданість професійному обов'язку; почуття професійної відповідальності; гуманізм; моральну стійкість; справедливість. Саме ці якості визначено нами як показники особистісного критерію.

Отже, професійна адаптація майбутніх правоохоронців забезпечує входження особистості в професійну роль, становлення професійної Я-концепції, професійного образу Я, ставлення до себе як до правоохоронця, відчуття власної професійної цінності. Водночас механізмом підготовки до професійної адаптації майбутнього правоохоронця вищого навчального закладу МВС України є професійна ідентифікація – ототожнення майбутнім правоохоронцем власного професійного Я з особливостями, вимогами, нормами професійної діяльності органів внутрішніх справ.

Ще одним з дієвих чинників процесу індивідуалізації навчально-виховної роботи вищих навчальних закладів МВС України, що сприяють успіху професійної адаптації майбутніх правоохоронців, є урахування гендерних, тобто статево-рольових особливостей професійної адаптації майбутніх правоохоронців. Слід зазначити, що комплектування вищих навчальних закладів МВС України здійснюють переважно молоддю (близько 90% від загального кількості зараховуваних на навчання), хлопцями й дівчатами, що тільки-но вийшли зі стін загальноосвітньої школи. Таким майбутнім правоохоронцям набагато складніше звикати до нових форм поведінки, суворої дисципліни, жорсткої регламентації режиму навчання, служби й відпочинку. Особливо складним є початковий період навчання (рівень входження в спеціальність). У зв'язку з цими труднощами процес професійної адаптації в юнаків з притаманними ним максималізмом, небажанням коритися авторитетам

проходить особливо напружено. Незначна кількість дівчат, яких приймають на навчання (до 10 – 15%), навпаки, адаптуються в „чоловічому” колективі значно успішніше.

Отже, ми визначили, що реалізація такої педагогічної умови професійної адаптації майбутніх правоохоронців, як індивідуалізація, передбачає цілеспрямоване, комплексне урахування в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу МВС України психофізіологічних особливостей, виховання пріоритетних для успішної адаптації рис особистості та врахування гендерних особливостей майбутнього правоохоронця.

З метою перевірки ефективності визначених нами педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу МВС України було впроваджено експериментальну програму, зміст якої деталізовано в наступному підрозділі.

2.3. Зміст та етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Аналіз сучасних досліджень з проблеми підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців в умовах освітнього середовища вищого навчального закладу системи МВС України (А. Лігоцький, В. Барко, Т. Бичкова, О. Діденко, О. Косаревська, І. Марчук, В. Монастирський, В. Ортинський, В. Ряшко) дозволив зазначити, що згадані автори досліджень майже не торкаються проблеми сприяння адаптаційним процесам курсантів засобами навчально-виховного процесу в умовах вищого навчального закладу, більшість із них не визначають зміст діяльності, організаційні форми навчально-виховного процесу, що забезпечували б вирішення цієї проблеми. Тому вважаємо за доцільне розглянути її саме в контексті вивчення навчально-виховного процесу вищого навчального закладу системи МВС України, його

можливостей щодо розвитку адаптаційного потенціалу майбутніх правоохоронців.

Помітна роль у становленні особистості майбутнього правоохоронця належить навчально-виховному процесу. Ураховуючи його результативність, курсант оцінює власні професійні можливості й потенційні ресурси росту. Практика показує, що чим глибше занурений курсант у зміст, процес навчально-виховної роботи, тим більш емоційно значущою є для нього ситуація навчання; і чим чіткіше він уявляє модель і перспективи власної діяльності, тим вищим є його потенціал як майбутнього фахівця, суб'єкта соціально-педагогічної взаємодії. Напруга пошуку не знижується з досягненням визначених результатів, тому й еталони-зразки не залишаються незмінними, а постійно удосконалюються. І в цій ситуації процес гармонізації особистісного розвитку набирає обертів і є безупинним.

Відповідно до сучасних вимог організації процесу професійної освіти стає зрозуміло, що архітектоніка процесу професійної підготовки майбутніх правоохоронців потребує детального аналізу педагогічних засад відбору змісту, форм і методів підготовки. Первинним завданням тут постає розробка принципів відбору навчально-методичного забезпечення процесу підготовки до професійної адаптації в умовах вищого навчального закладу системи МВС України.

Зміст навчання або зміст освіти фахівця є основним компонентом цього процесу в умовах вищого навчального закладу системи МВС України. На думку дослідників проблем вищівського навчання, зміст освіти є синтезом сукупності наук, навчальних дисциплін, що входять у навчальні плани та зафіксовані навчальними програмами підготовки фахівців. Зміст навчання визначається обсягом і науковим рівнем знань із суспільних, фундаментальних і професійно-орієнтованих наук, системою вироблених умінь і навичок застосування знань, їх практичного використання [140, с. 25].

Б. Гершунський зміст навчання розуміє як обґрунтовану, логічно впорядковану й зафіксовану в навчальній документації наукову інформацію про матеріал, який необхідно вивчити, що й визначає зміст навчальної діяльності викладача та діяльності учення студентів [47, с. 23]. Таким чином, ми можемо вважати, що в загальнодидактичному розумінні поняття „зміст навчання” є характеристикою структурованої системи навчальної інформації.

Зміст підготовки фахівців багато дослідників розглядають як комплексну програму, підґрунтям якої є системний підхід, програмно-цільовий метод планування й управління процесом навчання. До загальнодидактичних і спеціальних вимог до змісту фахової підготовки належать: відповідність змісту підготовки цілям навчання студентів; науковість; установлення й урахування міжпредметних зв'язків; відповідність змісту реальним навчальним можливостям студентів; зв'язок теорії з практикою; єдність основних змістових блоків вишівської освіти; гуманізація; відкритість і принципова незавершеність; формування алгоритмів соціально-педагогічної діяльності тощо. Ми погоджуємося з позицією дослідника, що зміст навчальної інформації, пропонований для засвоєння студентам, зумовлює структуру та зміст професійної підготовки майбутніх правоохоронців у вищому навчальному закладі системи МВС України .

У сучасних наукових дослідженнях проблем професійної підготовки майбутніх правоохоронців акцентовано увагу на особливостях змісту підготовки такого фахівця. Їх зумовлено тим, що: майбутній правоохоронець працює у відкритому середовищі й у своїй діяльності має справу з різними віковими та соціальними групами; у його роботі органічно поєднані загальногуманітарні знання та конкретні проблеми людини в складних життєвих обставинах; формування стилю професійної діяльності базується на вмінні взаємодіяти з різними соціальними інститутами, адміністративними органами, фахівцями залежно від конкретних обставин, умінні слухати людей, здатності забезпечити посередництво особистості й суспільства, умінні впливати на

спілкування та стосунки клієнта, працювати в неформальному середовищі вулиці, міста тощо.

Традиційно зміст фахової підготовки майбутніх правоохоронців передбачає такі цикли підготовки: гуманітарна та соціально-економічна, природничо-наукова підготовка, що забезпечує певний освітній рівень; професійна (професійно-орієнтована) та практична підготовка, що разом з попередніми циклами забезпечує певний освітньо-кваліфікаційний рівень.

Основними вимогами забезпечення ефективності змістового наповнення професійної підготовки курсанта вважаємо:

- забезпечення єдності освітніх і професійних змістових блоків;
- створення позитивного емоційно-сприятливого освітнього середовища;
- застосування різноманітних форм і методів активізації навчально-пізнавальної діяльності курсантів;
- координація змісту професійної підготовки відповідно до індивідуально-типологічних особливостей курсанта, рівня його професійної адаптації.

Що стосується методичного складника підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців в умовах освітнього середовища вищого навчального закладу системи МВС України, то тут необхідно зазначити, що традиційні методи викладання не відповідають ані потребам курсантів, ані вимогам, які ставить перед випускниками таких навчальних закладів сучасні реалії суспільного життя, зокрема криміналізація середовища. Серед таких вимог – необхідність розвитку гнучкості мислення, уміння адаптуватися до швидких змін у житті та ін.

Відповідно до визначених нами педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців першим змістовим напрямом експериментальної роботи стала робота з формування соціально-позитивних мотивів майбутньої професійної діяльності. Формування мотивації в процесі

професійно орієнтованої адаптації майбутніх правоохоронців, а отже й готовність до професійної діяльності являє собою доволі складну систему, що складається з динамічних складників, які, своєю чергою, зумовлюють рівень цієї готовності:

- професійне покликання – бажання оволодіти професією правоохоронця, усвідомлення власних потенційних можливостей;
- професійні наміри – усвідомлене ставлення до професійної діяльності правоохоронця, прагнення отримати необхідні для її оволодіння знання;
- потреба в професійній діяльності – стійка готовність до активності в сфері правоохоронної діяльності;
- стимули професійної діяльності – зовнішні детермінанти активності, чинники, що впливають на виникнення певних внутрішніх спонукань;
- мета майбутнього правоохоронця – бажані кінцеві та проміжні результати праці, усвідомлений образ результату діяльності;
- індивідуальні смисли професійної діяльності – закріплені в майбутнього правоохоронця критерії оцінки значущості професійної діяльності власне для себе;
- професійна установка майбутнього правоохоронця – базується на співвідношенні схильностей, мотивів, цілей, прагнень людини досягти вершин професіоналізму;
- ставлення до органів правоохоронної діяльності – усвідомлення майбутнім правоохоронцем предмета діяльності, завдань, дій, умов, результатів, можливостей.

Важливим засобом, що сприяє формуванню позитивної мотивації до майбутньої професії в майбутнього правоохоронця, є стимулювання – дія, спрямована на активізацію мотиваційного процесу. Стимули спонукають особистість до дії, до діяльності, пов'язаної з інтересами та потребами людей, вони постійно впливають на особистість, колектив, спонукають майбутнього правоохоронця до певних вчинків. Стимулювання самовдосконалення

професійно орієнтованої адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України – доволі складна процедура. Вимогами до його організації є: комплексність, диференційованість, гнучкість та оперативність.

Отже, мотиваційна сфера професійної діяльності неоднакова на різних стадіях адаптації. Так, на стадії професійного навчання починається адаптація як пристосування особистості до професії та уточнення своїх професійних здібностей. На цій стадії можливе зниження інтересу до обраної професії, але спостерігається прийняття ролі професіонала. На стадії практичного оволодіння професією відбувається коригування професійних мотивів і цілей, усталюються мотиви оволодіння високими нормами та зразками професійної майстерності, з'являється перша задоволеність працею, виникають мотиви самореалізації особистості в праці, а також зростає кількість спонукань у мотиваційній сфері, ускладнюється їхня ієрархія. На етапі становлення та входження в посаду розпочинається формування професіоналізму, і, якщо праця радує людину, виникає задоволеність професійною діяльністю, що визначається співвідношенням рівня домагань, характеру мотивів та реального успіху в професійній діяльності.

На наступному етапі розробки програми експерименту ми визначили змістові аспекти діяльності начальника курсу як координатора системи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців. Ми визначили такі змістові напрями діяльності начальника курсу вищого навчального закладу МВС України щодо професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- інформаційний (надання майбутнім правоохоронцям глибоких і міцних знань, умінь і навичок; формування світогляду й загальнолюдської моралі);
- мобілізаційний (уміння зосередити всі фізичні та розумові сили майбутніх правоохоронців на вирішенні навчальних завдань, створити позитивний емоційний настрій; формувати й закріплювати уміння й навички навчальної праці, раціонального застосування знань на практиці; уміння

зосередити увагу майбутніх правоохоронців, актуалізувати їхнє мислення, націлити їхні почуття й волю на успішне виконання навчальних планів і програм);

- розвивальний (вимагає від начальника курсу умінь і навичок керування розумовою діяльністю майбутніх правоохоронців, розвитком їхнього розуму, почуттів і волі в процесі навчання та праці; уміння формувати багатогранну й гармонійну особистість демократичного суспільства; уміння розвивати пізнавальні інтереси й індивідуальні здібності);

- орієнтувальний (формування професійних знань і професійної орієнтації з урахуванням вимог суспільства, здібностей, нахилів і можливостей);

- конструктивний (виявляється в конструктивній діяльності (уміння планувати навчальний процес, міжпредметні зв'язки, власні дослідження);

- комунікативний (уміння начальника курсу встановлювати правильні стосунки з майбутніми правоохоронцями; начальник курсу не лише навчає й виховує майбутніх правоохоронців, але й сам особисто є прикладом дотримання загальнолюдської моралі, старанного ставлення до справи, виконання даних обіцянок);

- дослідницький (це особливий вид діяльності, що містить такі компоненти: творчий пошук, творче навчання майбутніх правоохоронців шляхом опрацювання й упровадження в практику досконалих методів і прийомів, засобів і форм навчання й виховання; науковий аналіз та узагальнення власного професійного досвіду; дослідницька діяльність на шляху подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу; дослідницька діяльність неможлива без сміливого експерименту, соціально-педагогічного ризику, активного пошуку та відстоювання істини);

- організаторський (передбачає здійснення на практиці всього того, що було задумано й опрацьовано під час підготовки до занять і навчально-виховних заходів).

Основними вимогами, яким мають відповідати начальники курсів вищих навчальних закладів системи МВС України, щоб їхня діяльність сприяла професійній адаптації майбутніх правоохоронців, є такі: 1) професійні (компетентність, загальна ерудиція, широта мислення тощо); 2) ділові (уміння організувати роботу на курсі, ставити й розподіляти серед майбутніх правоохоронців завдання, створювати необхідні умови для їхньої роботи, координувати й контролювати їхню діяльність та ін.; 3) особисті (високі моральні стандарти; фізичне та психічне здоров'я; високий рівень внутрішньої культури; оптимізм, упевненість у собі, урівноваженість) [20, с. 127].

Одним з негативних аспектів вищого навчального закладу системи МВС України є деяка уніфікація особистості, включення її в систему статутів і нормативно-правових вимог майбутньої професії. Водночас формування дисципліни майбутнього офіцера-правоохоронця чи фахівця правозахисної системи не повинно нівелювати прояви індивідуальності. Саме тому базовими завданнями нашої експериментальної роботи стали: бачення особистості кожного курсанта, урахування їхніх проблем; створення сприятливого емоційно-підтримуючого середовища з метою оптимізації адаптаційних механізмів. Ми визначили принципи індивідуалізації навчально-виховної роботи вищих навчальних закладів МВС України, що сприяють процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців:

- повсякденна увага до кожного майбутнього правоохоронця;
- побудова системи індивідуальної роботи з урахуванням результатів психолого-педагогічної діагностики майбутнього правоохоронця;
- урахування психофізіологічних особливостей та якостей кожного майбутнього правоохоронця;
- профілактичний характер індивідуальної та групової роботи, завчасне виявлення проявів девіантної поведінки;
- єдність індивідуального та колективного педагогічного впливу з боку офіцерів курсу й викладацького складу на особистість майбутнього

- правоохоронця;
- поєднання високої вимогливості з батьківською турботою про навчання, життя, побут, дозвілля курсанта;
 - дотримання відчуття міри в критиці недоліків майбутнього правоохоронця;
 - опора на позитивні якості майбутнього правоохоронця, надання можливості для їх виявлення;
 - оперативність проведення виховної роботи, швидке реагування на поведінку майбутнього правоохоронця в різних ситуаціях.

Ми вважаємо, що вимоги до індивідуалізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України буде реалізовано, якщо здійснювати підготовку за такими змістовими напрямками: діагностичний – оцінка курсантами їхніх інтелектуальних особистісних якостей та специфіки психічних процесів (пам'яті, уяви, уявлення, волі); цілепокладальний – визначення мети своєї життєдіяльності та пов'язаних із нею завдань навчальної діяльності, прогнозування результатів власної навчальної діяльності та визначення їхнього практичного значення для професійного розвитку; оцінний – адекватна оцінка власної поведінки в навчальному середовищі; коригувальний – пристосованість до умов навчального та професійного середовища, корекція життєдіяльності під впливом нових навчально-пізнавальних завдань, диференціювання навчальних і життєвих труднощів, усвідомлення їхньої сутності для процесу підготовки до професійної адаптації.

Що стосується форм навчально-виховного процесу, то тут, на нашу думку, слід звернути увагу на викладання професійно орієнтованих дисциплін у формі інтегрованих занять: лекційно-практичних та лекційно-лабораторних. Лекційно-практичне інтегроване заняття передбачає поєднання викладу теоретичних положень та різноманітних видів практичних методів навчання, які курсанти виконують з метою закріплення здобутих теоретичних знань. У

рамках лекційно-лабораторного інтегрованого заняття викладання теорії поєднується з груповою та індивідуальною роботою, зосередженою на виконанні заздалегідь розроблених завдань. Цей вид заняття сприяє наближенню навчального процесу до умов практичної роботи й моделювання конкретних ситуацій, оскільки він передбачає поділ академічних груп на підгрупи, у яких курсант може глибше засвоїти алгоритм професійних дій та сформувати навички втручання в конкретні ситуації [204, с. 3 – 10].

Важливу роль у процесі індивідуалізації підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців відіграють самостійні та практичні роботи студентів, які використовують не лише на етапах застосування знань, а й на етапах підготовки до їх засвоєння, сприйняття, осмислення, а також як джерело знань, створення проблемної ситуації. Вони знаходять широке застосування як засіб, що дає можливість студентам зробити самостійні висновки, внести в навчання елементи дослідження. Детальному розгляду форм навчально-виховного процесу буде присвячено наступний підрозділ нашої роботи.

Процес підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців проходить кілька етапів. Ми виділили та охарактеризували зміст підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців вищого навчального закладу МВС України на трьох етапах:

- I – пошуково-інформаційний;
- II – практико-моделювальний;
- III – аналітико-узагальнювальний.

Для *пошуково-інформаційного етапу* характерне розширення знань курсантів про особливості правоохоронної сфери, зокрема, вони здобувають перші уявлення про вимоги до професії. На цьому етапі майбутні правоохоронці вчаться аналізувати соціально-психологічні, нормативно-правові особливості правоохоронної діяльності та отримувати інформацію про необхідні для цієї професії індивідуально-психологічні властивості фахівця.

У процес навчання додаються завдання сформувати навички оволодіння активними формами навчання, навички роботи зі спеціальною науковою літературою. Також формуються первинні уявлення про практичні навички роботи в органах внутрішніх справ. Особливу роль у підготовці майбутніх правоохоронців до професійної адаптації на такому етапі відіграють тренінгові програми (комунікативні, особистісного зростання, самопізнання та ін.).

На *практико-моделювальному етапі* відбувається засвоєння майбутніми правоохоронцями зразків поведінки в практиці роботи, вони здобувають знання про ситуації правоохоронної та правозахисної діяльності. На цьому етапі в роботу вводять практикуми, навчальні екскурсії, лабораторні заняття в різних установах ОВС. У цей період особливу увагу приділяють удосконаленню комунікативних умінь роботи з відвідувачами, постраждалими, членами їхніх родин, з особами, які потребують допомоги, представниками державних установ, з колегами.

Водночас передбачено, що, слухаючи спецкурс „Професійна адаптація майбутніх правоохоронців”, майбутні правоохоронці мають навчитися визначати види й форми правоохоронних послуг для різних категорій населення, моделювати розв’язання кримінальних ситуацій і ситуацій щодо покращення соціально-правових умов життєдіяльності конкретних осіб. У цей період майбутні правоохоронці оволодівають уміннями адекватно оцінювати результати власної роботи, нести відповідальність за свої дії, шукати ефективні й адекватні способи вирішення конкретних ситуацій, що стосуються системи правоохоронної діяльності.

Найскладнішим, на нашу думку, є *аналітико-узагальнювальний етап*, оскільки він передбачає достатній розвиток професійного мислення й наявність розвинутих адаптаційних властивостей майбутніх правоохоронців. На цьому етапі завершується формування цілісного уявлення про систему правоохоронної роботи взагалі та про вимоги до її суб’єктів зокрема; формуються засади деонтологічного мислення; виробляються вміння фахівця

проаналізувати, знайти шляхи вирішення складних ситуацій правоохоронної діяльності стосовно окремої особи чи групи осіб.

Саме на цьому етапі відшліфовуються професійні вміння, оскільки правоохоронці включаються в дослідницьку роботу. Завершальним етапом є вивчення майбутніми правоохоронцями базових професійно-орієнтованих курсів „Криміналістика”, „Карне право”, „Карний процес”, „Тактико-спеціальна підготовка”, „Кваліфікація”, „Оперативно-розшукова діяльність”, що остаточно дає можливість установити взаємозв'язки між ефективним професійним становленням майбутнього правоохоронця та успішністю його підготовки до професійної адаптації у вищому навчальному закладі МВС України. З метою оптимізації сприйняття ми відобразили зміст таких етапів у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Змістові етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх
правоохоронців вищого навчального закладу МВС України**

Змістові етапи	Завдання	Організаційні форми роботи
Пошуково-інформаційний	Необхідно вміти: назвати, вибрати, виявити, визначити терміни, поняття, факти, символи за переліком; дати визначення, доповнити, описати	Лекції, пояснення викладача з використанням пояснювального й ілюстративного методів та проблемного викладу, семінари, дискусії, самостійна робота

Змістові етапи	Завдання	Організаційні форми роботи
Практико-моделювальний	Пояснити, оцінити, порівняти, аргументувати, довести, виправити, , упорядкувати застосувати, вирішити, організувати, проаналізувати, випробувати, прийняти рішення	Лекції, практичні заняття, семінари, імітаційні ігри, аналіз конкретних ситуацій, самостійна робота, конференції
Аналітико-узагальнювальний	Запропонувати, розробити класифікувати, змоделювати, реорганізувати, захистити, обґрунтувати, скомбінувати, спланувати	Лекції, дискусії, конференції, семінари, практичні заняття, ділові ігри, самостійна робота, аналіз конкретних ситуацій

Отже, підготовка до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України здійснюється в основному завдяки змісту аудиторної та позааудиторної діяльності та в процесі проходження практик. У процесі створення експериментальної програми підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України ми визначили перелік змістових і функціональних оновлень, необхідних для реалізації завдань нашого дослідження:

- внести зміни до навчальних курсів дисциплін, що безпосередньо пов'язані з підготовкою до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України: „Криміналістика”, „Карне право”, „Карний процес”, „Тактико-спеціальна підготовка”, „Кваліфікація”, „Оперативно-розшукова діяльність”;

- розробити навчальні завдання, спрямовані на полегшення сприйняття майбутніми правоохоронцями змісту професійних вимог (необхідно тісно пов'язати запропоновані для розгляду приклади з відповідними програмами курсів і розробити вправи, завдання та практичні ситуації, наповнені відповідним змістом); це дасть можливість показати доцільність використання правознавчого категоріального апарату в процесі професійної адаптації);

- модернізувати деякі складники технології навчально-виховного процесу з метою підготовки майбутніх правоохоронців до професійної адаптації у вищих навчальних закладах МВС України. Використання технологій, що активізують адаптаційні механізми в становленні професіонала, сприяють індивідуалізації процесу професійної підготовки майбутнього правоохоронця;

- організувати позааудиторну й науково-дослідну роботу майбутніх правоохоронців (робота в наукових гуртках, проблемних групах, участь у науково-практичних конференціях тощо);

- внести доповнення до змісту ознайомчих та виробничих практик, де майбутні правоохоронці можуть здійснювати перші спроби самостійної професійної діяльності.

Таким чином, ми розробили зміст та визначили етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, що дозволило нам у змісті наступного розділу представити й деталізувати нашу експериментальну роботу на етапі формувального експерименту та проаналізувати її ефективність.

Висновки до розділу 2

У розділі визначено педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. З цією метою проаналізовано сучасний стан готовності до професійної

адаптації майбутніх правоохоронців; охарактеризовано педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України; розкрито зміст та етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС.

Представлено педагогічну оцінку рівня готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. На першому етапі констатувального експерименту було здійснено контент-аналіз змісту професійної підготовки майбутніх правоохоронців, а саме: аналіз навчальних планів і навчальних програм фахових дисциплін; аналіз перспективних планів виховної роботи вищих навчальних закладів; аналіз планів виховної та індивідуальної роботи з майбутніми правоохоронцями офіцерів-вихователів; виявлення недоліків у забезпеченні успішності процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців; визначення результативності роботи вищих навчальних закладів МВС України за цим напрямом.

Як наслідок відзначено такі *недоліки* в роботі вищих навчальних закладів МВС України із забезпечення успішності процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців: недостатня кількість тематичних модулів у предметах першого курсу, що створюють враження про майбутню спеціальність, сприяють формуванню повноти та реалістичності уявлень майбутніх правоохоронців про особливості майбутньої професійної діяльності; відсутність у планах виховної та індивідуальної роботи вказівок на показники професійної адаптації курсантів; відсутність в офіцерів-вихователів знань, умінь і навичок здійснювати діагностику професійної адаптації майбутніх правоохоронців; невизначеність ефективності процесу професійної адаптації курсантів як одного з критеріїв успішності роботи офіцера-вихователя;

На другому етапі констатувального експерименту здійснено педагогічну оцінку рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих

навчальних закладах МВС України за окремими показниками академічного, мотиваційного, операційного та особистісного критеріїв. Виявлено недоліки та суперечності, що підтвердили необхідність педагогічного втручання в процес підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, а саме: відсутність системної цілеспрямованої роботи з формування мотивації до майбутньої професійної діяльності; відсутність єдиного координаційного центру зі створення сприятливих для професійної адаптації майбутніх правоохоронців педагогічних і психологічних умов; недостатня індивідуалізація процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців; відсутність спрямування змісту навчально-виховного процесу майбутніх правоохоронців (особливо першого курсу) на забезпечення успішності процесу професійної адаптації; переважно низький (КГ – 30%; ЕГ – 33,3%) та середній (КГ – 61,7%; ЕГ – 60%) рівні професійної адаптації майбутніх правоохоронців.

У розділі охарактеризовано педагогічні умови професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. *Педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців* визначено як факторні змінні, без яких процес професійної адаптації не може бути здійснено ефективно. У розділі подано характеристику педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, до яких віднесено: оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності; формування мотивації до професійної діяльності майбутнього правоохоронця; управління навчально-пізнавальною діяльністю щодо формування готовності до професійної адаптації; індивідуалізація навчального процесу.

У розділі розроблено зміст та визначено етапи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. До етапів підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців вищого навчального закладу МВС України віднесено:

пошуково-інформаційний етап – лекції, пояснення викладача з використанням пояснювального й ілюстративного методів та проблемного викладу, семінари, дискусії, самостійна робота; *практико-моделювальний етап* – лекції, практичні заняття, семінари, імітаційні ігри, аналіз конкретних ситуацій, самостійна робота, конференції; *аналітико-узагальнювальний етап* – лекції, дискусії, конференції, семінари, практичні заняття, ділові ігри, самостійна робота, аналіз конкретних ситуацій.

Надано змістову характеристику реалізації визначених педагогічних умов: зміст діяльності вищого навчального закладу МВС України з формування професійної мотивації майбутніх правоохоронців, зміст діяльності координаторів (начальників курсів) процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців та зміст роботи з індивідуалізації процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців. Визначено й охарактеризовано зміст підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців вищого навчального закладу МВС України на трьох етапах: пошуково-інформаційному; практико-моделювальному та аналітико-узагальнювальному; виокремлено завдання та організаційні форми роботи на цих етапах. Саме такі аспекти закладено до змісту експериментальної роботи, що буде представлено в наступному розділі роботи.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ПІДГОТОВКИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

3.1. Упровадження педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців

Проблема пошуку найбільш доцільних та ефективних шляхів удосконалення навчально-виховної роботи з підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України нині набуває особливого значення.

Ми вважаємо, що цю проблему можна успішно вирішувати шляхом упровадження в навчально-виховний процес педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, а саме: оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності; формування мотивації до професійної діяльності; спрямування навчально-пізнавальної діяльності на формування готовності до професійної діяльності; індивідуалізація навчального процесу.

З метою впровадження визначених педагогічних умов у навчально-виховний процес вищих навчальних закладах МВС України було проведено формувальний етап педагогічного експерименту, що тривав протягом 2009 – 2012 рр.

На *формувальному етапі* експериментальної роботи здійснено:

- упровадження педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів МВС України;

- розробку й упровадження експериментальної програми з метою корекції та модернізації змісту й форм навчально-виховної роботи вищого навчального закладу в контексті сприяння професійній адаптації майбутніх правоохоронців;
- відбір і впровадження найефективніших форм і методів навчально-виховної роботи як засобів сприяння професійній адаптації майбутніх правоохоронців;
- розробку методичних рекомендацій для начальників курсів, офіцерів-вихователів щодо підвищення ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців в умовах вищих навчальних закладах МВС України.

Під час формувального етапу експерименту було впроваджено експериментальну програму „Професійна адаптація майбутнього правоохоронця” для майбутніх правоохоронців, курсантів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. До складу контрольної та експериментальної групи було залучено 240 осіб. До роботи експертами та помічниками на цьому етапі було залучено 18 офіцерів-вихователів.

В основу програми покладено фрагменти цільової комплексної програми, розробленої Н. Силкіним [199], яку було застосовано в дослідженні проблеми формування психологічної підготовленості співробітників органів внутрішніх справ до діяльності в екстремальних умовах, а також напрацювання фахівців професійної підготовки майбутніх правоохоронців та особистий багаторічний професійний досвід автора.

Експериментальна програма професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України містить взаємопов'язані заходи освітнього, виховного й організаційного характеру. Вона спрямована на соціально-психологічний розвиток особистості. У процесі дослідної роботи ми спроектували й реалізували систему педагогічної

діяльності, метою якої було підвищення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Вивчення завдань експериментальної програми з професійної адаптації майбутніх правоохоронців було здійснено з активним використанням системи навчання та виховання, що склалася у вищих навчальних закладах МВС України.

Програму було впроваджено з майбутніми правоохоронцями експериментальних груп. Заходи, проведені з ними, були додатковим чинником у вивченні вирішуваної проблеми та здійснювалися без кардинального втручання природних умов і у визначеній послідовності.

Після завершення оцінювання та аналізу результатів експериментальної роботи методичні рекомендації з упровадження цієї програми було передано керівництву тих вищих навчальних закладів МВС України, курсанти яких входили до контрольних груп.

На всіх етапах упровадження експериментальної програми автор особисто координував дії начальників курсів, офіцерів-вихователів, ротних командирів, задіяних у реалізації завдань програми. З цією метою до початку формувального етапу експериментальної роботи було проведено установчі зустрічі з керівництвом та професорсько-викладацьким складом вищих навчальних закладів МВС України, семінари для експертів, консультації.

Реалізація експериментальної програми передбачала вирішення таких завдань:

- формування й розвиток позитивного ставлення до професії співробітника органів внутрішніх справ;
- формування стійкої професійної мотивації на виконання службового обов'язку;
- формування й розвиток професійно важливих якостей майбутніх правоохоронців, необхідних для успішної професійної діяльності;
- формування психофізіологічної готовності майбутніх правоохоронців

до професійної діяльності;

- використання ресурсів педагогічного керівництва процесом професійної адаптації майбутніх правоохоронців;
- забезпечення індивідуального підходу до формування показників професійної адаптації кожного курсанта.

Експериментальна програма „Професійна адаптація майбутнього правоохоронця” передбачала роботу за двома напрямками.

1) *загальнопсихологічним*: здійснення індивідуальної та групової діагностики процесів професійної адаптації майбутніх правоохоронців; аналіз формування й розвитку особистості майбутніх правоохоронців експериментальної групи в процесі професійної адаптації; надання конкретних рекомендацій кожному учасникові експерименту;

2) *загальнопедагогічним*: здійснення педагогічного керівництва процесом професійної адаптації майбутніх правоохоронців з боку начальників курсів, офіцерів-вихователів; спеціально організована виховна робота з формування й розвитку тих професійно значущих якостей, що забезпечуватимуть успіх процесу професійного входження курсантів у світ майбутньої професії правоохоронця.

Експериментальна програма „Професійна адаптація майбутнього правоохоронця” передбачала такі види педагогічної роботи:

1. Діагностика професійних бар’єрів і труднощів. Початком вивчення будь-якого прояву професійної діяльності має стати діагностика, дослідження й оцінка різних впливів на людину . Це багатогранний складний процес, який „не може не спиратися на науково-психологічне вивчення особистості, її розвитку й психологічних відхилень від такого розвитку” [113]. Саме тому, упроваджуючи експериментальну програму, ми вважали за доцільне озброїти офіцерів-вихователів інформацією про зовнішні та внутрішні стійкі особливості майбутнього правоохоронця; методиками оцінки його готовності до діяльності в конкретних умовах та про його поведінку в них.

Під час спецсеминарів офіцерів-вихователів, начальників курсів було ознайомлено з біографічними методами оцінки особистості курсанта. Тут треба пам'ятати, що „погана біографія” не завжди свідчить про негативні якості. „При обережному та вдумливому підході біографія допомагає зрозуміти важливі особливості особистості” [215]. Також ми ознайомили педагогічний склад з вимогами до проведення діагностичних бесід. Завдяки цьому офіцери отримали навички встановлення психологічного контакту, виявлення поглядів, переконань, ставлень майбутніх правоохоронців і головне – діагностики адаптаційних проблем, з якими стикаються курсанти. Протягом експерименту автор спільно з офіцерами-вихователями, начальниками курсу проводив роботу з визначення рівня сформованості професійно важливих особистих якостей майбутніх правоохоронців. Було складено соціально-психологічні характеристики майбутніх правоохоронців з метою виявлення осіб, схильних до деструктивної поведінки, вивчено ділові, етичні якості майбутніх правоохоронців, визначено мотиви вибору та ставлення майбутніх правоохоронців до професії співробітника органів внутрішніх справ, виконання професійного обов'язку.

2. Використання можливостей професійно-орієнтованих дисциплін у ході навчального процесу. Ми використали можливості профільних дисциплін: „Психологія та педагогіка в діяльності органів внутрішніх справ”, „Тактика спеціальної підготовки”, „Криміналістика”, „Професійна етика”, „Вогнева підготовка”, „Спеціальна фізична підготовка”, що мають гарні можливості для формування нервово-психічної, емоційно-вольової стійкості майбутніх правоохоронців, здатності швидко та правильно орієнтуватися в напруженій обстановці, долати втому, раціонально діяти в екстремальних умовах. На практичних заняттях з цих дисциплін для майбутніх правоохоронців експериментальної групи було проведено рольові ігри; використано педагогічні ситуації з імітацією природних умов підвищеної напруженості під час виконання різноманітних правоохоронних дій; застосовано імітування

конфліктних ситуацій майбутніми правоохоронцями у спілкуванні в рольовому варіанті (співробітник органів внутрішніх справ – підозрюваний, співробітник органів внутрішніх справ – потерпілий).

3. Проведення навчальних екскурсій та практичних занять у реальних умовах роботи підрозділів ОВС України з майбутніми правоохоронцями експериментальної групи. Курсанти в період ознайомчої практики та під час практичних занять були присутні при проведенні реальних дій (допитів, пізнань, очних ставок). З метою вироблення практичних навичок майбутніх правоохоронців експериментальної групи було застосовано форму „індивідуального наставництва”: курсантів закріплювали за співробітниками органів внутрішніх справ як стажистів. У вільний від навчання час їм було надано можливість стежити за реальним ходом розслідування кримінальних справ, виконувати за проханнями співробітників органів внутрішніх справ дрібну технічну роботу, знайомитися з матеріалами кримінальних справ. Тим самим закладалися основи стійкості стосовно дій таких чинників, як психологічна готовність до виконання самостійних дій, формування професійних якостей (уміння спілкуватися, слухати), зосередження уваги на важливих деталях, подолання втоми та ін., формувалися уявлення про способи дій у типових та експериментальних ситуаціях, упевненість у власних силах. Як наслідок таких дій майбутні правоохоронці експериментальної групи повно й точно уявляли умови професії співробітника органів внутрішніх справ, типові екстремальні ситуації й алгоритми найдоцільнішої поведінки в них.

4. Використання змістових можливостей психолого-педагогічних дисциплін. У ході впровадження експериментальної програми було внесено деякі зміни до практичних занять з психолого-педагогічних дисциплін, зокрема „Психологія та педагогіка в діяльності органів внутрішніх справ”. Викладачам було рекомендовано приділяти особливу увагу формуванню навичок точного й диференційованого оцінювання психологічних особливостей як оточуючих, так і власних, умінь оптимального спілкування, розв’язання та запобігання

конфліктних ситуацій. Було звернуто увагу майбутніх правоохоронців на значення психологічних знань і вмінь для їхньої роботи, а також умінь психологічного захисту та саморегуляції.

5. Модернізація змісту предметів циклу соціально-гуманітарної підготовки майбутніх правоохоронців. У процесі формувального етапу педагогічного експерименту були внесені корективи в цикл соціально-гуманітарної підготовки майбутніх правоохоронців з метою формування в учасників експериментальної групи позитивних ціннісних орієнтацій. Основну увагу було приділено вихованню патріотизму, гордості за історію України та її народ, вірності службовому обов'язку; формуванню та посиленню активної громадянської позиції, розумінню сучасних інтересів України; формуванню стійких мотивів професії, здобуттю необхідних професійних якостей, знань, умінь і навичок; роз'ясненню прав, обов'язків і соціальних гарантій.

6. Використання можливостей форм виховної роботи. У ході реалізації експериментальної програми акценти у виховній роботі з майбутніми правоохоронцями було зміщено на сприяння формуванню професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ, мотивації до майбутньої професії, професійної спрямованості та психологічної готовності до оволодіння професією співробітника органів внутрішніх справ і подальшої служби в органах внутрішніх справ. З цією метою було організовано виховні заходи (лекції, зустрічі з фахівцями, дебати, диспути навчальні екскурсії) з метою вивчення основних об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на процес професійної адаптації майбутніх правоохоронців; закономірностей його протікання; труднощів, яких зазнають курсанти в період навчання у вищому навчальному закладі МВС України; основних педагогічних умов підвищення ефективності процесу професійно орієнтованої адаптації майбутніх правоохоронців.

7. Робота з підтримки статутного порядку й дисципліни. Підтримка у вищому навчальному закладі МВС України статутного порядку, який охоплює

всі сфери навчання, служби й побуту майбутніх правоохоронців, продуманість розпорядку дня, висока вимогливість з боку викладацького складу та курсових офіцерів сприяли формуванню в майбутніх правоохоронців акуратності в поєднанні з внутрішньою дисциплінованістю, наполегливістю та рішучістю у виконанні вимог, поставлених до них, високою особистою відповідальністю за успіхи й невдачі в навчанні, службі, самовихованні.

8. Використання засобів позитивного стимулювання. У ході експериментальної роботи з майбутніми правоохоронцями ми широко використовували засоби (прийоми) морального й матеріального стимулювання. Успіхи в навчанні, бездоганне виконання службових обов'язків, службове завзяття підкріплювали, перш за все, заохоченнями, що є сукупністю прийомів і засобів стимулювання. Виховний сенс заохочення полягає в позитивній оцінці дій і вчинків майбутнього правоохоронця, у визнанні його старанності, досягнутих результатів. Унаслідок цього виникають переживання, задоволення, радощі, вселяється віра у власні сили та здібності, забезпечується високий настрій на якісну навчальну та професійну діяльність. Психологічну основу радощі й переживання заохочення становить природне відчуття самодосконалості, яке властиве кожній людині і є реальним ставленням до думки інших про себе. В умовах здорової морально-психологічної атмосфери в курсантському колективі вона веде не до зростання зарозумілості, егоїзму й індивідуалізму, а до розвитку почуття особистої гідності, що сприяє досягненню високого рівня професійних знань. Обираючи вид заохочення, ми враховували, що воно має відповідати характеру виконаної роботи та її результативності, характеру досконалого вчинку. Істотне значення мають також своєчасність, оперативність, гласність, урочистість заохочення. Проте найголовнішою вимогою є справедливість і заслужене заохочення. До них можна віднести: схвальний жест, усмішку викладача (начальника курсу), яка передає його позитивне ставлення до дій майбутнього правоохоронця; рукостискання, виявлення особливої довіри через доручення відповідального

завдання, апеляцію до майбутнього правоохоронця як прикладу, докладний аналіз його дій і вчинків на зборах, нараді, під час підведення підсумків; згадка про майбутнього правоохоронця з позитивного боку в бесіді зі старшими начальниками, під час зустрічі з його батьками, родичами та близькими.

9. Використання прийомів дисциплінарного стягнення. У ході експериментальної програми ми застосовували адміністративні санкції морального й виховного характеру до майбутніх правоохоронців – порушників законів, статутів, норм моралі, етичних аспектів з метою поліпшення їхньої подальшої поведінки й формування навичок адаптації до складних ситуацій морально-етичного вибору. Ми враховували, що стягнення може лише зашкодити навчально-виховному процесу, якщо воно виявиться незаслужено суворим або накладене на невинного. Таке покарання, відзначає В. Сухомлинський [216], озлоблює людську душу, робить її грубою та жорстокою. Стягнення відіграє свою роль тоді, коли громадська думка (курсантський колектив) стоїть на боці офіцера курсу (викладача), підтримує його вимогливість і справедливу суворість. Стягнення може бути оголошено особисто або перед курсом, проте слід зробити все, щоб майбутні правоохоронці знали, за що покараний їхній товариш, розуміли, що такі явища нетерпимі в умовах вищого навчального закладу, що надалі за цим слідуватиме більш суворе покарання. У формуванні ставлення до професії важливу роль відіграють не лише офіційні заходи примусу (стягнення), але й використання думки, виховного потенціалу колективу. Ми застосовували такі прийоми, як: різка зміна тональності в стосунках, підвищення вимогливості, демонстрація видимої байдужості до того або того майбутнього правоохоронця, а також нагадування, попередження про відповідальність, заборона дій тощо.

10. Підтримка академічних успіхів, успішності в навчанні. Академічна успішність майбутнього правоохоронця визначається розвитком здібностей, що виникають з потенційних можливостей до діяльності шляхом здобуття знань, умінь, навичок. Ми впровадили форми роботи, у ході яких знайомили

майбутніх правоохоронців з можливими складними ситуаціями майбутньої навчальної діяльності, наприклад: з методикою ведення лекційних записів, самостійної роботи з літературою, з прийомами розвитку пам'яті, уваги, мислення. З цією метою було розроблено зміст і макет консультативного стенду „Навчаємося без проблем”, упроваджено день відкритих консультацій (один вихідний день на місяць за участю всіх викладачів фахових кафедр); організовано консультпункт за участю курсантів IV курсу.

11. Використання ресурсів професійно-орієнтованої практики. Наступним важливим чинником підвищення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, що впливає як на процес професійного навчання, так і на успішність початкової самостійної професійної діяльності, є практика за фахом. На практиці майбутній правоохоронець має можливість досягнути реальну професійну діяльність, співвіднести свої особисті якості з вимогами діяльності й оцінити свою задоволеність змістом праці. Крім того, проходження практики сприяє поступовому пристосуванню особистості до умов професійної діяльності як психологічно, так і фізіологічно – з погляду звикання організму до інтенсивності й характеру навантажень. Виходячи з цього, у ході впровадження експериментальної програми з підвищення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців ми вжили таких заходів: ознайомлення першокурсників під час навчальних екскурсій з майбутніми робочими місцями та роботою, характерною для майбутньої професійної діяльності; створення мікрогруп практикантів з числа курсантів, закріплених за одним наставником протягом навчання; поступове підвищення рівня складності завдань; чітке планування програми практики з указівкою знань, умінь і навичок, які необхідно сформувати в майбутніх правоохоронців у процесі проходження практики; упровадження нових форм звітності: інтерактивних презентацій, навчальних фільмів тощо. Отже, правильна організація професійної практики в органах внутрішніх справ є вагомою умовою успішності процесу професійної

адаптації майбутніх правоохоронців на етапі професійного навчання, а також подальшої професійної діяльності.

Стрижнем нашої експериментальної програми став спецкурс „Професійна адаптація майбутніх правоохоронців”. Його необхідність було доведено результатами констатувального експерименту. Унаслідок контент-аналізу змісту навчального плану та освітньо-професійної програми підготовки майбутніх правоохоронців встановлено, що зміст фахових предметів (особливо першого року навчання) недостатньою мірою розкриває особливості професійного становлення майбутнього правоохоронця, не надає вичерпної інформації й не допомагає курсантам у їхньому професійному зростанні.

Наступним завданням нашої експериментальної програми стало впровадження тижневої тренінгової програми „Професійне самовизначення – шлях до професійної адаптації!”. До участі в тренінгових заняттях було залучено за бажанням майбутніх правоохоронців, з яких надалі було створено експериментальні групи.

Ми передбачали, що внаслідок застосування інтерактивних форм у навчально-виховній роботі з майбутніми правоохоронцями у вищих навчальних закладах МВС України підвищиться ефективність процесу професійної адаптації. Використовуючи інтерактивні форми роботи, ми визначили такі чинники їхньої успішності, як: ігровий характер взаємодії; залучення до участі в дії всіх учасників процесу; випробовування себе в різних ролях.

Інтерактивні форми роботи забезпечують стимуляцію процесу професійної адаптації:

- 1) емоційну стимуляцію, за рахунок якої формуватиметься емоційне напруження та переживання;
- 2) розумову стимуляцію, за рахунок якої розвиватиметься інтенсивність мислення, відновлення тих чи тих ідей, висловлювання так званих припущень;

- 3) професійну стимуляцію, за рахунок якої відбудуватиметься імітація виконання професійних ролей, обмін думками та обговорення тих чи тих суджень.

Було розроблено зміст тижневої тренінгової програми „Професійне самовизначення – шлях до професійної адаптації!” (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Зміст тренінгової програми
„Професійне самовизначення – шлях до професійної адаптації!”**

№	Зміст роботи	Час, хв
День 1. Тема: Формування навичок ефективної взаємодії		
1.	Відкриття тренінгу	10 хв.
2.	Міні-лекція: „Що таке тренінг?”	10 хв.
3.	Презентація мети й завдань тренінгу	10 хв.
4.	Вправа „Знайомство”	25 хв.
5.	Вправа „Правила”	10 хв.
6.	Визначення очікувань учасників: Вправа „Копілка”	25 хв.
День 2. Тема: Моя майбутня професія		
7.	Вправа „Привітання”	5 хв.
8.	Вправа „Перекличка”	5 хв.

9.	Пригадування мети, завдання та правил роботи тренінгу	10 хв.
10.	Вправа „Професія – це...”	20 хв.
11.	Вправа „Колесо професійного життя”	45 хв.
День 3. Тема: Професійний портрет майбутнього правоохоронця		
12.	Вправа „Привітання”	10 хв.
13.	Вправа „Професійний автопортрет”	30 хв.
14.	Мозковий штурм „Правоохоронець – це...”	40 хв.
15.	Підведення підсумків I частини	10 хв.
16.	Вправа „Моє життєве та професійне кредо”	45 хв.
17.	Мозковий штурм „Ким я буду через кілька років”	35 хв.
18.	Підведення підсумків II частини	10 хв.
День 4. Тема: Професійний обов’язок правоохоронця		
19.	Вправа „Привітання”	5 хв.
20.	Міні-лекція „Що таке професійний обов’язок?”	45 хв.
21.	Вправа „Кому потрібна допомога?”	15 хв.
22.	Проблемна ситуація „Стояти на варті закону – це обов’язок чи покликання?”	15 хв.
23.	Мозковий штурм „Чи обов’язково виконувати професійні обов’язки?”	15 хв.
24.	Підведення підсумків I частини	5 хв.

Тема: Як ввійти в професію без бар'єрів		
25.	Міні-лекція „Адаптація – це...”	45 хв.
26.	Мозкова атака „Чи важливо бути гуманістом, якщо ти обрав професію правоохоронця”	25 хв.
27.	Підведення підсумків II частини	15 хв.
День 5. Тема: Місце категорій етики в професійній діяльності правоохоронця		
28.	Міні-лекція „Етика правоохоронця – це...”	45 хв.
29.	Мозковий штурм „Що зайве – добро, зло, обов'язок?”	30 хв.
30.	Підведення підсумків I частини	15 хв.
Тема: Формування професійного ідеалу		
31.	Міні-лекція „Культура поведінки та її складники”	45 хв.
32.	Вправа „Професійний ідеал – це ...”	15 хв.
33.	Підведення підсумків тренінгу	30 хв.

Метою розробленого та впровадженого нами тренінгу є підвищення рівня усвідомлення майбутніми правоохоронцями шляхів безбар'єрної професійної адаптації, сприяння формуванню в курсантів первинних знань, умінь і навичок виконання їхніх майбутніх професійних обов'язків.

Завданнями тренінгу стали:

- сприяння формуванню професійної спрямованості майбутніх правоохоронців,
- формування й розвиток психологічної готовності до оволодіння професією правоохоронця;
- формування позитивного ставлення до професії правоохоронців;

- зміцнення прагнення навчатися у вищому навчальному закладі МВС України та служити в органах внутрішніх справ;
- формування уявлення про норми та професійні цінності професії майбутнього правоохоронця;
- розвиток готовності керуватися нормами професії правоохоронця, прийняти цінності цієї професії як особисті.

Розроблений та впроваджений нами тренінг розраховано на сім тем та п'ять днів роботи. Під час його проведення ми звертали значну увагу на формування навичок ефективної взаємодії, на усвідомлення учасниками професійного портрету майбутнього фахівця, на конфлікти в професійній діяльності та шляхи їх вирішення, професійні обов'язки майбутніх правоохоронців, значення загальнолюдської культури в професійній діяльності працівників ОВС, місце етичних категорій у професійній діяльності правоохоронців, формування професійного ідеалу правоохоронця.

У процесі експериментальної роботи розроблено комплекс інтерактивних вправ, які було впроваджено в навчальний процес. Ми намагалися охопити всі види інтерактивних технік, серед яких можна виділити такі: творчі завдання; робота в малих групах; навчальні ігри (рольові, ділові, сюжетні); використання суспільних ресурсів (запрошення фахівців, екскурсії); проекти правоохоронної діяльності; вивчення й закріплення нового матеріалу (інтерактивна лекція, „студент у ролі викладача”, „кожен навчає кожного” тощо); презентації; обговорення складних і дискусійних питань, дебати; вирішення проблем („Мозкова атака”, „Аналіз проблемних ситуацій”, „Аналіз випадків з практики ОВС” та ін.). Загалом можливості використання інтерактивних форм організації навчально-виховного процесу залежать від змістових етапів організації навчального процесу майбутніх правоохоронців, які ми визначили раніше. Залежно від етапу фахової підготовки ми використовували різноманітні види інтерактивних технік різної складності, оскільки на кожному етапі вони мають різні можливості. Так, на пошуково-інформаційному етапі

інтерактивні форми роботи дають змогу формувати й розвивати інтерес до предмета навчання; сприяють розкриттю потенційних здібностей кожного учасника навчання; забезпечують формування сприятливого для навчання мікроклімату в групі. На другому, практико-моделювальному етапі такі форми роботи сприяють засвоєнню більшого обсягу інформації за той самий проміжок навчального часу; дають змогу організувати здобуті знання в систему та використовувати їх для розв'язання завдань практичного характеру. На третьому, аналітико-узагальнювальному етапі інтерактивні форми забезпечують студентів (курсантів) можливість самостійно визначати мету й завдання професійної інтеграції та оцінювати результат процесу професійної адаптації.

На початковому етапі професійної адаптації курсант повинен чітко орієнтуватися в основних поняттях, категоріях, умовах і механізмах правоохоронної діяльності. Ми розробили комплект тестових завдань, які визначають рівень оволодіння такими знаннями в системі діяльності органів внутрішніх справ. Тести розроблено відповідно до тем навчальної дисципліни „Тактико-спеціальна підготовка”. Упровадження тестових методик у процес експериментальної роботи сприяло розвитку показників академічного критерію, а саме: підвищився середній бал успішності з предметів фахового (професійно орієнтованого) циклу, у курсантів ЕГ стала помітною більша рівномірність в успішності; тести сприяють формуванню інтересу до фахових предметів. Важливе значення тестових завдань полягає в тому, що вони дають картину сформованості знань курсантів щодо процесів і явищ правоохоронної діяльності, яка, своєю чергою, є підставою для ефективного забезпечення законності та правопорядку в країні.

З метою розвитку показників мотиваційного та особистісного критеріїв у ході експериментальної роботи ми широко застосовували метод *аналізу ситуацій* (case method). Використання кейс-методу передбачає розгляд виробничих і життєвих ситуацій, складних конфліктних випадків, проблемних

ситуацій, інцидентів у процесі вивчення навчального матеріалу. Головною метою використання навчальної проблемної ситуації в процесі підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців є стимулювання процесу пізнання курсантів, спрямування їхньої розумової діяльності на оволодіння навичками узагальнювати та систематизувати матеріал, що стосується особливостей правової допомоги населенню.

З цією метою було підготовлено комплекс проблемних ситуацій за темами: „Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності”; „Психологічна безпека сил охорони громадського правопорядку”; „Психологічна небезпека в умовах вуличного патрулювання”, „Правовий статус релігійних і нерелігійних організацій в Україні”, „Розмежування злочину та кримінального проступку”, „Обман як спосіб учинення шахрайства”, „Особистий прийом громадян” тощо.

Алгоритм проведення занять із застосуванням методу ситуацій було побудовано в три етапи. На першому етапі відбувався усний переказ опису ситуації курсантам для ознайомлення з її змістом, при цьому їм надавали список необхідних бібліографічних джерел, що містив і нормативні акти, рекомендовані для розв’язання проблеми. На другому етапі ми використовували метод дискусії з зазначеної проблеми. На таких заняттях ми спостерігали спроектовану конфронтацію різних думок, різних позицій і бачення вирішення професійної проблеми. Було доволі важливо, щоб дискусія проходила в доброзичливій навчальній атмосфері, щоб кожен виступаючий відчував важливість свого голосу й розумів, що його погляд вплине на прийняття відповідного рішення. Це сприяло розвитку адаптованості курсанта до умов колективу загалом та взводу зокрема.

Реалізуючи визначені нами педагогічні умови підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, ми використали *метод випадків* („incident method”), який разом із методами ситуацій належать до групи активізаційних методів. Він забезпечує сприятливі умови для

використання теоретичних знань у практиці навчання. Крім формування вмінь розв'язувати проблеми та приймати складні нетипові рішення, учасники занять, які проходять за означеним методом, оволодівають також умінням узагальнювати й аналізувати інформацію. При цьому ми прагнули добирати таку інформацію, зміст якої сприяв би впровадженню визначених педагогічних умов. Метод випадків ми застосували під час вивчення таких питань: „Ведення переговорів в екстремальних умовах”, „Використання психологічних особливостей поведінки злочинців та заручників”, „Використання особливостей середовища великого міста в правоохоронній діяльності” тощо. Означений метод було застосовано з метою розвитку аналітичного й синтетичного мислення майбутніх правоохоронців, він сприяв створенню ситуації ознайомлення з майбутніми кризовими проявами фаху. У процесі виконання таких завдань студенти оволодівають уміннями розв'язувати складні й нетипові проблеми найбільш уразливих прошарків населення та вмінням застосовувати здобуті знання в практичній діяльності.

У ході експериментальної роботи з підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України у процесі викладання фахових курсів, спецкурсу та під час тренінгу ми використовували метод *мозкової атаки* („brain storming”). Це метод розв'язування невідкладних завдань за дуже обмежений час. При його застосуванні дуже важливо, щоб майбутній правоохоронець висловив найбільшу кількість ідей за короткий проміжок часу. Цей метод використовують для формування адаптаційного потенціалу курсанта, розвитку його творчих здібностей, підготовки його для розв'язання складних проблем майбутньої професійної діяльності в ОВС. Метод мозкової атаки ми використовували в роботі з малими групами і в роботі з командами [92, с. 15 – 26]. Удаючись до мозкової атаки, ми застосовували такі принципи роботи з групою: не критикувати, можна висловлювати будь-яку думку без побоювання, що вона буде невдалою; стимулювати будь-яку ініціативу, навіть незвичайну;

прагнути до найбільшої кількості ідей; змінювати, комбінувати, покращувати запропоновані ідеї (свої й чужі).

Метод мозкової атаки ми використовували за алгоритмом.

Перший крок – це збори курсантського взводу. Кожен учасник висловлював думку щодо теми навчальної дисципліни, не даючи оцінку іншим думкам, при цьому всі учасниками своєю увагою та поважним ставленням намагалися спонукати один одного до конкретних ідей. Саме на цьому етапі ми спробували відмовитися від стереотипів і шаблонів, спонукаючи курсантів подивитися на визначені проблеми в новому ракурсі. Тому було висунуто вимогу до генерації якнайбільшої кількості ідей, незвичних, і нетипових. Це давало нам змогу стимулювати курсантів до творчого мислення, до прояву ними власного розуміння соціально-правових явищ.

Другий крок – це аналіз загальної маси висловлених ідей з метою виявлення таких, які містять найвдаліші рішення. Курсанти вчилися вислуховувати різні думки, допускаючи реальність та адекватність кожної з них, хоча критикувати вже не було заборонено. У ході експериментальної програми було проведено мозкові атаки на теми: „Чи важливо бути гуманістом, якщо ти обрав професію правоохоронця”; „Можливості легалізації легких наркотиків в Україні”, „Шляхи підвищення ефективності діяльності ДПС”, „Робота патрульної служби в умовах проведення масових акцій або спортивних змагань” тощо.

Отже, до змісту експериментальної програми з підвищення ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців увійшли: спецкурс „Професійна адаптація майбутніх правоохоронців”; тренінгова програма „Професійне самовизначення – шлях до професійної адаптації!”, інтерактивні техніки (кейс-метод, метод випадків, мозкова атака). Також у ході формульовального етапу було використано такі види педагогічної роботи: діагностика професійних бар’єрів і труднощів, використання можливостей професійно-орієнтованих дисциплін у ході навчального процесу, проведення

навчальних екскурсій та лабораторних занять у реальних умовах роботи підрозділів ОВС України, використання змістових можливостей психолого-педагогічних дисциплін, модернізація змісту предметів циклу соціально-гуманітарної підготовки майбутніх правоохоронців, використання можливостей форм виховної роботи з майбутніми правоохоронцями, робота з підтримки статутного порядку й дисципліни, використання засобів позитивного стимулювання та прийомів дисциплінарного стягнення, підтримка академічних успіхів, успішності в навчанні, використання ресурсів професійно-орієнтованої практики.

3.2. Підвищення ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців

Для реалізації завдань нашого дослідження з метою перевірки дієвості обґрунтованих нами педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, перевірки ефективності експериментальної програми з підвищення рівня професійної адаптації майбутніх правоохоронців було здійснено оцінку та аналіз отриманих результатів.

Ми ґрунтувалися на розумінні професійної адаптації майбутніх правоохоронців як процесу пристосування особистості, що вступила у вищий навчальний заклад МВС України, до вимог професії співробітника органів внутрішніх справ, умов праці, завдань і змісту спеціальності, специфічних особливостей служби, а також службового колективу.

З метою визначення ефективності експериментальної програми з підвищення рівня підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців, а також вибору оптимальних засобів, методів навчання й виховання для подальшого включення в навчально-виховний процес вищих навчальних закладів МВС України було проведено контрольний, завершальний, етап педагогічного експерименту. На цьому етапі було здійснено перевірку

результатів експериментального дослідження, узагальнено отримані відомості, порівняно початкові та кінцеві експериментальні дані, що характеризують рівні професійної адаптації майбутніх правоохоронців. Було проаналізовано динаміку показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів МВС України за наслідками впровадження авторської експериментальної програми, що дозволило визначити тенденції подальшого вдосконалення цього процесу у вищому навчальному закладі.

На цьому етапі педагогічного експерименту нашими завданнями були:

- повторне визначення рівня готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України;
- дослідження динаміки у сформованості рівнів готовності до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України;
- визначення прийомів і способів зміни суб'єктивних стосунків майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів МВС України до професійної діяльності в ході навчально-виховного процесу вищого навчального закладу;
- розробка та оформлення методичних рекомендацій щодо оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України;
- визначення перспективних напрямів підвищення ефективності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Повторне педагогічне оцінювання рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців відбувалося з використанням раніше апробованого на етапі констатувального експерименту комплексу діагностичних методик, а саме: тесту „Професійна мотивація” (за А. А. Криловим); опитувальника професійних переваг (адаптація методики „Самонаспрямований пошук”, розробленого на базі теорії професійного вибору Дж. Холланда); анкети „Мотивація

професійного вибору”, розробленої С. Гріншпун; багаторівневого особистого опитувальника „Адаптованість” (МЛО-АМ), розробленого А. Маклаковим і С. Чермяніним.

Під час експерименту було здійснено поточний контроль, основним завданням якого була своєчасна оцінка проведення та результативності експерименту, внесення необхідних коректив, своєчасне втручання та усунення недоліків у ході експериментального дослідження. Сутність поточного контролю полягала у визначенні показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців вищих навчальних закладів МВС України й ефективності методів, прийомів, способів і засобів дії на її процес.

З метою визначення динаміки досліджуваного процесу в ході експерименту ми проводили „проміжні виміри” після першого, другого, третього року навчання та після закінчення першого семестру четвертого року навчання, що дозволило визначити траєкторію сформованості в майбутніх правоохоронців експериментальної та контрольної груп показників професійної адаптації у вищих навчальних закладах МВС України. Отримані відомості представлено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Динаміка професійної адаптації майбутніх правоохоронців
(залежно від терміну навчання, у %)

Досліджувані групи майбутніх правоохоронців							
КГ				ЕГ			
Рівні професійної адаптації	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий	Рівні професійної адаптації
1 курс n=60	25	61,7	13,3	23,3	66,7	10,0	1 курс n=60
2 курс n=57	22,8	59,7	17,5	17,0	62,7	20,3	2 курс n=59
3 курс n=56	12,5	64,3	23,2	8,5	57,6	33,9	3 курс n=59
4 курс n=55	9,1	58,2	32,7	5,1	52,5	42,4	4 курс n=59

Аналіз таблиці свідчить про те, що рівень підготовки до професійної адаптації в майбутніх правоохоронців експериментальної та контрольної груп після першого року перебування у вищому навчальному закладі МВС України приблизно однаковий. Так, високий рівень сформованості підготовки до професійної адаптації в експериментальній групі мають 10%, а в контрольній 13,3% майбутніх правоохоронців. Середнього рівня сформованості підготовки

до професійної адаптації досягли 66,7% майбутніх правоохоронців експериментальної групи та 61,7% контрольної групи. Низький рівень сформованості підготовки до професійної адаптації властивий 23,3% майбутнім правоохоронцям експериментальної групи та 25% контрольної групи.

Через рік після першого виміру на другому році навчання у вищому навчальному закладі МВС України в експериментальній групі високого рівня професійно орієнтованої адаптації досягли 20,3% майбутніх правоохоронців, а в контрольній групі 17,5%. За наслідками виміру в кінці третього року навчання у вищому навчальному закладі МВС України високого рівня професійно орієнтованої адаптації досягли 33,9% майбутніх правоохоронців експериментальної групи та 23,2% контрольної. Після першого півріччя четвертого року навчання вищому навчальному закладі МВС України до проходження практики в органах внутрішніх справ високого рівня професійно орієнтованої адаптації досягли 42,4% майбутніх правоохоронців експериментальної групи й лише 32,7% майбутніх правоохоронців контрольної групи.

З метою виявлення змін у процесі професійної адаптації було повторно опитано 118 курсантів III – IV курсів, учасників ЕГ.

За результатами анкетування було визначено такі позитивні зміни:

- наявність індивідуального підходу до майбутніх правоохоронців, уваги до їхніх проблем (51,7%);
- допомога в навчанні, зацікавленість офіцерів навчальними успіхами майбутніх правоохоронців (81,4%);
- залучення до цікавих форм аудиторної та позааудиторної роботи з майбутніми правоохоронцями (55,1%);
- збільшення кількості виховних заходів, що сприяли професійній адаптації (66,1%);
- збільшення кількості занять з практичними працівниками органів внутрішніх справ (68,6%);

- озброєння майбутніх правоохоронців знаннями про майбутню професію на основі реальних прикладів (50%);
- роз'яснення майбутнім правоохоронцям як переваг, так і труднощів, ускладнень майбутньої діяльності в органах внутрішніх справ (47,5%);
- спрямування різних видів професійної практики та стажування в органах внутрішніх справ на оптимізацію професійної адаптації майбутнього правоохоронця (72%).

Наступним завданням контрольного етапу експериментальної роботи стало визначення динаміки процесу підготовки до професійної адаптації за окремими критеріями.

Показники мотиваційного критерію (мотивація до роботи в правоохоронних органах за фахом; професійна спрямованість; усвідомлення професійних переваг; бажання досягнути професійного успіху) ми аналізували за допомогою питальників з вивчення мотивів і професійних орієнтацій майбутніх фахівців.

Головним індикатором якості мотивів майбутньої професійної діяльності став домінуючий тип мотивації самовдосконалення майбутніх правоохоронців, для виявлення якого було використано тест-опитувальник мотивації досягнень (у модифікації М. Магомед-Емінова) [178, с. 202 – 206], призначений для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості: прагнення до успіху та ухилення від невдач.

Узагальнення отриманих результатів щодо мотиваційних показників професійної адаптації представлено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

**Порівняльна оцінка показників професійної адаптації майбутніх
правоохоронців за мотиваційним критерієм
(середній бал за 5-ти бальною шкалою)**

На початку експерименту				Після закінчення експерименту			
ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка
3,8	3,3	3,8	3,2	4,5	4,8	4,1	3,6

Аналіз отриманих відомостей дозволив засвідчити суттєву позитивну динаміку в розвитку мотивації до професійної діяльності в майбутніх правоохоронців експериментальних груп (для достатнього рівня – 15%, середнього – 11%; сумарна – 26%). Різниця показників учасників контрольних груп при цьому не така яскрава (для достатнього рівня – 1%, середнього – 11%; сумарна 12%).

На наступному етапі ми визначали результативність експериментальної роботи з розвитку показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців за когнітивним критерієм (усвідомлення професійних обов'язків; самостійність професійних дій; дисциплінованість; активність).

З цією метою було повторно використано „Опитувальник професійних переваг”, щоби перевірити, наскільки змінилися професійні переваги з моменту проведення експерименту й наскільки ефективним є сам процес запропонованої програми. Респонденти ЕГ наприкінці експериментальної програми показали такі результати: 69% майбутніх правоохоронців мають в особистому коді реалістичний тип, 57% – соціальний, 48% – дослідницький, 42% – конвенціональний, 29% – підприємницький і 23% – артистичний.

Отже, можна узагальнити результати діагностики підготовки до професійної спрямованості майбутніх правоохоронців і співвіднести з рівнем сформованості професійної адаптації. Як було встановлено, на першому році навчання в майбутніх правоохоронців ЕГ і КГ вищі показники артистичного та підприємницького типів, нижчі – дослідницького, реалістичного й конвенціонального. Показники ж майбутніх правоохоронців третього року навчання прямо протилежні результатам першого року навчання у вищому навчальному закладі МВС України.

Виходячи з отриманих результатів експериментальної групи, вважаємо, що динаміку підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців зумовлено показниками реалістичної спрямованості (орієнтація на виконання важких завдань, практичну діяльність), дослідницької спрямованості (орієнтація на самостійне виконання завдань, здатність до розумової діяльності) та конвенціональної спрямованості (орієнтація на організованість, акуратність).

Одним із досліджуваних нами показників когнітивного критерію є дисциплінованість. У ході дослідження в експериментальній групі було відзначено зниження кількості дисциплінарних стягнень, нікого з майбутніх правоохоронців не було відраховано з вищого навчального закладу МВС України. Водночас у контрольній групі було відраховано шість майбутніх правоохоронців за період навчання у вищому навчальному закладі МВС України: за академічну неуспішність – два курсанти (перший рік навчання), через небажання навчатися – один на першому році навчання та один на другому році навчання; за порушення дисципліни – два курсанти (третій рік навчання).

Решту показників когнітивного критерію ми вивчали шляхом експертної оцінки та включеного спостереження. У системі методів дослідження вважаємо цей метод найбільш гнучким, оскільки спостереження може охопити цілісну картину чи бути вузько спрямованим. В одних випадках ми спостерігали

особисто, в інших – користувалися інформацією спостережень експертів. У процесі дослідження було використано „включене” спостереження, коли спостерігач включався в навчально-виховний процес як фіксатор результатів, координатор дій курсантів, супервізор тощо. Переваги включених спостережень очевидні: вони дають найяскравіші, безпосередні враження про середовище, допомагають краще зрозуміти вчинки, мотиви поведінки майбутніх правоохоронців. Таке спостереження дозволяє зібрати інформацію, недоступну для отримання іншими методами. З позитивними моментами цього методу пов’язані й головні його недоліки. Дослідник може втратити здатність об’єктивно оцінювати ситуацію, дивитися на неї з позиції тих, кого вивчає, надто „вжитися” в роль учасника подій, що деякою мірою змінює його сприймання. Результати оцінки експертами й курсантами когнітивних показників професійної адаптації представлено в табл. 3.4.

Нашу увагу привернув той факт, що експерти оцінили наявність професійно важливих для майбутнього правоохоронця навичок, умінь навіть вище, ніж самі курсанти.

Таблиця 3.4

Порівняльна оцінка показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців за когнітивним критерієм (середній бал за 5 бальною шкалою)

На початку експерименту				Після закінченню експерименту			
ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка	само-оцінка	експертна оцінка
2,6	2,6	2,8	2,7	3,9	4,1	3,1	3,5

Ми вважали за доцільне здійснити розподіл показників мотиваційного критерію учасників ЕГ та КГ за трьома рівнями. Аналіз цифрових свідчень дозволив нам відзначити помітну різницю щодо позитивної динаміки в розвитку показників когнітивного критерію учасників контрольної та експериментальної групи. Експериментальна група продемонструвала сумарну позитивну динаміку в 22% (для достатнього рівня – 9%, середнього – 13%). Відповідно сумарний показник позитивної динаміки для учасників контрольної групи становить 5% (для достатнього рівня – 1%, середнього – 4%).

Показники процесуально-діяльнісного критерію (середній бал успішності, рівномірність в успішності; інтерес до фахових предметів, залучення до позааудиторних форм навчального процесу) ми вивчали переважно методами аналізу результатів навчальної діяльності та аналізу балів успішності майбутніх правоохоронців.

Результати дозволили засвідчити, що вирішення завдань підвищення ефективності професійної адаптації курсантів створювало умови для поглибленого засвоєння знань, формування умінь і навичок професії співробітника органів внутрішніх справ, що й підтверджують результати кількісного аналізу навчальної діяльності майбутніх правоохоронців. У табл. 3.5 представлено результати навчання (за п'ятибальною шкалою) учасників контрольних та експериментальних груп протягом чотирьох років навчання.

Таблиця 3.5

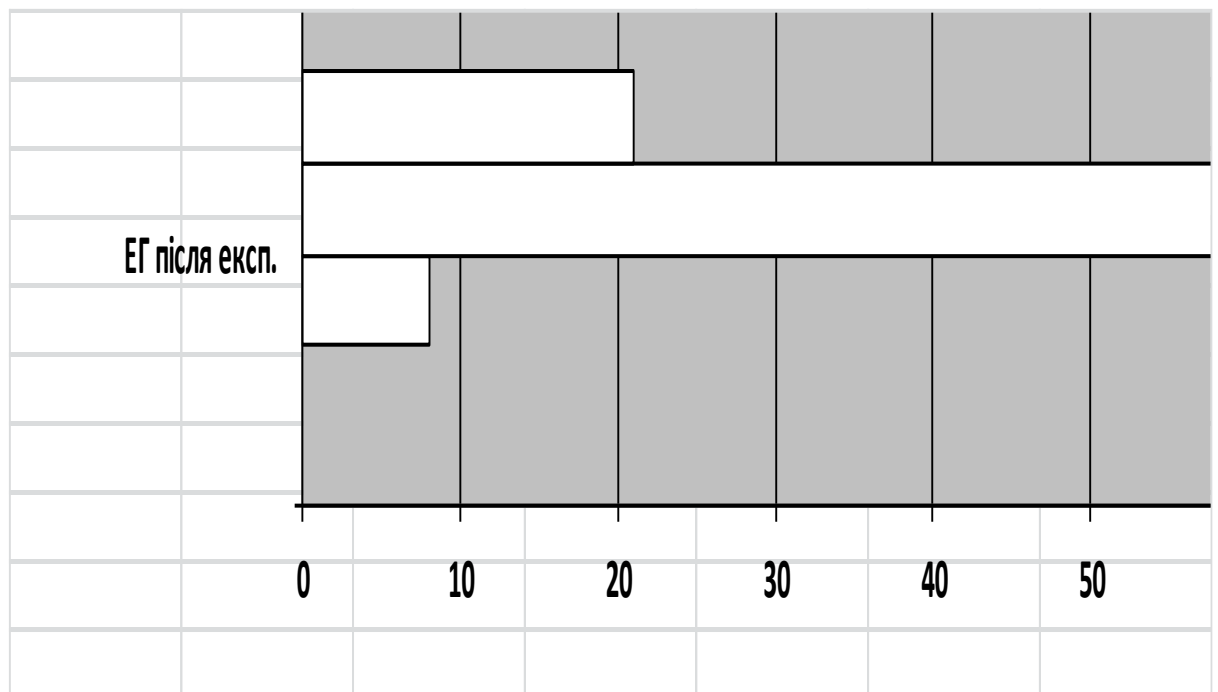
Аналіз успішності майбутніх правоохоронців у період навчання у вищому навчальному закладі МВС України

Навчальні групи	Експериментальна група	Контрольна група
I курс	3,8	3,5
II курс	4,0	3,9
III курс	4,2	4,0
IV курс	4,7	4,2

Як видно з таблиці, наявна позитивна динаміка в показниках успішності в учасників експериментальних груп (1,1 бала). Цікаво, що найпомітніший „стрибок” успішності припав саме на перехід майбутніх правоохоронців з третього на четвертий курс. У порівнянні динаміка навчальних успіхів учасників контрольних груп не є такою яскравою, проте вона все ж помітна (0,7 бала). Такий результат, на нашу думку, засвідчує загальну ефективність навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України.

Урахування сукупності всіх показників процесуально-діяльнісного критерію готовності до професійної адаптації відповідно до рівнів їх прояву відображено нижче в Рис.2.

Рис. 2. Рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців контрольних та експериментальних груп (за процесуально-діяльнісним критерієм)

Аналіз отриманих даних дозволяє засвідчити суттєву позитивну динаміку в розвитку показників процесуально-діяльнісного критерію в майбутніх

правоохоронців експериментальних груп (для достатнього рівня – 5%, середнього – 11%; сумарна – 16%). Різниця показників в учасників контрольних груп при цьому не така яскрава (для достатнього рівня – 3%, середнього – 8%; сумарна – 11%).

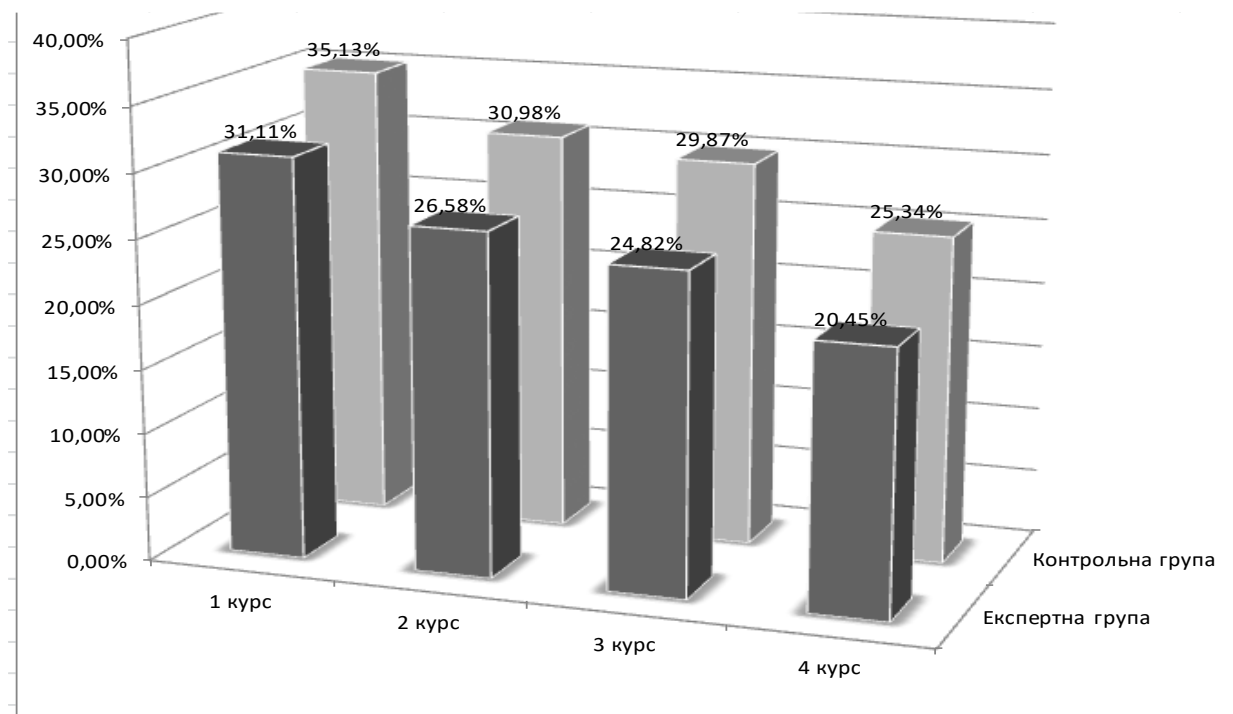
На наступному етапі ми визначали результативність експериментальної роботи з розвитку показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців за особистісним критерієм (відданість професійному обов'язку; почуття професійної відповідальності; гуманізм; моральна стійкість; справедливість). Експериментальне дослідження показало, що реалізація педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців експериментальної групи істотно вплинула на формування й розвиток у них визначених показників особистісного критерію. Ми досліджували результативність роботи за допомогою діагностичних технік, описаних у підрозділі 2.1, та застосовували додаткові методи. Так, прояви показників особистісного критерію було проаналізовано за тестом СЖО Д. Леонт'єва [115].

На цьому етапі експерименту ми додатково використовували наративні методи дослідження (лат. *narrativ* – розповідь, опис), що передбачають тлумачення та інтерпретацію самого себе, власного життєвого шляху, набутого професійного досвіду тощо. Самоопис, на нашу думку, є доволі адекватним методом вивчення та якісної оцінки рівня сформованості показників цього критерію, дозволяє виявити вектор професійно-особистісної перспективи, готовності до усвідомлення рівня власних професійних досягнень тощо. З цією метою майбутнім правоохоронцям контрольних та експериментальних груп було запропоновано такі теми для самоопису: „Я в пошуках сенсу життя”; „Мій ідеал правоохоронця”; „Допомога іншим як сенс моєї професії”.

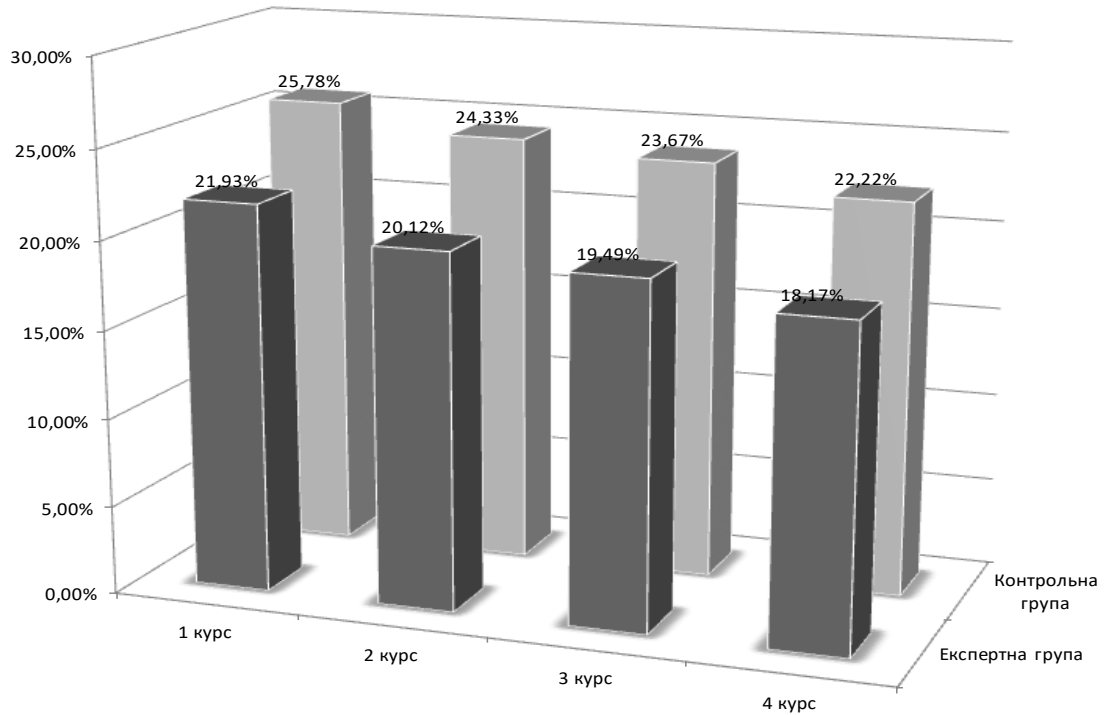
Оскільки кожен з особистісних показників виявляється в процесі професійної адаптації нерівномірно, ми вважали за доцільне подати окрему педагогічну оцінку кожного з них. Статистична обробка результатів, отриманих за допомогою анкет і методик, описаних в підрозділі 2.1, дозволила нам

визначити динаміку розвитку якостей особистості в майбутніх правоохоронців експериментальної та контрольної груп на різних етапах навчання. Статистично значущі відмінності між рівнем сформованості якостей-показників у майбутніх правоохоронців експериментальної та контрольної груп, де нижчий показник означає вищий рівень розвитку аналізованої якості (див. Рис. 3). З діаграм видно, що динаміка в розвитку таких основних якостей, як відданість професійному обов'язку, почуття професійної відповідальності; гуманізм; моральна стійкість; справедливість у майбутніх правоохоронців експериментальної групи вища, ніж у представників контрольної групи.

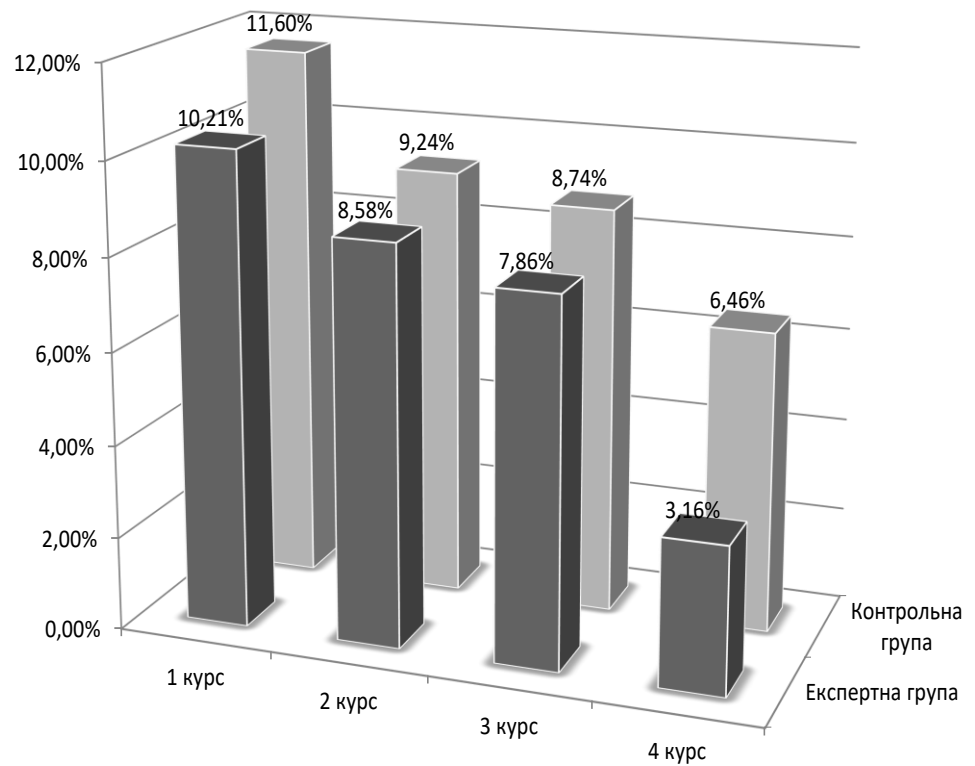
Рис.3. Рівні сформованостей

Сформованість показника „Відданість професійному обов'язку”

Сформованість показника „Почуття професійної відповідальності”

Сформованість показників „Моральна стійкість і справедливість”

Якщо брати для порівняння межові показники першого й четвертого курсів, то позитивна динаміка сформованості відданості професійному обов'язку майбутніх правоохоронців ЕГ становить 10,66%, а КГ – 9,79%. Позитивна динаміка в проявах цього показника не дуже яскрава. Для ЕГ вона становить 3,76%, а для КГ – 3,56%. Ці результати засвідчують, що процес формування почуття професійної відповідальності дуже тривалий і не може дати наочних результатів у межах професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Аналіз даних діаграми дозволяє засвідчити, що розвиток показників продемонстрував помітну різницю в показниках контрольної та експериментальної груп (5,14% для КГ та 7,05% для ЕГ).

Для повноти бачення картини ми здійснили сумарну оцінку показників особистісного критерію та представили її у формі діаграми. Аналіз діаграми дозволив засвідчити суттєву позитивну динаміку у сформованості показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців за особистісним критерієм. Сумарна позитивна динаміка для учасників КГ становить 7% (достатній – 1%; середній – 6%), а для учасників ЕГ – 14% (достатній – 3%; середній – 11%).

Аналіз результатів педагогічної оцінки рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців за чотирма критеріями (мотиваційним, процесуально-діяльним, когнітивним та особистісним) дозволив дійти висновку про те, що динаміка розвитку показників професійної адаптації була найвищою для показників мотиваційного критерію (26%) і найнижчою для показників особистісного критерію, що засвідчує необхідність продовження роботи з формування якостей характеру майбутніх правоохоронців, що допоможуть їм у розв'язанні подальших завдань професійного становлення.

Ми узагальнили відомості щодо оцінки рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців на початку IV курсу навчання й отримали результати як для експериментальної, так і для контрольної груп (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Результати оцінки рівнів професійної адаптації майбутніх
правоохоронців на початку IV курсу навчання
(контрольна та експериментальна групи, у %)**

Групи	Рівні професійної адаптації		
	<i>Достатній</i>	<i>Середній</i>	<i>Низький</i>
ЕГ n=59	18,63	66,12	15,25
КГ n=55	10,91	56,36	32,73

Аналіз отриманих результатів показав, що в експериментальній групі на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі МВС України достатній рівень професійної адаптації було зафіксовано в 47,5% майбутніх правоохоронців, середній рівень – у 50,8% майбутніх правоохоронців, низький рівень – у 1,7% майбутніх правоохоронців. У контрольній групі частка майбутніх правоохоронців з високим рівнем професійно орієнтованої адаптації становить 36,4%, із середнім – 60,0%, з низьким – 3,6%.

Отже, результати контрольного етапу експерименту дозволили перевірити й підтвердити припущення про ефективність визначених нами педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

З метою визначення вірогідності результатів, одержаних на початку експерименту та після його проведення, ми вважали за доцільне використати табличне порівняння кількісних відсоткових показників педагогічної адаптації майбутніх правоохоронців (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Рівні педагогічної адаптації майбутніх правоохоронців

(на початку та після експерименту, у %)

Рівні	На початку експерименту				Після експерименту			
	ЕГ (120 осіб)		КГ (12 осіб)		ЕГ (120 осіб)		КГ (120 осіб)	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Достатній	10	8,33	8	6,67	23	19,17	14	11,67
Середній	68	56,67	64	53,33	78	65,0	68	56,67
Низький	42	35,0	48	40,0	19	15,83	38	31,66

Отже, можемо визначити, що виміри динаміки сформованості показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців засвідчили, що педагогічні умови підвищення ефективності професійної адаптації майбутніх правоохоронців виявилися дієвими, використання арсеналу оновлених за змістом та модернізованих форм і методів навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів МВС України дозволило зафіксувати доволі помітні позитивні зрушення в рівнях показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців – учасників експериментальних груп. Динаміка показників професійної адаптації майбутніх правоохоронців – учасників контрольних груп також виявилася позитивною, проте не такою яскравою (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Динаміка підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців
(залежно від критеріїв професійної адаптації, у %)

Критерії готовності до професійної адаптації	ЕГ	КГ
мотиваційний	26%	12%
когнітивний	22%	5%
процесуально-діяльнісний	16%	11%
особистісний	14%	7%

Сумарна позитивна динаміка за окремими критеріями професійної адаптації становить: за мотиваційним критерієм: ЕГ – 26%; КГ – 12%; за когнітивним критерієм: ЕГ – 22%; КГ – 5%; за процесуально-діялісним критерієм: ЕГ – 16%; КГ – 11%; за особистісним критерієм: ЕГ – 14%; КГ – 7%.

Статистичну достовірність отриманих результатів дослідження було перевірено за допомогою χ^2 – критерію Пірсона, оскільки саме ця методика розрахована на виявлення похибки при кількості учасників експериментальної роботи до 1000 осіб, та застосуванням лінійного оцінювання за кількома рівнями (розрядами ознаки).

$V=k-1$, k – кількість розрядів ознаки (у нашому дослідженні три: достатній, середній, низький).

Отже, $V=2$.

$$\chi^2 = 120 \cdot 120 \left[\frac{\left(\frac{52}{120} - \frac{32}{120} \right)^2}{\frac{52 \cdot 32}{112 \cdot 136}} + \frac{\left(\frac{112}{120} - \frac{136}{120} \right)^2}{\frac{54 \cdot 53}{54 \cdot 53}} \right] = 39,748$$

Підрахуємо кількість ступенів свободи за формулою:

$V=k-1$, k – кількість розрядів ознаки (у нашому дослідженні чотири: мотиваційний, процесуально-діялісний, когнітивний, особистісний). Отже,

$V=3$. Визначаємо критичні значення χ^2 для отриманої кількості ступенів свободи.

$$7,815, \rho \leq 0,05$$

$$11,345, \rho \leq 0,01$$

$$\chi_{кр}^2 = \{ \}$$

Оскільки, $\chi_{емп}^2 > \chi_{кр}^2$, то розбіжності між розподілами контрольної й експериментальної групи є статистично достовірними, що підтверджує ефективність впроваджених педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Відповідно до цього можна стверджувати, що на таку різницю між χ -критеріями контрольної та експериментальної груп вплинуло введення незалежної змінної величини, якою стала сукупність форм і методів обґрунтованої та впровадженої нами в систему навчально-виховної роботи вищих навчальних закладів експериментальної програми з підвищення ефективності професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Отже, ми вважаємо, що здійснена нами експериментальна робота з оцінки та аналізу ефективності впровадження педагогічних умов професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України дістала логічного завершення.

3.3. Рекомендації щодо оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України

Теоретичний і практичний аналізи наявних наукових підходів дають підстави для побудови бачення підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців як структури, що містить: мету й завдання підготовки, визначені з урахуванням професійних особливостей майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, зміст підготовки майбутніх

правоохоронців до професійного становлення, дидактичні принципи, методи й форми організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України, визначення педагогічних умов, дотримання яких сприятиме ефективному засвоєнню майбутніми правоохоронцями змісту психологічної готовності та формуванню якостей особистості, поетапну реалізацію підготовки та її результат – успішну професійну адаптацію майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Результати проведеного нами дослідження є наочним підтвердженням цього й дозволяє зробити висновок про те, що якщо завдання й умови майбутнім правоохоронцям добре відомі та засвоєні, то підготовка до професійної адаптації проходить порівняно легко. Коли ж майбутні правоохоронці погано підготовлені до професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ, їм потрібно удосконалюватися в процесі професійного становлення, екстрено виробляти нові зв'язки, знання, якості. А це вже величезні труднощі, що зростають в обернено пропорційній залежності.

Проведена експериментальна робота дозволяє розділити чинники та передумови процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців на дві групи.

До *першої групи* належать чинники й передумови, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями майбутніх правоохоронців: загальна та професійна підготовленість, особистий професійно адаптивний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність, акцентуація характеру, особиста тривожність, самопочуття, активність, настрій, стан здоров'я, вік, життєвий досвід.

Другу групу становлять чинники, які по відношенню до особистості існують об'єктивно: безпосередні умови професійної діяльності, напруженість, монотонність, тривожність, незвичність, складність, раптовість, новизна обстановки, рівень управління процесом професійної адаптації з боку офіцерів курсів.

З урахуванням розглянутих вище адаптаційних чинників і передумов підготовки до професійної адаптації ми пропонуємо рекомендації з оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, яку необхідно проводити у два етапи:

I етап – підготовка до професійної діяльності в особливих умовах навчання у вищому навчальному закладі МВС України на випускному курсі та проходження стажування за фахом в органах внутрішніх справ.

II етап – прибуття в органи внутрішніх справ після закінчення вищого навчального закладу МВС України, входження в посаду та її освоєння.

У ході першого етапу психологи та виховний відділ вищого навчального закладу МВС України, використовуючи комплекс тестових методик, надають допомогу майбутнім правоохоронцям у вивченні їхніх індивідуально-психологічних особливостей. Під час проходження стажування визначають рівень загальної та спеціальної підготовленості майбутніх правоохоронців до професійної діяльності за допомогою самоаналізу й експертної оцінки (командири практичних підрозділів). Після закінчення етапу на основі аналізу отриманих даних визначають рівень (достатній, середній, низький) професійної адаптації майбутніх правоохоронців до діяльності в особливих умовах. У такий спосіб буде виділено три групи майбутніх правоохоронців, що вимагають різного підходу, змісту, мети й інтенсивності проведення заходів щодо оптимізації їхньої професійної адаптації. З найбільшими труднощами, як було вже відзначено, професійна адаптація протікає в тих майбутніх правоохоронців, які мають низький рівень адаптації. Тому їм необхідно приділяти значну увагу.

Результати проведеного експериментального дослідження свідчать про те, що в процесі першого етапу необхідно сформулювати в майбутніх правоохоронців правильне уявлення про майбутню діяльність, об'єктивно розкрити позитивні та негативні аспекти професійної діяльності співробітника органів внутрішніх справ. Виходячи з рівня успішності професійної адаптації майбутніх

правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України, потрібно визначити необхідний обсяг знань, навичок і вмінь, якими повинен оволодіти майбутній правоохоронець, перш ніж приступити до виконання обов'язків за посадою. У цей період необхідно сформувані педагогічні та психологічні установки на освоєння професії, а також професійно значущі мотиви.

Оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації в цей період можна досягти внаслідок:

- визначення рівнів успішності підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України і відповідно до цього розподіл їх на групи;
- розподілу взводів на підгрупи з метою закріплення за майбутніми правоохоронцями досвідчених офіцерів з числа курсової ланки та викладачів з урахуванням специфіки майбутньої діяльності співробітника органів внутрішніх справ;
- упровадження в навчально-виховний процес інтерактивних методів навчання й виховання;
- постановки завдань, що вимагають самостійного прийняття рішення;
- відпрацювання часткових елементів функціональних обов'язків на молодших курсах і в повному обсязі на практиці;
- проходження практики в підрозділі, у який буде призначено курсанта після випуску для подальшого проходження служби в органах внутрішніх справ;
- організації зустрічей з випускниками вищих навчальних закладів МВС України;
- проведення консультацій за участю фахівців-практиків у вищих навчальних закладах МВС України;
- уведення навчальних дисциплін за вибором майбутніх правоохоронців, які дозволять їм заповнити прогалини в особистій підготовці з професійної діяльності;

- організації соціально-педагогічного та психологічного супроводу майбутніх правоохоронців у період підготовки до роботи на посаді співробітника органів внутрішніх справ.

У ході другого етапу команди підрозділів організовують педагогічну підготовку майбутніх правоохоронців до діяльності в органах внутрішніх справ. Одночасно психологічний і виховний відділ у відведений час (з урахуванням результатів першого етапу) проводять з майбутніми правоохоронцями професійно-орієнтовані тренінги, спрямовані на вдосконалення їхніх індивідуально-психологічних особливостей. Необхідно враховувати, що молодий правоохоронець, який прибув в органи внутрішніх справ після закінчення вищого навчального закладу МВС України, узявшись до виконання функціональних обов'язків, потрапляє в нову обстановку, знаходячись у якій, він пристосовується, „притирається” до нових умов. Цей процес, як було вже сказано, багато в чому визначається індивідуально-психологічними особливостями майбутніх правоохоронців. Водночас у ході дослідження також було відзначено, що за несприятливих соціально-психологічних і соціально-педагогічних умов у колективі виникає ситуація, коли найуспішніше адаптуються молоді правоохоронці, які пасивно ставляться до служби. Більшість же молодих правоохоронців з активно-позитивним ставленням до служби не можуть професійно орієнтовано адаптуватися до того часу, доки не завоюють авторитет, перш за все в підлеглих і начальників, їхнім ставленням до справи й успіхами в очолюваному ними підрозділі.

Особливістю підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у період становлення на посаді є те, що в період професійної адаптації молоді правоохоронці проходять такі її види: загальну, безпосередньо професійну та цільову.

Загальної професійної адаптації досягають шляхом вироблення цілеспрямованості, стійкої мотивації до активних дій з виконання службових

обов'язків, формуванням і вдосконаленням у майбутніх правоохоронців певних рівнів індивідуально-психологічних особливостей.

Безпосередньо професійна адаптація передбачає вироблення стійкості психіки. Вона є системою спеціальних заходів, які додають зусиллям майбутніх правоохоронців, викликаних професійними труднощами, стимулювального характеру (перебування в екстремальній ситуації, робота в умовах дефіциту часу, самостійне прийняття відповідальних рішень та ін.).

Цільова професійна адаптація здійснюється для підйому активності, шляхом вироблення чіткої установки на виконання конкретного завдання. Тут важливу роль відіграє з'ясування її сенсу, значення, умов, відпрацювання майбутніх дій.

Здійснення загальної професійної адаптації професійної адаптації майбутніх правоохоронців до виконання службових обов'язків на посаді необхідно починати з об'єктивного визначення рівня професійної адаптації до професійної діяльності. У майбутніх правоохоронців з низьким рівнем професійної адаптації необхідно, перш за все, нейтралізувати неправильні думки, тенденційність, пов'язані з майбутньою діяльністю, соціальну пасивність, невпевненість, острах опинитися в складних ситуаціях. Цього досягають забезпеченням отримання ними достовірної інформації з різних джерел про майбутню діяльність співробітника органів внутрішніх справ. Цьому сприяють також зустрічі й бесіди з керівництвом курсу, факультету, що сумлінно виконують службовий обов'язок, вивчення історії та традицій структурних підрозділів.

У цей період важливо створити позитивний емоційний настрій на проходження служби на посаді, на яку призначено майбутнього правоохоронця. Особливу актуальність має формування установки наслідування правоохоронців, які з честю й гідністю вирішують поставлені перед ними завдання. Також у цей час необхідно сформуванню в майбутніх правоохоронців прагнення до впевненого оволодіння спеціальністю, установку до виконання

службових обов'язків. У процесі становлення на посаді співробітника органів внутрішніх справ доцільно передбачити послідовне нарощування навантажень. Необхідно досягти того, щоб психічна напруженість, наявна під час виконання легких завдань, поступово перетворювалася з гнітючого чинника в мобілізуючий.

Здійснення безпосередньо професійної адаптації майбутніх правоохоронців до виконання службових обов'язків доцільно починати з оцінки того, наскільки глибоко майбутній правоохоронець знайомий з важкими обставинами виконання службових обов'язків. Важливо встановити рівень професійної підготовки, фізичних і психологічних якостей. Треба пам'ятати, що багато навичок і якостей не можна виробити за короткий термін, і тому зусилля майбутніх правоохоронців слід зосередити на формуванні й удосконаленні психологічної готовності до подолання труднощів і навантажень.

Для формування психологічної готовності необхідно знайомити майбутніх правоохоронців з типовими службовими ситуаціями та способами їх вирішення. Для перевірки ступеня психологічної готовності доцільно ставити майбутнього правоохоронця в ситуацію, що вимагає самостійного прийняття рішення та його реалізації. До завершення професійної адаптації необхідно довести до автоматизму професійно значущі навички, досягти вміння грамотно вирішувати різноманітні ситуації, які виникають у процесі професійної діяльності в органах внутрішніх справ.

Вивчення досвіду навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України та професійної діяльності органів внутрішніх справ свідчить, що з метою підвищення професійної стійкості майбутнім правоохоронцям доцільно знати систему методів і прийомів для регулювання їхнього психофізіологічного стану. Уміння управляти собою зводиться, по-перше, до здійснення самоконтролю за зовнішніми проявами негативних емоцій (у випадку хвилювання, страху), по-друге, до зменшення психічної

напруженості, заспокоєння перед та під час виконання службових обов'язків, по-третє, до зняття або попередження втоми, по-четверте, до нормалізації сну та підвищення його відновних функцій.

Цільова професійна адаптація здійснюється в період безпосередньої підготовки до виконання конкретних службових обов'язків (заступання на службове чергування, проведення навчальних стрільб, польові збори). Зазвичай у цей період майбутні правоохоронці повинні з'ясувати особливості їхніх подальших дій. Пріоритетну увагу має бути приділено підтримці активності, уважності, зібраності, готовності вирішити ситуації, що виникають. У зв'язку з цим доцільно використовувати як аргументи витяги з інструкцій, рекомендацій, наказів.

У період безпосередньої підготовки необхідно моделювати ситуації, що ведуть до часткової невдачі з подальшим виходом з цього положення, вимагають негайного переходу від бездіяльності до активності високого рівня, зумовлюють прояв самостійності у виборі способів дій для подолання непередбачених перешкод. Необхідний також детальний аналіз дій у згаданих і подібних ситуаціях.

Для підвищення професійної готовності перед виконанням конкретних службових обов'язків майбутнім правоохоронцям необхідно також ужити заходів щодо формування самоствердження. Тобто майбутні правоохоронці мають формувати в себе впевненість у підготовленості до виконання службових обов'язків.

У підготовці до професійної адаптації майбутнього правоохоронця в період засвоєння функціоналу посади найбільшу значущість має підтримка психологічної стійкості та готовності виконати конкретні службові обов'язки з максимальним успіхом. Цього досягають упевненою поведінкою (діями), компетентністю, витривалістю, сміливістю, обачливим ризиком, рішучістю. У ході виконання службових обов'язків можуть виникати негативні психічні стани. Це можна визначити за такими ознаками: сильне почервоніння або

збліднення, інтонація голосу, порушення нормального ритму дихання, метушливість рухів або загальмованість, апатія. Помітивши надмірне збудження, стресові стани, необхідно знайти оптимальні шляхи для зняття навантаження. Це може бути самонавіювання, самопереконання, розслаблення, переключення уваги.

Перший тип поведінки – опинившись у складній ситуації, під дією сильних стресів деякі майбутні правоохоронці виявляють низький рівень успішності професійної адаптації до діяльності співробітника в органах внутрішніх справ, приходять в стан, що не дозволяє діяти осмислено. У таких ситуаціях їм необхідно переключити увагу, змусити себе діяти осмислено. Важливе значення має особистий приклад командирів, керівництва курсу, їхнє вміння вселити упевненість у підлеглих майбутніх правоохоронців, що проходять професійне становлення.

Для другого типу поведінки, який виявляється в майбутніх правоохоронців з середнім рівнем успішності, характерним є те, що в екстремальній ситуації вони демонструють активні, але не завжди осмислені дії. Таким майбутнім правоохоронцям необхідна допомога у виробленні рішення та організації діяльності підлеглих.

Для третього типу поведінки майбутніх правоохоронців, який належить до високого рівня успішності професійної адаптації, характерне те що майбутні правоохоронці самостійно оцінюють обстановку, приймають грамотні рішення, діють упевнено й ініціативно, уміло організують діяльність підлеглих. Водночас, захопившись виконанням службових обов'язків, вони можуть не замислюватися про вибір кращих способів виконання завдань, що стоять перед ними. Зазвичай таким майбутнім правоохоронцям не вистачає майстерності та службового досвіду у виконанні функціональних обов'язків, тому їм необхідно надавати допомогу у виборі найбільш раціональних прийомів і способів професійної діяльності. Особистий приклад командирів задає в такому випадку найбільшу педагогічну спрямованість.

У період засвоєння інструктивних вимог до посади співробітника органів внутрішніх справ майбутній правоохоронець випробовує сили під час роботи зі спеціальною технікою, несення служби в добових нарядах, патрульної служби, польових зборів і стрільби з вогнепальної зброї. Ця напруга посилюється внаслідок того, що майбутній правоохоронець відповідальний не лише за себе, але й за підлеглих, за їхню діяльність і кінцеві результати. У цей період психічне напруження посилюється відповідальністю за прийняття грамотних рішень, за організацію діяльності підлеглих.

Оптимізації підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців сприятимуть:

- особистий приклад досвідчених офіцерів під час виконання службових обов'язків;
- поглиблені бесіди керівництва курсу, виховного відділу, психолога з метою визначення проблем майбутніх правоохоронців і надання допомоги в їх розв'язанні;
- створення в офіцерських колективах обстановки доброзичливості та взаємодопомоги;
- вивчення ступеня задоволеності майбутнього правоохоронця приналежністю до свого колективу;
- організація наставницької діяльності з надання допомоги в оволодінні професією співробітника органів внутрішніх справ;
- навчання педагогічного супроводу діяльності майбутніх правоохоронців командирів, які мають у підпорядкуванні майбутніх правоохоронців, що проходять становлення на практиці;
- проведення навчально-методичних зборів з майбутніми правоохоронцями;
- навчання майбутніх правоохоронців ефективних прийомів управління підлеглими, механізму локалізації конфліктних ситуацій,

оптимального порядку дій під час виконання завдань, поставлених перед молодим правоохоронцем;

- зустрічі-бесіди керівництва навчального закладу з майбутніми правоохоронцями з проблем їхнього професійного становлення;
- створення нормальних матеріально-побутових умов життя та служби;
- відвідини майбутніх правоохоронців за місцем проживання, виявлення важких обставин, уживання заходів з їх усунення;
- дослідження й узагальнення результатів процесу професійної адаптації, вивчення професійної мотивації, причин низької ефективності професійної діяльності, надходження рапортів про дострокове звільнення з органів внутрішніх справ для подальшої роботи з майбутніми правоохоронцями в період їхнього професійного становлення.

Отже, як у першому, так і в другому періодах підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців доцільно приділяти належну увагу формуванню й удосконаленню таких показників: адаптивного потенціалу; нервово-психічної стійкості; комунікативних здібностей; моральної зрілості; життєвої активності; зниженню рівня ситуативної тривожності; ослабленню проявів акцентуації характеру тощо.

Ми сподіваємося, що надані нами рекомендації з оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України довели, що професійна адаптація майбутніх правоохоронців до професії співробітника органів внутрішніх справ у ході навчально-виховного процесу динамічна й суперечлива; цей процес потребує організації системної роботи з формування мотиваційної готовності правоохоронця, спеціальних знань, умінь і навичок, професійно важливих якостей співробітника органів внутрішніх справ.

Висновки до розділу 3

У розділі подано експериментальну програму з упровадження педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців; проаналізовано результати експериментальної роботи; представлені рекомендації щодо оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

До змісту експериментальної програми було включено спецкурс „Професійна адаптація майбутніх правоохоронців” та тренінгова програма, спрямовані на оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності. На контрольній-завершальному етапі експериментальної роботи після впровадження експериментальної програми було визначено рівень професійної адаптації майбутніх правоохоронців; досліджено динаміку сформованості рівнів професійної адаптації майбутніх правоохоронців; розроблено й оформлено методичні рекомендації щодо оптимізації процесу професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

Аналіз результатів педагогічного експерименту показав, що у процесі впровадження педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України рівень професійної адаптації у курсантів експериментальної групи значно зріс. Рівень професійної адаптації в майбутніх правоохоронців експериментальної та контрольної груп після першого року перебування у вищому навчальному закладі МВС України приблизно однаковий.

Виявлено позитивні зміни в процесі підготовки до професійної адаптації курсантів III – IV курсу (118 учасників ЕГ), а саме: допомога в навчанні, зацікавленість офіцерів навчальними успіхами майбутніх правоохоронців (81,4%); збільшення кількості виховних заходів, що сприяли професійній

адаптації (66,1%); збільшення кількості занять з практичними працівниками органів внутрішніх справ (68,6%); спрямування різних видів професійної практики та стажування в органах внутрішніх справ на оптимізацію професійної адаптації майбутнього правоохоронця (72%).

Здійснено порівняльний аналіз експертних оцінок офіцерів-вихователів і курсантів-випускників, що дозволив відзначити об'єктивність майбутніх правоохоронців в оцінці їхньої професійної готовності.

У розділі відзначено наявність позитивної динаміки в професійній адаптації майбутніх правоохоронців за окремими критеріями. Аналіз та інтерпретація цифрових відомостей дозволили констатувати помітну різницю в динаміці розвитку показників професійної адаптації учасників контрольної та експериментальної групи.

Перевірено статистичну достовірність отриманих результатів дослідження за допомогою χ^2 – критерію Пірсона.

Визначено специфіку підготовки до професійної адаптації правоохоронців на етапі навчання у вищому навчальному закладі МВС України на випускному курсі та проходження стажування за фахом в органах внутрішніх справ та на етапі прибуття в органи внутрішніх справ після закінчення вищого навчального закладу МВС України, входження в посаду та її освоєння. Охарактеризовано види професійної адаптації правоохоронця-початківця (загальна, суто професійна, цільова) та здійснено їхню змістову характеристику.

ВИСНОВКИ

1. Науковий аналіз показав, що проблеми підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України не знайшли повного відображення в педагогічній теорії та практичній діяльності вищих навчальних закладів МВС України. Професійну адаптацію охарактеризовано як компонент соціальної адаптації; складний, багатофакторний, поетапний педагогічний процес входження особистості у сферу професійної діяльності та пристосування до її умов і специфіки. Професійну підготовку у вищому навчальному закладі розглянуто як вирішальний етап підготовки до професійної адаптації, під час якого формуються такі професійні й особистісні якості, які задовольнятимуть вимоги майбутньої професійної діяльності. Підготовку до професійної адаптації в умовах вищого навчального закладу охарактеризовано як процес формування готовності до професійної адаптації через формування мотивації, відповідних знань, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують успішне входження в професійне середовище та пристосування до реальних умов і специфіки професійної діяльності. *Готовність* є результатом підготовки до професійної адаптації і передбачає емоційну стійкість, що забезпечує витримку й самовитримку; професійне мислення, яке дозволяє заглибитися в причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати власну діяльність, відшукувати наукове пояснення успіхів і невдач, передбачати результати роботи.

2. Розкрито сутність і особливості підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України. Показано, що адаптація майбутнього правоохоронця відбувається під впливом педагогічних умов, що сприяє формуванню мотиваційних, когнітивних, процесуально-діяльнісних та особистісних показників. Особливості підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України класифіковано як: нормативно-правові, соціально-

психологічні та морально-етичні.

3. Для педагогічної оцінки професійної адаптації майбутніх правоохоронців обґрунтовано критерії готовності до професійної адаптації майбутніх працівників правоохоронних органів: мотиваційний, когнітивний, процесуально-діяльнісний, особистісний. Визначено три рівні професійної адаптації майбутнього правоохоронця у вищому навчальному закладі: достатній (рівень достатньої адаптованості), середній (рівень ситуативної адаптованості), низький (рівень мінімальної адаптованості).

4. Обґрунтовано базові *педагогічні умови* підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців: оволодіння змістом, формами й методами для успішної професійної діяльності; формування мотивації до професійної діяльності; управлінська навчально-пізнавальна діяльність, спрямована на формування готовності до професійної діяльності; індивідуалізація навчального процесу. З метою перевірки ефективності педагогічних умов підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу МВС України розроблено й упроваджено експериментальну програму, яка визначає зміст, форми, методи підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України.

5. Аналіз результатів експериментальної роботи показав наявність позитивної динаміки у підготовці до професійної адаптації майбутніх правоохоронців за всіма визначеними критеріями. Розроблені методичні рекомендації щодо оптимізації процесу підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України розкривають специфіку підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців на етапі навчання у вищому навчальному закладі, час проходження стажування за фахом в органах внутрішніх справ та на етапі прибуття в органи внутрішніх справ після закінчення вищого навчального закладу МВС України, входження в посаду та її освоєння.

Однак проблема підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України не вичерпується проведеним дослідженням. Перспективними, зокрема, можуть стати дослідження професійної підготовки офіцерів МВС України до роботи за цим напрямом; розробка теоретико-методичних засад професійної адаптації майбутніх правоохоронців на рівні магістратури (ад'юнктури); вивчення зарубіжного досвіду професійної адаптації майбутніх працівників поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. М. Деятельность и психология личности / К. М. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 336 с.
2. Александров Г. Н. Проблемы дидактической адаптации студентов / Г. Н. Александров // Проблемы адаптации студентов. – Вильнюс, 1978. – С. 47 – 50.
3. Алексеева В. Г. На пороге самостоятельной жизни / В. Г. Алексеева. – М. : Моск. рабочий, 1979. – 114 с.
4. Алексеева О. Ф. Индивидуально-психологический фактор адаптации субъекта учебной деятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Алексеева Ольга Федоровна. – М., 1994. – 139 с.
5. Ананьев Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1972. – 192 с.
6. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания : избр. психол. тр. / Б. Г. Ананьев ; под. ред. А. А. Бодалева. – М. : Акад. пед. и соц. наук, 1996. – 384 с.
7. Андреев В. И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В. И. Андреев. – М. : Высш. шк., 1981. – 240 с.
8. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 229 с.
9. Андреева Д. А. О понятии адаптации. Исследования адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество. – Л., 1973. – Вып. XIII. – С. 62 – 69.
10. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.
11. Ануфрієв М. І. Основні напрямки кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України : організаційно правовий аспект : монографія /

- М. І. Ануфрієв. – Х. : Вид-во НУВС, 2001. – 238 с.
12. Армаш Н. О. Адміністративно-правовий статус керівників органів виконавчої влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Армаш Надія Олександрівна. – К., 2005. – 200 с.
 13. Артемов С. Д. Социальные проблемы адаптации молодого рабочего на промышленном предприятии / С. Д. Артемов // Молодежь и труд. – М. : Мол. гвардия, 1970. – С. 135 – 148.
 14. Асеев В. Г. Теоретические аспекты проблемы адаптации / В. Г. Асеев // Адаптация учащихся и молодежи к трудовой и учебной деятельности. – Иркутск, 1986.
 15. Ащепков В. Т. Профессиональная адаптация преподавателей высшей школы / В. Т. Ащепков. – Армавир : АПТИ, 1989. – 140 с.
 16. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды / М. Ю. Бабанский. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
 17. Баклицкая О. П. Социально-психологическая адаптация молодых рабочих в трудовом коллективе : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогическая психология” / О. П. Баклицкая. – М., 1998. – 17 с.
 18. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопр. психологии. – 1989. – № 1. – С. 92 – 100.
 19. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / Бандурка Олександр Маркович. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
 20. Бандурка О. М. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією : підручник / О. М. Бандурка, В. О. Соболєв, В. І. Московець. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 352 с.
 21. Барабанщиков А. В. Психология и педагогика высшей военной школы : учеб. пособие / А. В. Барабанщиков. – М. : Воен. изд-во, 1989. – 365 с.
 22. Бароян Р. О. Труд и здоровье / Р. О. Бароян. – М. : Знание, 1979. – 256 с.

23. Безносков С. П. Профессиональная подготовка и ее влияние на личность : учеб. пособие / С. П. Безносков, А. Т. Иваницкий, В. Я. Кикоть. – СПб. : СПбВВКУ МВД РФ, 1996. – 158 с.
24. Беспалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях / О. В. Беспалько. – К. : Центр навч. л-ри, 2003. – 138 с.
25. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 279 с.
26. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – М. : Наука, 1988. – 270 с.
27. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003.
Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. – 2003. – 280 с.
28. Большой толковый психологический словарь / пер. с англ. Ребер Артур. – М. : АСТ : Вече, 2001. –
Т. 1. – 2001. – 592 с.
29. Бондаренко Я. Г. Деякі аспекти впливу особистісної мотивації фахівців спеціальних підрозділів МВС України на психологічну готовність до дій в особливих умовах / Я. Г. Бондаренко // Психологічна безпека особового складу силових структур та персоналу екстремальних професій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18 листоп. 2009 р. – Х. : Акад. внутр. військ МВС України, 2009. – С. 140 – 143.
30. Бордовская Н. В. Педагогика : учеб. для вузов / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 304 с.
31. Борытко Н. М. Пространство воспитания: образ бытия / Н. М. Борытко. – Волгоград : Перемена, 2000. – 225 с.
32. Брудный В. И. Профессиональная и социально-психологическая адаптация студентов и молодых специалистов / В. И. Брудный. – М. : Педагогика, 1975. – 43 с.

33. Будякина М. П. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации новичков на предприятии / М. П. Будякина, А. А. Русалинова // Социальная психология и социальное планирование. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – С. 92 – 97.
34. Бузунов Р. А. Проблеми організації навчального процесу у вищому навчальному закладі системи МВС / Р. А. Бузунов // Право і безпека. – 2006. – № 5. – С. 31 – 35.
35. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Роспедагенство, 1998. – 262 с.
36. Бызов В. М. Психолого-педагогические условия социально-профессиональной адаптации учащихся в школе-лицее : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бызов Владимир Михайлович. – Брянск, 1993. – 207 с.
37. Васильев В. В. Социально-педагогические проблемы управления адаптацией выпускников ПТУ на предприятиях металлургической промышленности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Васильев Владимир Васильевич. – Киев, 1989. – 182 с.
38. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
39. Весна Е. Б. Социализация индивида и смысловые уровни её осуществление / Е. Б. Весна // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 31 – 37.
40. Воробьев А. Н. Психологический анализ деятельности учителя труда / А. Н. Воробьев // Профессиональное обучение и профориентация. – Курск : КГПИ, 1990. – С.17 – 25.
41. Воропаев М. В. Выявление личностных факторов, связанных с успешностью профессиональной деятельности / М. В. Воропаев, А. В. Козодаев // Психопедагогика в правоохран. органах. – 1996. – № 1. – С. 17 – 26.

42. Гапонова С. А. Особенности адаптации студентов вузов в процессе обучения / С. А. Гапонова // Психол. журн. – 1994. – № 3. – С. 131 – 135.
43. Гейжан Н. Ф. Педагогика в деятельности оперативных и следственных работников : учеб. пособие / Н. Ф. Гейжан, Г. А. Витольник. – СПб. : Б. и., 2004. – 70 с.
44. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гелбрейт. – М. : Прогресс, 1969. – 480 с.
45. Георгиева И. В. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 „Общая психология, психология личности, история психологии” / И. В. Георгиева. – Л., 1986. – 22 с.
46. Георгиевский А. Б. Дарвинизм : учеб. пособие для студентов биол. и хим. спец. пед. ин-тов / А. Б. Георгиевский. – М. : Просвещение, 1985. – 271 с.
47. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / РАН; Ин-т теории образования и педагогики ; Б. С. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 608 с.
48. Гнутель Я. Виховна робота в сучасних умовах : теорія і методика / Я. Гнутель. – К. : Астон, 1998. – 262 с.
49. Голобородько С. А. Совершенствование профессиональной адаптации курсантов вузов внутренних войск МВД России : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Голобородько Сергей Александрович. – СПб., 1998. – 226 с.
50. Голубев В. Н. Военно-профессиональная адаптация : лекция для курсантов и слушателей / В. Н. Голубев, Н. И. Косенко. – Л. : ВИФК, 1991. – 39 с.
51. Горбачева Э. Г. Профессиональная адаптация выпускников профтехучилищ на предприятиях легкой промышленности (на примере профессии швея) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Горбачева Эрна Герасимовна. – Абакан, 1994. – 244 с.

52. Гришанов Л. К. Социологические проблемы адаптации студентов младших курсов / Л. К. Гришанов, В. Д. Цуркан // Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе : сб. ст. / отв. ред. В. А. Гаврилов – Кишинев : Изд-во Кишинев. гос. ун-та, 1990. – С. 3 – 17.
53. Гриншпун С. С. Роль классного руководителя в профориентации учеников / С. С. Гриншпун // Школа и производство. – 1984. – № 1. – С. 48 – 50.
54. Гусаров С. Визначення понять адміністративної процедури та адміністративного процесу в адміністративному праві України / Сергій Гусаров, Віктор Білоус // Вісн. Акад. управління МВС. – 2008. – № 3. – С. 6 – 18.
55. Давыдов В. В. Особенности воспитания курсантов различных курсов обучения / В. В. Давыдов, И. И. Мороз. – М. : ВПА, 1983. – 72 с.
56. Державне управління : проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
57. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : затв. Законом України від 22 лютого 2006 р. // Уряд. кур'єр. – 2006. – 20 квіт.
58. Диденко О. В. До проблеми професійної адаптації викладачів вищих військових навчальних закладів / О. В. Діденко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фах. вид. / гол. ред. Грязнов І. О. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_4/zmist.html.
59. Дичев Т. Г. Проблема адаптации человека в условиях научно-технической революции / Т. Г. Дичев // Научно-техническая революция, общество и медицина. – М. : Медицина, 1973. – С. 94 – 95.
60. Добряк С. Ю. Динамика психологической адаптации курсантов на первом и втором году обучения в военном вузе : автореф. дис. на соиск. учен.

- степ. канд. психол. наук : 19.00.01 „Общая психология, психология личности, история психологии” / С. Ю. Добряк. – СПб., 2004. – 21 с.
61. Дуфенюк О. М. Недоліки юридичної термінології у галузі нормативного регулювання правоохоронної діяльності / О. М. Дуфенюк // Проблеми української термінології. – Л. : Нац. ун-т „Львівська політехніка”, 2006. – № 559. – С. 138 – 140.
62. Дуфенюк О. М. Філософсько-правова спадщина С. Оріховського: феномен професіоналізму правоохоронця : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 „Філософія права” / О. М. Дуфенюк. – Л., 2007. – 16 с.
63. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / Дьюї Джон ; пер. з англ. Мирослави Олійник. – Л. : Літопис, 2001. – 32 с.
64. Дьяченко М. И. Адаптация / М. И. Дьяченко // Советская военная энциклопедия. – Т. 1. – М. : Воениздат, 1976. – С. 109 – 174.
65. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 173 с.
66. Егоров Л. Г. Методические указания по социальной и профессиональной адаптации студентов в техническом вузе / Л. Г. Егоров. – Казань : Б. и., 1983. – 19 с.
67. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
68. Есарева З. Ф. Взаимодействие научной и педагогической деятельности преподавателя университета : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / З. Ф. Есарева. – Л., 1975. – 22 с.
69. Єфремова Г. Фактори професійної адаптації студентів в умовах ВНЗ / Єфремова Г. // Пед. альм. – Вип. 11. – Донецьк : ДНУ. – С. 121 – 124.
70. Железняк Л. Ф. Проблемы формирования военно-профессиональной пригодности и направленности личности будущих офицеров /

- Л. Ф. Железняк, Л. А. Кандыбович, А. Т. Ростунов. – Минск : ВПА, 1976. – 170 с.
71. Жмыриков А. Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 „Социальная психология” / А. Н. Жмыриков. – Л., 1989. – 22 с.
72. Захаров Н. Н. Профессиональная ориентация школьников / Н. Н. Захаров. – М. : Просвещение, 1988. – 272 с.
73. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К. : Центр учб. л-ри, 2008. – 336 с.
74. Зданевич Л. В. Адаптація студентів педагогічних училищ до нових умов життєдіяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Зданевич Лариса Володимирівна. – К., 2003. – 196 с.
75. Зотова О. И. Методы исследования социально-психологических аспектов адаптации личности / О. И. Зотова, И. К. Кряжева // Методология и методы социальной психологии. – М. : Наука, 1977. – С. 195 – 200.
76. Иваницкий А. Т. Адаптация воинов к службе / А. Т. Иваницкий // На боевом посту. – 1985. – № 8. – С. 50 – 52.
77. Иваницкий А. Т. Организационно-педагогическая система профессионального развития и саморазвития курсантов (слушателей) вузов МВД России : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Иваницкий Анатолий Тихонович. – СПб., 2000. – 354 с.
78. Иванов Н. А. Психологический анализ деятельности / Н. А. Иванов, А. Д. Наследов. – М. : Наука, 1992. – 158 с.
79. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Наука, 1980. – 191 с.
80. Калугин Н. Н. Профессиональная ориентация учащихся / Н. Н. Калугин, А. Д. Сазонов, В. Д. Симоненко. – М. : Просвещение, 1983. – 191 с.

81. Капська А. Й. Самореалізація особистості в системі ціннісних орієнтацій / А. Й. Капська // Високі технології виховання. – Х. – К. : ІСДО, 1995. – С. 23 – 26.
82. Карпов В. В. Конструирование учебной телеинформации для средних профтехучилищ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Карпов Виктор Васильевич. – Л., 1982. – 229 с.
83. Карпова Г. А. Методы педагогической диагностики : учеб. пособие / Карпова Г. А. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т., 2001. – 43 с.
84. Кикоть В. Я. Формирование культуры профессионального общения у курсантов училищ МВД России : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кикоть Владимир Яковлевич. – СПб. : ВВКУ ВВ МВД России, 1994. – 257 с.
85. Кирильцева А. А. Психологические особенности производственной адаптации выпускников профтехучилищ и средних школ : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.14 „Психология труда в особых условиях” / А. А. Кирильцева. – М., 1981. – 16 с.
86. Климов Е. А. Введение в психологию труда / Е. А. Климов. – М. : МГУ, 1988. – 199 с.
87. Клубов Е. П. Профессионально-важные условия деятельности и основные требования к личности милиционера / Е. П. Клубов. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 114 с.
88. Кобернік О. Г. Мотиваційна готовність працівника ОВС до виконання професійної діяльності / О. Г. Кобернік // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності : науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27 – 28 трав. 2005 р. : у 2 ч. – Донецьк : ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. – Ч. 1. – С. 216 – 224.

89. Ковальчишина Н. І. Формування мотиваційної готовності курсантів ВНЗ МВС України до дій в екстремальних умовах праці / Н. І. Ковальчишина // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. – Сер. : Педагогіка і психологія. – Вип. 6. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – Ч. 1. – С. 179 – 184.
90. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь : учеб. пособие / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Академия – 2000. – 175 с.
91. Кожевников В. В. Современные проблемы профессионализма сотрудников ОВД / В. В. Кожевников // Психопедагогика в правоохранительных органах : науч.-практ. журн. – Омск : ОмЮИ МВД России, 1999. – № 2. – С. 26 – 30.
92. Козаков В. А. Інновації у навчанні і компетентність викладача: методологія і досвід / В. А. Козаков, Д. І. Дзвінчук // Навчальні інновації та їхній вплив на якість університетської освіти : зб. матеріалів наук.-метод. конф. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 15 – 26.
93. Колесников Л. Ф. Эффективность образования / Л. Ф. Колесников, В. Н. Турченко, Л. Г. Борисова. – М. : Педагогика, 1991. – 272 с.
94. Кон И. С. Социализация / И. С. Кон // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. , 1967. – Т. 24. – С. 221.
95. Кондратова А. В. Аналітичний погляд на проблему професійного самовизначення правоохоронців / А. В. Кондратова // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Х. : ХНУВС, 2010. – Вип. 7. – С. 191 – 198.
96. Кондратова В. П. Некоторые психологические показатели адаптации студентов первокурсников к условиям обучения в вузе / В. П. Кондратова // Вопросы вузовской педагогики, психологии и дидактики. – Воронеж : Изд-во НГПИ, 1972. – С. 111 – 133.
97. Конопльов В. В. Місце керівника у процесі підготовки та прийняття управлінських рішень в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ [Електронний ресурс] / В. В. Конопльов // Крим. юрид. вісн. –

- Сімферополь, 2009. – Вип. 1. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kyuv/2009_1/1-5/01.pdf
98. Кочин А. А. Повышение эффективности процесса формирования офицеров-профессионалов в вузах внутренних войск МВД России : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кочин Андрей Анатольевич. – СПб., 1996. – 234 с.
99. Кремень В. Г. Освіта і наука України : шляхи модернізації : факти, роздуми, перспективи / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
100. Крижко В. В. Менеджмент в освіті : навч.-метод. посіб. / В. В. Крижко, Є. М. Павлютенков. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.
101. Кряжева И. К. Социально-психологические факторы адаптированности личности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 „Социальная психология” / И. К. Кряжева. – М., 1980. – 24 с.
102. Кудряшов А. В. Педагогические условия социальной и профессиональной адаптации молодых рабочих в производственных коллективах : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.08 „Теория и методика профессионального образования” / А. В. Кудряшов. – М., 1989. – 23 с.
103. Кузнецов М. Н. Адаптация выпускников вузов МВД РФ пенитенциарного профиля к воспитательной деятельности в колонии : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кузнецов Михаил Николаевич. – М., 1996. – 244 с.
104. Кузьменко О. А. Соціальне становлення особистості в умовах відкритої педагогічної системи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кузьменко Олександр Анатолійович. – К., 1998. – 183 с.
105. Кузьмин Е. С. О системном подходе к исследованию процесса адаптации / Е. С. Кузьмин, А. А. Прохвятилов // Психологические проблемы повышения эффективности коллектива. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 1981. – С. 155 – 159.

106. Кузьмина Н. В. Моделирование. Методы системного педагогического исследования : учеб. пособие / Н. В. Кузьмина, Е. А. Григорьева, В. А. Якунин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 114 с.
107. Кулагин Б. Ф. Основы профессиональной психодиагностики / Б. Ф. Кулагин. – Л. : Медицина, 1984. – 216 с.
108. Лазурский А. Ф. Классификация личности / А. Ф. Лазурский. – Л. : ГИЗ, 1924. – 290 с.
109. Ламар Ж. Б. Избранные произведения : в 2 т. / Ж. Б. Ламарк. – М. : Изд-во АН СССР, 1955 – 1959. –
Т. 1. – 1955. – 968 с.
Т. 2. – 1959. – 895 с.
110. Ларионова Л. И. Взаимосвязь психологической адаптации учащихся в условиях ПТУ и на производстве : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогическая психология” / Л. И. Ларионова. – М., 1986. – 16 с.
111. Латкова И. А. Педагогические условия профессиональной адаптации молодых сотрудников ОВД : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / И. А. Латкова. – М., 1987. – 20 с.
112. Леонова А. Б. Психологические средства оценки и регуляции функциональных состояний человека / А. Б. Леонова. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 161 с.
113. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
114. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1990. –
Т. 1. – 1990. – 304 с.
115. Леонтьев Д. А. Тест смысло-жизненных ориентации : СЖО / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 15 с.

116. Липский И. А. Социальная педагогика. Методологический анализ : учеб. пособие / И. А. Липский. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 320 с.
117. Лігоцький А. О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем / А. О. Лігоцький. – К. : Техніка, 1997. – л 210 с.
118. Лукашевич Н. П. Молодежь и труд. Проблемы производственной адаптации / Н. П. Лукашевич. – Харьков : Выща шк., 1987. – 183 с.
119. Лукашевич Н. П. Социология воспитания / Н. П. Лукашевич. – Киев : МАУП, 1996. – 180 с.
120. Лукьянов Н. Ф. О динамике свойств личности курсантов летных училищ / Н. Ф. Лукьянов, Е. Н. Лобова, Н. В. Третьяков // Психол. журн. – 1990. – Т. 11. – С. 138 – 146.
121. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков, С. В. Чермянин. – СПб. : Питер, 2000. – 582 с.
122. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал : его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16 – 24.
123. Маковецький А. М. Формування морального світу молоді та її ціннісних орієнтацій у кризовий період життя суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 „Сеціальні та галузеві соціології” / А. М. Маковецький. – К., 1994. – 37 с.
124. Мануйлов Ю. О стихии, стихийности и стихийности в образовании / Ю. Мануйлов // Альма-матер : вестн. высш. шк. – 2004. – №10. – С. 11 – 14.
125. Маркова А. К. Пути исследования мотивации учебной деятельности школьников / А. К. Маркова // Вопр. психологии. – 1980. – № 5. – С. 44 – 59.
126. Маркс К. Из ранних произведений / Маркс К. и Энгельс Ф. – М. : Госполитиздат, 1956. – 566 с.

127. Марьенко И. С. Классификация методов воспитания / И. С. Марьенко // Сов. педагогика. – 1971. – № 10. – С. 28 – 38.
128. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и А. А. Пузыря. – М. : Б. и., 1982. – С. 108 – 117.
129. Машаров И. М. Педагогические основы формирования профессиональной мотивации у преподавателей негосударственных вузов : монография / И. М. Машаров. – СПб. : Б. и., 2001. – 320 с.
130. Меерсон Ф. Э. Адаптация, стресс и профилактика / Ф. Э. Меерсон. – М. : Наука, 1981. – 278 с.
131. Мельникова Н. Н. Стратегии поведения в процессе социально-психологической адаптации : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.05 „Социальная психология” / Н. Н. Мельникова. – СПб., 1999. – 22 с.
132. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов / В. С. Мерлин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1971. – 120 с.
133. Методика воспитательной работы : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Л. А. Байкова и др. ; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2002. – 144 с.
134. Милославова И. А. Адаптация как социально-психологическое явление / И. А. Милославова // Социальная психология и философия / под ред. Б. Ф. Парыгина. – Л. : ЛГУ, 1973. – С. 17 – 39.
135. Милославова И. А. Социальная адаптация : анализ понятия / И. А. Милославова // Принципы, категории (опыт философских и социально-психологических исследований). – Л. : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1975. – С. 140 – 143.
136. Милославова И. А. Адаптация как социально-психологическое явление / И. А. Милославова // Социология, психология и философия. – М. : Профиздат, 1979. – С. 111 – 120.

137. Мирошниченко И. К. Система профессиональной ориентации и адаптационной работы с молодежью в условиях города : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Мирошниченко Илья Константинович. – Челябинск, 1980. – 216 с.
138. Моляко В. О. Творча діяльність в ускладнених умовах : наук.-метод. посіб. / Моляко В. О., Коваленко А. Б., Мойсеєнко Л. А. та ін. ; за заг. ред. В. О. Моляко. – К. : Б. в., 2007. – 308 с.
139. Мороз А. Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / А. Г. Мороз. – К., 1983. – 50 с.
140. Мороз О. Г. Навчальний процес у вищій педагогічній школі : навч. посіб. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Ін-т вищої освіти АПН України ; О. Г. Мороз, В. О. Сластьонін, Н. І. Філіпенко та ін. ; О. Г. Мороз (ред.). – К. : НПУ, 2001. – 338 с.
141. Мудрик А. В. Социальная педагогика / под ред. В. А. Сластенина. – 4-е изд., доп. – М. : Академия, 2003. – 200 с.
142. Мунтян Т. Як стати керівником-професіоналом? / Т. Мунтян // Директор шк. – 2005. – № 13. – С. 5 – 7.
143. Назаренкова Г. А. Модель выпускника школы / Г. А. Назаренкова, Н. С. Иванюк, И. А. Борзенко // Педагогика. – 1998. – № 1. – С.24 – 25.
144. Назимов И. Н. Профессиональная ориентация в системе непрерывного образования / И. Н. Назимов и др. ; под ред. Б. С. Гершунского. – М. : Б. и., 1990. – 224 с.
145. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 264 с.
146. Наследов А. Д. Применение математических методов в психологии : основы применения, многомерные методы : учеб. пособие /

- А. Д. Наследов, С. Г. Тарасов. – СПб. : Изд-во С.-петерб. ун-та, 2001. – 207 с.
147. Наурузбаев Д. Д. Педагогическое руководство адаптацией учащихся к условиям ПТУ : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / Д. Д. Наурузбаев. – Казань, 1988. – 15 с.
148. Николаев А. Н. Психологическая адаптация человека к усложненным условиям деятельности (на примере адаптации спортсменов к условиям соревнований) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Николаев Алексей Николаевич. – Л., 1984. – 258 с.
149. Ничкало Н. Г. Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект : монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : ІПППО, 1999. – 450 с.
150. Ничкало Н. Г. Адаптація професійна / Н. Г. Ничкало // Енциклопедія сучасної України : у 9 т. – К. : Б. в., 2001. – Т. 1. – С. 179 – 180.
151. Олейников В. С. Методологический анализ социально-психологической адаптации личности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / В. С. Олейников. – Л., 1972. – 156 с.
152. Олейников В. С. Адаптация солдат внутренних войск / В. С. Олейников, Ю. В. Манько. – Л. : ЛВПУ МВД СССР, 1976. – 38 с.
153. Олейников В. С. Теоретические основы нравственно-правового воспитания сотрудников ОВД : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / В. С. Олейников. – СПб., 1993. – 34 с.
154. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олексюк Ольга Миколаївна. – К., 1997. – 171 с.
155. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел : справ. пособие / под ред. Б. Г. Бовина, Н. И. Мягких, А. Д. Сафронова. – М. : НИЦ МВД, 1997. – С. 51 – 52.

156. Основы педагогики и психологии высшей школы : учеб. пособие / В. С. Аванесов и др. ; под ред. А. В. Петровского. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 304 с.
157. Основы управления в органах внутренних дел : учебник / под ред. А. П. Коренева. – М. : Моск. ун-т МВД России ; Изд-во „Щит-М”, 2003. – 396 с.
158. Отрешко В. С. Соціально-педагогічні умови професійного становлення працівника правоохоронних органів на початковому етапі службової кар’єри : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Отрешко Володимир Сергійович. – Луганськ, 2004. – 180 с.
159. Павлов И. П. Избранные труды / И. П. Павлов ; под ред. акад. Ю. В. Наточина. – М. : Медицина, 1999. – 442 с.
160. Педагогический энциклопедический словарь / под ред. Еим-Бад. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 386 с.
161. Педаяс М. И. Роль различных факторов развития в профессиональной деятельности учителя : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 „Общая психология, психология личности., история психологии” / М. И. Педаяс. – Тарту, 1973. – 22 с.
162. Петров В. П. Военно-профессиональная ориентация молодежи / В. П. Петров, А. Т. Ростунов. – М. : Воениздат, 1988. – 220 с.
163. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
164. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М. : Высш. шк., 1984. – 174 с.
165. Полетаев А. Т. Некоторые особенности обеспечения социально-психологической адаптации курсантов первого курса к условиям учебной и служебной деятельности / А. Т. Полетаев, Н. В. Яджин // Научные исследования высшей школы. – Тюмень : ТЮИ МВД РФ, 1999. – С. 45 – 46.

166. Популярна юридична енциклопедія / В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
167. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 5 жовт. 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
168. Про державну службу : Закон України від 16 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
169. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
170. Про реформування галузевої системи освіти та забезпечення ступеневої підготовки фахівців для органів внутрішніх справ : Наказ МВС України від 15 берез. 2006 р. № 263.
171. Профессиональная ориентация учащихся / под ред. А. Д. Сазонова. – М. : Просвещение, 1988. – 272 с.
172. Психология. Педагогика. Этика : учеб. для вузов / И. И. Аминов, О. В. Афанасьева, А. Т. Васков и др. ; под ред. проф. Ю. В. Наумкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ -ДАНА, 2002. – 551 с.
173. Психология : словарь / А. В. Петровский ; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
174. Психологический словарь / сост. В. В. Давыдов, А. В. Запорожец, Б. Ф. Ломов и др. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
175. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров, М. А. Дмитриева, Л. Н. Корнеева и др. ; под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1991. – 152 с.
176. Реан А. А. Психология адаптации личности : учеб.-науч. изд. / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Медпресса, 2002. – 352 с.
177. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / А. О. Рижанова. – Луганськ, 2005. – 44 с.

178. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании : учеб. пособие. / Е. И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
179. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 356 с.
180. Ростунов А. Т. Формирование профессиональной пригодности будущих офицеров / А. Т. Ростунов, М. И. Аношкин, Л. Ф. Железняк. – М. : Воениздат, 1982. – 246 с.
181. Ростунов А. Т. Формирование профессиональной пригодности / А. Т. Ростунов. – Минск : Высш. шк., 1984. – 176 с.
182. Роша А. Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в ОВД : учеб. пособие / А. Н. Роша. – М. : Акад. МВД СССР, 1989. – 162 с.
183. Рубин Б. Г. Студент глазами социолога / Б. Г. Рубин, Ю. С. Колесников. – Ростов-н/Д. : Б. и., 1968. – 277 с.
184. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 705 с.
185. Рыбников В. Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности и коррекция дезадаптивных нервно-психических состояний специалистов экстремального профиля : монография / В. Ю. Рыбников. – СПб. : С.-петерб. ун-т, 2000. – 205 с.
186. Рывкина Р. В. К изучению социально-психологических аспектов трудовой мобильности / Р. В. Рывкина // Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск : Наука, 1974. – С. 79 – 107.
187. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Савченко Сергій Вікторович. – Луганськ, 2004. – 455 с.
188. Самойлова В. А. К проблеме оптимизации процесса адаптации молодых специалистов в производственном коллективе / В. А. Самойлова //

- Социально-психологические проблемы производственного коллектива. – М. : Наука, 1983. – С. 145 – 153.
189. Сантроян К. О. К вопросу адаптации первокурсника / К. О. Сантроян // Психология и социально-психологические особенности адаптации студента. – Ереван : Б. и., 1973. – С. 52.
190. Свенцицкий А. Л. Социальная психология управления / А. Л. Свенцицкий. – Л. : ЛГУ, 1986. – 176 с.
191. Свиридов Н. А. Социальная адаптация личности в коллективе / Н. А. Свиридов // Социол. исслед. – 1980. – №3. – С. 44 – 51.
192. Севаст'янова О. А. Соціально-педагогічні умови соціалізації студентської молоді у виховному процесі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Севаст'янова Олена Анатоліївна. – Луганськ, 2007. – 205 с.
193. Сейтешев А. П. Пути профессионального становления учащейся молодежи / А. П. Сейтешев. – М. : Высш. шк., 1988. – 336 с.
194. Селиванов В. С. Основы общей педагогики : теория и методика воспитания : учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / В. С. Селиванов ; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2002. – 336 с.
195. Селіверстов С. І. Соціально-педагогічні умови адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / С. І. Селіверстов. – К., 2000. – 20 с.
196. Сенокосов Ж. Г. Социально-психологическая адаптация молодых солдат к военной службе : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук. : спец. 19.00.11 „Психология личности” / Ж. Г. Сенокосов. – М., 1989. – 22 с.

197. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Сергієнко Надія Павлівна. – Х., 2005. – 234 с.
198. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1947. – 398 с.
199. Силкин Н. Н. Формирование психологической подготовленности у сотрудников МВД к служебной деятельности в экстремальных условиях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Силкин Николай Николаевич. – СПб., 1996. – 198 с.
200. Синявский В. В. Психолого-педагогические вопросы профессиональной адаптации выпускников профтехучилищ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / В. В. Синявский. – М., 1974. – 195 с.
201. Сисоева С. О. Технологізація освітньої діяльності в умовах неперервної професійної освіти / С. О. Сисоева // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К. : Віпол, 2000. – С. 319 – 363.
202. Скопылатов И. А. Индивидуализация обучения в высшей военной школе России / И. А. Скопылатов ; под ред. проф. В. Я. Слепова. – СПб. : СПбВВИУС, 1994. – 110 с.
203. Скопылатов И. А. Управление персоналом / И. А. Скопылатов, О. Ю. Ефремов. – СПб. : ВВИУС, 2000. – 233 с.
204. Слостенин В. А. Формирование социально активной личности; Общая концепция исследования / В. А. Слостенин // Формирование социально активной личности учителя. – М. : МГПИ, 2000. – С. 3 – 10.
205. Слепов В. Я. Морально-политическая и психологическая подготовка будущих офицеров ВМФ СССР к деятельности в условиях современной войны : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Слепов Владимир Яковлевич. – Л., 1973. – 458 с.

206. Словник-довідник для соціальних педагогів і соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К. : ЦДССМ, 2000. – 500 с.
207. Словник законодавчих термінів. – К. : Основа, 2000. – 608 с.
208. Смирнов А. Г. Вопросы динамики протекания социально-психологической адаптации студентов к вузу / А. Г. Смирнов // Психологические условия профессионального становления личности в свете реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – М. : Б. и., 1988. – Ч. 1. – С. 100 – 101.
209. Смирнова Е. Э. Моделирование деятельности специалиста на основе комплексного исследования / Е. Э. Смирнова и др.; под ред. Е. Э. Смирновой. – Л. : ЛГУ, 1984. – 174 с.
210. Соціальна робота : короткий енцикл. слов. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
211. Соціально-психологічний аналіз дисципліни в адміністративній службі міліції : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 186 с.
212. Соціальна філософія : короткий енцикл. слов. / за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. – Х. : Рубікон, 1997. – 400 с.
213. Столяренко А. М. Психологические факторы обеспечения высокой боевой готовности подразделений и частей (кораблей) / А. М. Столяренко. – М. : ВПА, 1970. – 76 с.
214. Столяренко А. М. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних дел / А. М. Столяренко. – М. : Акад. МВД СССР 1987. – 69 с.
215. Столяренко А. М. Индивидуальная работа с личным составом и роль руководителя в ее организации и проведении / А. М. Столяренко. – М. : АЙРИС, 1987. – 27 с.
216. Сухомлинский В. А. Об умственном воспитании / В. А. Сухомлинский. – Киев : Рад. шк., 1983. – 206 с.

217. Таланкин А. А. Военная психология и вопросы военно-политического воспитания в РККА / А. А. Таланкин. – М. : Госиздат, отд. воен. лит., 1929. – 126 с.
218. Таланчук Н. М. Педагогика наставничества / Н. М. Таланчук. – М. : Сов. Россия, 1982. – 189 с.
219. Таранов Е. В. Адаптация молодого рабочего на промышленном предприятии / Е. В. Таранов // Проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1982. – С. 154 – 167.
220. Теплов Б. М. Избранные труды : в 2 т. / ред.-сост., авт. вступ. сл. и коммент. Н. С. Лейтис, И. В. Равич-Щерба. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 1. – 1985. – 329 с.
221. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Основи педагогіки вищої школи : навч. посіб. / ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л., РОМАНОВСЬКИЙ О. Г., БОНДАРЕНКО В. В., ПОНОМАРЬОВ О. С., ЧЕРВАНЬОВА З. О. – Х : НТУ „ХПІ”, 2005. – 600 с.
222. Узун Л. С. Совершенствование системы формирования морально-боевых качеств у слушателей ВУЗов МВД России : автореф. дис. на соиск. учен. степ. кан. пед. наук : спец. 13.00.08 „Теория методика профессионального образования” / Л. С. Узун. – СПб., 1996. – 17 с.
223. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении : пер. с англ. / Дж. Уотсон. – Одесса : Б. и., 1926. – 398 с.
224. Ухтомский А. А. Избранные труды / А. А. Ухтомский ; под ред. Е. М. Крепса. – Л. : Наука, 1978. – 358 с.
225. Ушинский К. Д. Избранные труды / К. Д. Ушинский ; сост. А. Н. Тубельский, Ш. А. Амонашвили. – М. : Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1998. – 222 с.
226. Федоренко О. І. Дидактична модель підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками / О. І. Федоренко // Педагогічні основи навчально-виховного процесу у вищих закладах освіти України : зб. наук. пр. / Луган. держ. ін-т культури

- і мистец., Харк. обл. метод. каб. учб. закл. культури і мистец. – Х., 2004. – С. 212 – 224. – (Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка).
227. Федоренко О. І. Аналіз тенденцій, теорій, принципів та критеріїв формування змісту підготовки до соціальної та виховної роботи з підлітками / О. І. Федоренко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Запоріз. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти – К. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 36. – С. 302 – 309.
228. Федоренко О. І. Види соціальної та виховної роботи органів внутрішніх справ з підлітками / О. І. Федоренко // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – 2005. – № 3. – С. 68 – 80.
229. Федоренко О. І. Виробнича практика як засіб формування у майбутніх працівників ОВС умінь здійснювати соціальну та виховну роботу з підлітками різних категорій / О. І. Федоренко // Питання професійної підготовки фахівців у сучасних педагогічних дослідженнях : зб. наук. пр. / Луган. держ. ін-т культури і мистец., Харк. обл. метод. каб. учб. закл. культури і мистец. – Х., 2007. – С. 230 – 241 – (Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка).
230. Федоренко О. І. Підготовка майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Федоренко Олена Іванівна. – Х, 2008. – 526 с.
231. Федоров В. И. Кадровое обеспечение системы МВД России : современные проблемы : монография / В. И. Федоров ; под ред. В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России; Акад. права, экономики и безопасности жизнедеятельности; Фонд поддержки науки и образования в области правоохран. деятельности „Университет”, 2000. – 192 с. – Сер. : „Полицистика : прошлое, настоящее, будущее”.

232. Фёдорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения / О. Ф. Фёдорова. – М. : Высш. шк. 1970. – 302 с.
233. Фетисов В. Н. Психолого-педагогические основы профессиональной адаптации курсантов в средних учебных заведениях МВД : дис. ... кан. пед. наук : 13.00.01 / Фетисов Владимир Николаевич. – Брянск, 1996. – 162 с.
234. Филиппов А. В. Работа с кадрами / А. В. Филиппов. – М. : Экономика, 2005. – 311 с.
235. Фролов Ю. И. Изучение человека-бойца / Ю. И. Фролов. – М. : Воен. вестн., 1926. – 18 с.
236. Хальзов В. И. Методика изучения личности и коллектива : метод. пособие / В. И. Хальзов, В. А. Мамонтов, Б. С. Дудин. – Л. : ВПУ МВД, 1990. – 64 с.
237. Ханенко І. І. Успішне самовизначення особистості / Ханенко І. І. // Психолого-педагогічна складова підготовки працівників системи МВС : матеріали наук.-практ. конф. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – С. 101 – 106.
238. Харрисон Дж. Биология человека / Дж. Харрисон. – М. : Мир, 1968. – 612 с.
239. Хаханьян Г. Г. Основы военной психологии / Г. Г. Хаханьян. – М. : Госиздат, 1929. – С. 39 – 64.
240. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен : в 2 т. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 1986. – 408 с.
241. Хозяинов Г. И. Педагогическое мастерство преподавателя / Г. И. Хозяинов. – М. : Высш. шк., 1998. – 166 с.
242. Хорошавина Е. А. Психологический анализ трудностей адаптации слушателей вуза (на примере ИФ ЮИИ МВД России) / Е. А. Хорошавина //

- Психопедагогика в правоохранительных органах. – 1996. – № 1. – С. 52–55.
243. Царькова О. В. Особливості і психологічне забезпечення професійної адаптації працівників ОВС / О. В. Царькова // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24 квіт. 2009 р.). – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 263–268.
244. Цымбал И. И. Социальная адаптация старших подростков в условиях специализированной школы гуманитарного профиля: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Цымбал Ирина Ивановна. – Луганск, 1999. – 188 с.
245. Чайкина Н. А. Психологическая структура профессиональной адаптации молодого учителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Чайкина Наталья Александровна. – К., 1996. – 156 с.
246. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства: монографія / Н. М. Чернуха. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 360 с.
247. Чернуха Н. Н. Подготовка специалистов в современных социокультурных условиях: воспитание толерантности / Н. Н. Чернуха // Персонал. – 2010. – № 1. – С. 70–75.
248. Чистякова С. Н. Профессиональная ориентация школьников: организация и управление / С. Н. Чистякова, Н. Н. Захаров. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
249. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
250. Шаранов Ю. А. Юридическая психология деятельности органов внутренних дел: теория и методология управления развитием: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Шаранов Юрий Александрович. – СПб., 2000. – 359 с.

251. Шафажинская Н. Е. Роль социально-психологической адаптации студентов 1 курса в оптимизации учебного процесса / Н. Е. Шафажинская // Психологические проблемы интенсификации обучения иностранным языкам. – М. : Б. и., 1981. – С. 88 – 97.
252. Шерман М. І. Критерії готовності майбутніх правоохоронців до здійснення завдань щодо охорони громадського порядку / Шерман Михайло Ісаакович // Юрид. Вісн. Причорномор'я. – Херсон : ХЮІ, 2011. – № 2. – С. 300 – 306.
253. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Прогресс, 1969. – 535 с.
254. Шубкин Н. В. Современная молодёжь и НТР : проблемы адаптации к труду : сб. ст. / Н. В. Шубкин. – М. : Мысль, 1987. – 227 с.
255. Щербинин В. В. Психолого-педагогические проблемы профессиональной адаптации выпускников средних общеобразовательных школ на производстве : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогическая психология” / В. В. Щербинин. – Тбилиси, 1987. – 15 с.
256. Юрченко Я. Я. Воспитание дисциплинированности у советских воинов / Я. Я. Юрченко. – М. : Воениздат, 1960. – 176 с.
257. Яблонко В. Я. Психологические особенности адаптации курсантов к учебной, служебной и общественной деятельности в условиях высшего военно-учебного заведения : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / В. Я. Яблонко. – М., 1982. – 20 с.
258. Яворська Г. Х. Теоретичні та методичні засади формування соціально-професійної зрілості курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія та методика професійної освіти ” / Г. Х. Яворська. – К., 2006. – 45 с.

259. Ядов Н. В. Динамика диспозиций личности в процессе производственной адаптации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ядов Николай Владимирович. – Л., 1989. – 175 с.
260. Якунин В. А. Современные методы обучения в высшей школе / В. А. Якунин. – Л. : ЛГУ, 1991. – 260 с.
261. Яницкий М. С. Основные психологические механизмы адаптации студентов к учебной деятельности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук шифр / М. С. Яницкий. – Иркутск, 1995. – 20 с.
262. Bandura A. Social Learning Theory / A. Bandura. – N. Y. : General Learning Press, 1977. – 46 p.
263. Hull C. L. Principles of behavior / Hull C. L. – N.Y. ; L. : Apleton Cent, 1943. – 44 p.
264. Norman T. Psychology of Adjustment : understanding ourselves and others / Norman T. – N. Y. : Van Nostrand, 1978. – 443 p.
265. Shaffer L. F. The Psychology of Adjustment / Shaffer L. F., Shoben E. J. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1955. – 672 p.